

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

СТЕПАНОВ ВОЛОДИМИР ІГОРОВИЧ

УДК 303:316

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗРОБКА І ЗАСТОСУВАННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ ДО ЗБОРУ ТА
АНАЛІЗУ ДАНИХ НА ОСНОВІ ФОТОГРАФІЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
МАРГІНАЛІЗОВАНИХ ГРУП (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ТРАЄКТОРІЙ
ЛІКУВАННЯ ВІЛ СЕРЕД ЛЮДЕЙ, ЯКІ ВЖИВАЮТЬ ІН'ЄКЦІЙНІ НАРКОТИКИ)**

054 Соціологія

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Степанов В. І.

Науковий керівник: Паніотто Володимир Ілліч, доктор соціологічних наук, професор

Київ - 2023

АНОТАЦІЯ

Степанов В. І. Розробка і застосування комплексного підходу до збору та аналізу даних на основі фотографії для вивчення маргіналізованих груп (на прикладі аналізу траєкторій лікування ВІЛ серед людей, які вживають ін'єкційні наркотики). - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 054 «Соціологія» – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2023.

Ця дисертаційна робота задумувалася як відповідь на методологічну обмеженість дослідницьких дизайнів, репертуарів якісних методів, а відтак – даних, які отримують з їхньою допомогою, для вивчення маргіналізованих груп суспільства. Проблеми, що виникають у процесі проведення досліджень із представниками маргіналізованих груп і під час аналізу даних, отриманих за допомогою якісних методів, описано в межах різноманітних наукових дискусій, що включають праці в галузі інституційної етнографії (Erickson & Shultz, 1982; Hammersley & Atkinson, 2007), аналізу розмов і етнометодології (Potter & Hepburn, 2005), фрейм-аналізу Гофмана (Goffman, 1981; Potter & Hepburn, 2012), дискурсивної психології (Quinn & Mathews, 2016; Van Den Berg, Wetherell, & Houtkoop-Steenstra, 2004), критичної медичної антропології (Carroll, 2013; Kleinman, 1988; Laws, 2016) і психоаналітичної теорії захисту (Cramer, 1987; Maruna & Copes, 2005; Shiner & Winstock, 2015). Однак у процесі написання роботи стало зрозуміло, що за методологічною обмеженістю ховаються теоретичні проблеми, пов'язані зі складністю та багатозначністю самого поняття «маргіналізована група» (Becker, 1973; Benjamin, 2006; Êtkind, 2011; Lévinas, 1997; Schutz, 1960), застосовністю наявного арсеналу методів для їх вивчення (Blumer, 1979; Flick, 2009; Hill Collins, 1999; Irving, 2007; Plummer, 2001; Thomas, Znaniecki, & Zaretsky, 1996), а також з етичними аспектами взаємодії між дослідниками та досліджуваними, які є представниками маргіналізованих груп (Benjamin, 1991; Butler, 2004; Charmaz, 2017; Kleinman, Das, & Lock, 1997).

Незважаючи на численні дослідження повсякденного життя маргіналізованих соціальних груп, теоретичне обґрунтування таких досліджень і методологічний арсенал, що використовується для їх реалізації, часто не становлять взаємопов'язаного, комплексного підходу. У результаті такі дослідження часто є досить «нав'язливими» (Kellehear, 1993; Potter & Hepburn, 2012; Webb, Campbell, Schwartz, & Sechrest, 1966), отже – недостатньо «екологічними», стосунки між дослідником та учасниками дослідження недостатньо відрефлексованими (Charmaz, 2017; Charmaz & Belgrave, 2019a; Hammersley & Atkinson, 2007), а результати можуть бути доволі поверховими та фрагментарними, наприклад такими, що не враховують просторового втілення соціальних явищ (de Certeau & Rendall, 1984; Debord, Jorn, & Ivain, 1996; D. Harvey, 2013; Lefebvre, 1996; G. Simmel, 2009), якому в рамках цієї роботи приділено окрему увагу. Використання фотографії в дослідженнях маргіналізованих груп є поширеним (Jamie Suki Chang, 2017; Harper, 2016; Konecki, 2011; Schonberg & Bourgois, 2002), однак етичні проблеми, які вона породжує, та емпіричні можливості, які вона надає дослідникам і учасникам дослідження, описано недостатньо (Clifford & Marcus, 1986; Rosler, 2004; Singer & Page, 2014; L. Stone, 2015; Tester, 2001; Vitellone, 2017).

Отже, якщо йдеться про розробку справді «комплексного» підходу до вивчення маргіналізованих груп, увагу слід приділяти не лише методологічному аспекту питання, а й розробці підходу в ширшому розумінні, тобто теоретичному обґрунтуванню використання тих чи тих інструментів, а також обґрунтуванню етичної позиції, з якої дослідник входить у поле маргіналізованих груп і встановлює правила взаємодії з ним (Stepanov & Dmitrieva, 2023). З огляду на багатоманіття процесів індивідуальної, соціальної, культурної та просторової маргіналізації, а також механізмів їх (спів)конструювання та відтворення ми дійшли висновку про важливість переконфігурації, перезбирання, оновлення налаштувань інструментів продукування та відтворення знання про маргіналізовані групи. Ці інструменти мають бути налаштовані таким чином, щоб не сприяти подальшому відтворенню маргіналізації. Отже, **мета цієї роботи – розробка теоретично, методологічно та етично обґрунтованого підходу для його емпіричного застосування до вивчення маргіналізованих груп.**

Для досягнення поставленої мети в роботі послідовно обговорюються **такі ключові питання, спрямовані на вирішення тематичних теоретичних, методологічних, етичних та емпіричних завдань:**

1. Якими є теоретичні передумови для розробки і застосування комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп?
2. Якими є методологічні передумови для розробки і застосування комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп?
3. Якими є етичні передумови, обмеження, труднощі проведення досліджень із маргінальними групами?
4. Як здійснювати синтез наявних теоретичних і методологічних передумов у розробці комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп?
5. Якими є результати емпіричного застосування розробленого підходу?
6. Як можливо інтерпретувати отримані результати в контексті наявних емпіричних досліджень маргіналізованих груп?

У представленій дисертації було розглянуто можливості та обмеження методологій (авто)біографічного інтерв'ю, прогулянкових інтерв'ю та візуальних методів. На практиці було продемонстровано конвергенцію та синергію виявлених можливостей зазначених методологій та роботу асамбляжу методів. На теоретичному, методологічному та етичному рівнях було проведено аналіз використання візуальної методології в соціології та суміжних дисциплінах. Презентований культурологічний аналіз фотографічного об'єкта з погляду відповідності етичному підходу зумовив розроблення екологічного дослідницького інструменту. Таким чином, у рамках представленого дисертаційного проєкту було теоретично й етично обґрунтовано та емпірично апробовано комплексний підхід до вивчення маргіналізованих груп, включно з людьми, які вживають наркотики. **Новизна розробленого підходу** порівняно з наявними полягає в такому:

1. У дисертаційній роботі на основі розгляду етичних питань на всіх етапах підготовки, проведення та роботи з методологічними результатами **вперше в науковій літературі обґрунтовано першорядну роль етики як основної**

методологічної передумови розробки методів дослідження маргіналізованих груп.

2. Автором створено оригінальну дослідницьку методику, в якій людина, з одного боку, не вичерпується фотографією, а з іншого – залишається представленою на ній. Тоді як сама фотографія виступає самостійною інформаційною одиницею, що використовується нарівні з іншими зібраними даними.

3. Автор дав нову інтерпретацію фотографічної практики, яка отримана на основі критичного осмислення процесу виробництва / відтворення маргінальності. Ця інтерпретація полягає в тому, що готові фотографії виступають як аргумент критики організації соціально-фізичного простору.

4. Автор здійснив етично коректну адаптацію відомих методів шляхом їхньої «переробки» та переосмислення відповідно до виокремлених етичних передумов і критичного погляду на процес виробництва / відтворення маргіналізації та маргінальності самими дослідниками / учасниками досліджень. Розроблений підхід унікальний тим, що поєднує в собі рідко використовувані інструменти та низку відомих методів, адаптованих саме для вивчення маргіналізованих груп, тобто є таким, що враховує особливості їхнього способу життя, середовища проживання та повсякденної культури.

5. Розроблена автором дослідницька методика дає змогу суттєво знизити зміщення в інформації, пов'язані із вторгненням дослідника в життя респондента. Вона дала змогу втілити переваги ненав'язливого дослідницького втручання, підвищити «етичну чутливість» як частину дослідницької стратегії та змістити фокус із самого інформанта на просторове втілення його повсякденності.

На основі апробації дослідницького підходу було представлено методологічні рекомендації щодо застосування комплексної методології для вивчення маргіналізованих груп. На основі змістовних висновків було представлено рекомендації для їх можливого застосування в роботі організацій громадського здоров'я. Продемонстрований автором зв'язок емпіричних результатів, отриманих за допомогою

застосування комплексної методології, і тюремної культури є підставою для створення більш збалансованих підходів громадського здоров'я.

Апробування комплексної методології на прикладі вивчення доступу людей, які вживають наркотики, до лікування ВІЛ, дало змогу продемонструвати обґрунтованість теоретичної та методологічної аргументації для створення комплексного підходу, а також скоригувати дослідницький інструментарій у польових умовах для створення передумов дослідницької взаємодії, більш зорієнтованої на інформанта.

Обговорення результатів, отриманих із використанням представленої комплексної методології, дає змогу говорити про те, що, з одного боку, отримані висновки є консистентними з результатами, отриманими іншими вченими, з іншого – частина висновків заповнюють лакуни і є змістовно новим знанням про людей, які вживають наркотики, в Україні.

Ключові слова: якісна методологія; маргіналізовані групи; етика проведення досліджень; виробництво / відтворення маргіналізованих груп; візуальна обґрунтована теорія; фотографія в якісних дослідженнях; люди, які вживають наркотики; ВІЛ; кримінальна субкультура.

ANNOTATION

Stepanov V.I. Developing and Applying a Comprehensive Photography-Based Approach to Study Marginalized Social Groups (on the example of analysis of HIV treatment trajectories among people who inject drugs). – Manuscript.

Dissertation for obtaining a degree of Doctor of Philosophy in the field of study 05 «Social and behavioral sciences» in speciality 054 «Sociology» – National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine, Kyiv, 2023.

This dissertation was intended as a response to the methodological limitations of research designs, existing repertoires of qualitative methods, and then the data generated by these methods for studying marginalized groups of society. The problems encountered in conducting research with members of marginalized groups and in analyzing data from qualitative methods have been described in a variety of scholarly discussions that include work in institutional ethnography етнографії (Erickson & Shultz, 1982; Hammersley & Atkinson, 2007), conversation analysis and ethnomethodology (Potter & Hepburn, 2005), Goffman's

frame analysis (Goffman, 1981; Potter & Hepburn, 2012), discursive psychology (Quinn & Mathews, 2016; Van Den Berg et al., 2004), critical medical anthropology (Carroll, 2013; Kleinman, 1988; Laws, 2016), and psychoanalytic defense (Cramer, 1987; Maruna & Copes, 2005; Shiner & Winstock, 2015). In the process of writing, however, it became clear that methodological limitations mask theoretical problems related to the complexity and multiple meanings of the concept of the marginalized group (Becker, 1973; Benjamin, 2006; Ètkind, 2011; Lévinas, 1997; Schutz, 1960), the applicability of the existing arsenal of methods for studying them (Blumer, 1979; Flick, 2009; Hill Collins, 1999; Irving, 2007; Plummer, 2001; Thomas et al., 1996), as well as the ethical aspects of interaction between researchers and research subjects in the case of marginalized groups (Benjamin, 1991; Butler, 2004; Charmaz, 2017; Kleinman et al., 1997).

Despite numerous studies of the everyday lives of marginalized social groups, the theoretical underpinnings of such research and the methodological arsenal used to implement it often do not represent an interconnected, comprehensive approach. As a result, such research is often quite "obtrusive" (Kellehear, 1993; Potter & Hepburn, 2012; Webb et al., 1966) and therefore insufficiently "ecological," the relationship between researcher and research participants is insufficiently reflected (Charmaz, 2017; Charmaz & Belgrave, 2019a; Hammersley & Atkinson, 2007), and results can be rather superficial and fragmented, for example not considering the spatial embodiment of social phenomena (de Certeau & Rendall, 1984; Debord et al., 1996; D. Harvey, 2013; Lefebvre, 1996; G. Simmel, 2009), which is a separate focus for this work. The use of photography in research on marginalized groups is common (Jamie Suki Chang, 2017; Harper, 2016; Konecki, 2011; Schonberg & Bourgois, 2002), but the ethical challenges and empirical opportunities it presents for researchers and research participants are under-described (Clifford & Marcus, 1986; Rosler, 2004; Singer & Page, 2014; L. Stone, 2015; Tester, 2001; Vitellone, 2017).

Consequently, if it is to develop a truly "comprehensive" approach for studying marginalized groups, attention should be paid not only to the methodological side of the issue, but also to developing an approach in a broader sense, that is, to theoretically justify the use of certain tools as well as to justify the ethical position from which the researcher enters the field of marginalized groups and sets the rules for interaction with (Stepanov & Dmitrieva,

2023). Considering the diversity of processes of individual, social, cultural and spatial marginalization, as well as the mechanisms of their (co)construction and reproduction, we concluded about the importance of reconfiguration, reassembling, and updating the settings of instruments of production and reproduction of knowledge about marginalized groups. These tools should be configured in such a way that they do not contribute to further reproduction of marginalization. Thus, the goal of this thesis is to develop a theoretically, methodologically, and ethically sound approach for its empirical application in the study of marginalized groups.

To achieve this goal, the paper consistently discusses the following key questions in order to address thematic theoretical, methodological, ethical, and empirical objectives:

1. What are the theoretical prerequisites for developing and applying a comprehensive approach to the study of marginalized groups?
2. What are the methodological prerequisites for developing and applying a comprehensive approach to the study of marginalized groups?
3. What are the ethical preconditions, limitations, and challenges of conducting research with marginalized groups?
4. How should the existing theoretical and methodological prerequisites be synthesized when developing a comprehensive approach to the study of marginalized groups?
5. What are the results of empirical application of the developed approach?
6. How can the results be interpreted in the context of existing empirical studies of marginalized groups?

In this dissertation, the opportunities and limitations of the methodologies of (auto)biographical interviews, walking interviews, and visual methods have been examined. The convergence and synergy of the identified capacities of these methodologies, and the work of the assemblage of methods were demonstrated in practice. On theoretical, methodological and ethical levels the use of visual methodology in sociology and related disciplines was analyzed. The presented analysis of the photographic object in terms of compliance with the ethical principle led to the development of an ecological research tool. Thus, within the framework of the presented dissertation project, a comprehensive approach for studying

marginalized groups, including people who use drugs, was theoretically and ethically justified and empirically tested. **The novelty of the developed approach** is as follows:

1. Consideration of ethical issues at all stages of preparation, conduct and work with methodological results allowed to substantiate the **paramount role of ethics as the main methodological prerequisite**.

2. A special dive into considering the work of the framework of ethical statement on human suffering in photography led to the **creation of a research practice in which the human being on the one hand is not solely limited to photography and on the other hand remains represented in it. Whereas the photograph itself acts as an independent unit of information, used equally with other collected data**.

3. A critical reflection on the production/reproduction of marginality was continued by rethinking of photographic practice, in which ready-made **photographs acted as an argument to criticize the structure of socio-physical space**. The basis for the rethinking of photographic practice was a revision of Benjamin's ideas and legacy, with an emphasis on works on photography and flâneur.

4. The approach developed combines rarely used tools and a number of well-known methods adapted specifically to the study of marginalized groups, that is, considering their lifestyle, environment and everyday culture. **Adaptation of known methods was carried out by their reconfiguration and reinterpretation in accordance with highlighted ethical preconditions and critical view on the process of marginalization and marginality production/reproduction by researchers/research participants themselves**.

5. The development of an "ethical sensibility" as part of the research strategy allowed **a shift in focus from the informant themselves to the spatial embodiment of their everyday life. Shifting the focus to space has allowed the virtues of unobtrusive research intervention to be embodied, i.e. to decrease the level of noise from the researcher's intrusion into the field**.

Based on the piloting of the comprehensive approach, the methodological recommendations for applying the comprehensive methodology to the study of marginalized groups were presented. Based on the substantive findings, recommendations were presented

for their possible implementation in the work of public health organizations. The link between the empirical findings and prison culture, as demonstrated by the author, provides the basis for the creation of more balanced public health approaches.

The field testing of comprehensive approach to studying access to HIV treatment for people who use drugs demonstrated the validity of theoretical and methodological arguments for creating a comprehensive approach, as well as for adjusting research tools in the field to create the preconditions for a more informant-centered research interaction.

The discussion of the results obtained using this comprehensive approach allows to say that, on the one hand, the conclusions drawn are consistent with the results obtained by other scientists; on the other hand, some of the conclusions fill in the gaps and are meaningfully new knowledge about people who use drugs in Ukraine.

Key words: qualitative methodology; marginalized groups; research ethics; marginalized group production/reproduction; visual grounded theory; photography in qualitative research; people who use drugs; HIV; criminal subculture.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. **Stepanov, V., & Dmitrieva, A.** (2023). Pyatak Drifters . The Making of Social and Cultural Places in Ukrainian Cities In M. Germes, S. Höhne, & L. Klaus (Eds.), *Narcotic Cities: Counter Cartographies of Drugs and Space*. JOVIS Verlag GmbH.

2. Dmitrieva, A., **Stepanov, V.**, & Mazhnaya, A. (2022). Managing Opioid Agonist Therapy in the Post-Soviet Limbo. *Contemporary Drug Problems*, 49(2), 148169.

<https://doi.org/10.1177/00914509211063587> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Scopus, 1-ий квартиль).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

3. Dmitrieva, A., **Stepanov, V.**, Svyrydova, K., Lukash, I. G., Doltu, S., Golichenko, M., Kalivoshko, V., Khanyukov, E., Kosmukhamedova, Z., Torkunov, O., & Zagrebelnyi, O. (2021). More evidence or stronger political will: exploring the feasibility of needle and syringe programs in Ukrainian prisons. *Harm Reduction Journal*, 18(1).

<https://doi.org/10.1186/s12954-020-00459-z> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Web of Science, Scopus; 1-ий квартиль).

4. Dmitrieva, A., Stepanov, V., Lukash, I. G., & Martynyuk, A. (2019). Performance indicator as the main and the only goal: A “dark side” of the intervention aims to accelerate HIV treatment entry among people who inject drugs in Kyiv, Ukraine. *Harm Reduction Journal*, 16(1). <https://doi.org/10.1186/s12954-019-0279-5> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Web of Science, Scopus, 1-ий квартиль).

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗРОБКИ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ МАРГІНАЛІЗОВАНИХ ГРУП.	33
1.1. Поява і подальший розвиток категорії «маргінальної людини»:	33
чужий / фланер / аутсайдер / дівіант / інший	33
«Інший» як основа для подальшого розрізнення і диференціації	40
Критичний розгляд устрою соціального життя	45
1.2. Маргіналізація як процес перетину кордонів	48
Перетин умовно незмінних кордонів	48
Перетин «флюїдних» кордонів	51
1.3. Зміцнення / подолання кордонів у рухові та рефлексії	59
Спосіб мислення фланера як спосіб відтворення / подолання кордонів	61
1.4. Просторове втілення кордонів	64
Повсякденне життя і право на місто	64
Від права на місто до міської революції	72
Тактики повсякденного життя	78
Пішохідний мовленнєвий акт	85
Риторика ходьби	87
1.5. Погляд на і через кордони простору й часу	91
Погляд і спокута	92
Фотографія як критична опозиція традиції	96
Підбиття підсумків першого розділу	103
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ РОЗРОБКИ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ	
МАРГІНАЛІЗОВАНИХ ГРУП	106
2.1. Розроблені підходи до збирання даних про маргіналізовані групи	106
Історії життя, автобіографії, біографії	106
Ненав'язливі / неактивні методи	116
Методи, ґрунтовані на переміщенні в просторі та пішохідних практиках	124
Фотографія як метод збирання даних	133
Культура виключених груп і теоретична чутливість дослідника	142
2.2. Побудова теорії на основі (візуальних) даних	145
Від обґрунтованої теорії до візуальної обґрунтованої теорії	145
2.3. Етичні передумови, обмеження, труднощі проведення досліджень із маргінальними групами	161
Критичний підхід до репрезентації соціального страждання	161
Можливості та обмеження візуальної репрезентації маргіналізованих груп	167

<i>Дотримання етичних принципів для відновлення суб'єктності досліджуваних груп</i>	<i>181</i>
<i>Дегуманізація «інших» як наслідок візуальної репрезентації</i>	<i>192</i>
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ МАРГІНАЛІЗОВАНИХ ГРУП	198
3.1. СИНТЕЗ НАЯВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ У РОЗРОБЦІ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ	200
<i>Фланер сучасності: (само)рефлексивність у русі.....</i>	<i>200</i>
<i>Пішохідно-мовленнєвий діалог: критична візуалізація наративно-просторового розширення.....</i>	<i>213</i>
3.2. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ РОЗРОБЛЕНОГО ПІДХОДУ	230
<i>Технічні аспекти застосування розробленого підходу.....</i>	<i>230</i>
<i>Інформанти, рекрутинг, місця проведення дослідження.....</i>	<i>236</i>
<i>Аналіз даних.....</i>	<i>238</i>
<i>Опис результатів застосування методу.....</i>	<i>242</i>
3.3. ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАРГІНАЛІЗОВАНИХ ГРУП	289
ВИСНОВКИ	326
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	332
ДОДАТОК 1. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ.....	368

Перелік умовних позначень

ВІЛ – Вірус Імунодефіциту Людини

СНІД – Синдром Набутого ІмуноДефіциту

ЗПТ – Замісна Підтримувальна Терапія

АРТ – АнтиРетровірусна Терапія

МОЗ – Міністерство Охорони Здоров'я

НУО – НеУрядова Організація

Вступ

Ця дисертаційна робота від початку задумувалася як відповідь на методологічну обмеженість дослідницьких дизайнів, репертуарів якісних методів, а відтак – даних, які отримують з їхньою допомогою, для вивчення маргіналізованих груп суспільства. Проблеми, що виникають у процесі проведення досліджень із представниками маргіналізованих груп та під час аналізу даних, отриманих за допомогою якісних методів, описано в межах різноманітних наукових дискусій, що включають роботи в галузі соціології, інституційної етнографії, аналізу розмов та етнометодології, фрейм-аналізу Гофмана, дискурсивної психології, критичної медичної антропології та психоаналітичної теорії захисту. Однак у процесі написання роботи стало зрозуміло, що **за методологічною обмеженістю ховаються теоретичні проблеми, пов'язані зі складністю самого поняття «маргіналізована група», застосовністю наявного арсеналу методів для вивчення маргіналізованих груп, а також з етичними аспектами взаємодії між дослідниками та досліджуваними, що є представниками маргіналізованих груп.**

Отже, методологічні проблеми виникають фактично від самого початку зіткнення дослідника з досліджуваним полем, тобто від входу в поле. Інформанти потрапляють у дослідження через особисті знайомства або за допомогою організацій, які працюють із маргіналізованими групами безпосередньо, тобто «на землі». Саме рекрутери (gatekeepers) визначають, хто конкретно братиме участь у дослідженні, отримавши від дослідників список заздалегідь визначених критеріїв, які часто бувають доволі загальними, що дає змогу рекрутеру робити індивідуальний вибір із великої кількості людей, які потрапляють під виокремлені критерії. Зацікавленість рекрутера у доборі «благонадійних» інформантів, які надають інформацію, що задовольняє рекрутера, описано в класичних працях, які порушують питання про взаємодію різних акторів у етнографічних дослідженнях (Erickson & Shultz, 1982; Hammersley & Atkinson, 2007).

Таким чином, часто або майже завжди інформант від початку визначений як такий, що належить до сконструйованої дослідженням / дослідниками групи за допомогою виокремлених критеріїв включення в дослідження. Тим самим він може

висловлювати як свою «особисту» думку, так і думку групи або думку інших людей, включених в активну взаємодію з цією групою, для обґрунтування озвучуваної позиції з того чи того питання в контексті дослідження (Goffman, 1981; Potter & Hepburn, 2012). Як наслідок, ми доволі часто стикаємося із сюжетом, коли голосом інформанта виголошує платівка, яку він отримав із рук того, хто здійснював рекрутинг. Фактично рекрутер, а згодом і сам дослідник, описуючи інформантові, у чому саме полягає дослідження, та ставлячи згодом уточнювальні запитання, встановлює / нав'язує рамку, у якій відбуватиметься дослідження. Причому необов'язково проблематика дослідження рефлексується або наявна в житті самого інформанта тією мірою, якою про це заведено думати (наприклад, лікування ВІЛ). Опинаячись у фреймі «інтерв'ю», інформант починає дотримуватися бажаного / схвалюваного сценарію, і в такий спосіб зміст інтерв'ю наповнюється шуканими категоріями або категоризаціями (наприклад, статус ВІЛ як ідентифікувальний чинник) (Potter & Hepburn, 2005). Крім ретрансляції чужої думки або нав'язаних конструкцій як прояву «іншого в інтерв'ю», ці самі конструкти є частиною «самопрезентації» інформанта дослідникові (Goffman, 1956), і вони розглядаються в рамках дискурсивної психології (*discursive psychology*) (Quinn & Mathews, 2016; Van Den Berg et al., 2004). Для того щоб зберегти обличчя – у разі можливих суперечностей між особистою думкою та соціальними нормами, – інформант може вдатися до стратегії відповідності нормам або думкам, які були озвучені рекрутером або які він приписує інтерв'юєрові, тобто надавати соціально прийнятні відповіді в рамках чинних соціальних норм (Sherman & Latkin, 1999). Водночас інформант може входити в резонанс з інтерв'юєром, але при цьому все одно, якщо можливо, затінюючи свою власну позицію. У результаті ми бачимо, як інформант, чие життя і поведінка часто не відповідають соціальним нормам, переміщається в процесі інтерв'ю між різними суперечливими репертуарами та ідентичностями.

Водночас оволодіння інформантами навичками участі в дослідженнях засвідчує появу так званих професійних респондентів (*professional respondents*) – людей, які беруть участь у дослідженнях систематично. Рекрутери, котрі також професіоналізуються, мають список контактів таких людей і в першу чергу звертаються до них. Питання зниження якості інформації, одержуваної від «професійних

респондентів», було порушено в кількох дослідженнях, що стосуються громадського здоров'я загалом і людей, які вживають наркотики, зокрема (Matthijsse, de Leeuw, & Нох, 2015; Sherman & Latkin, 1999). В Україні проводять численні дослідження, у яких беруть участь представники маргіналізованих груп, зокрема біоповедінкові дослідження, які виконують раз на два роки, дослідження досвіду пацієнтів, моніторинги та оцінювання програм та інтервенцій у сфері громадського здоров'я тощо, участь у яких передбачає отримання грошової винагороди. Частота проведення досліджень і можливості отримання грошової винагороди стають чинником професіоналізації респондентів, який не можна не враховувати.

Безпосередньо в процесі проведення дослідження, тобто під час збирання даних, також виникає чимало труднощів під час взаємодії з інформантами. В автобіографічному інтерв'ю або під час використання методу життєвих історій можливі елементи копіювання та комодифікації (Plummer, 2001), збої та плутанина в наративах (Flick, 2009), підміна стійкими пояснювальними підставами (Stewart, 1994), індивідуальне перероблення важких життєвих моментів у вигадані сюжети (Greenspan, 2003), невідокремлення особистого в наративі від уявлень соціальних груп (Bogdan & Fry, 1974; Hill Collins, 1999; Plummer, 2001). Інформанти можуть використовувати «пояснювальні моделі» в наративі щодо причин своєї маргіналізації, зокрема внаслідок хвороби, причин її виникнення, досвіду та практик лікування тощо, які розглядаються в рамках підходу критичної медичної антропології (critical medical anthropology) (Carroll, 2013; Kleinman, 1988; Laws, 2016). Під «пояснювальною моделлю» тут розуміється пояснення хвороби, її походження або перебігу, обґрунтовані конкретною культурою та життєвим досвідом людей. Наприклад, висловлювання про те, що від приймання препаратів для лікування ВІЛ люди помирають, добре описує роботу пояснювальної моделі. Використовувані раніше медичні протоколи щодо призначення лікування, за якими доступ до препаратів надавався тільки пацієнтам на останніх клінічних стадіях ВІЛ, стикаються із життєвим досвідом інформантів, багато з яких були свідками того, як люди помирали від СНІДу, почавши прийом препаратів. Однак реальні причиново-наслідкові зв'язки можуть бути порушені та замінені на зв'язки, що пояснюють повсякденні спостереження, але не перебіг хвороби та реакції конкретних

людей на прийом препаратів. Крім того, люди, які протягом тривалого часу зазнають соціального виключення і маргіналізуються у зв'язку із соціально засуджуваним способом життя (наприклад, вживають наркотики), нейтралізують цей тиск за допомогою когнітивних операцій / механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій, які вивчають у межах психоаналітичної теорії. У результаті щоденної нейтралізації інформант пригнічує / виміщає / переносить на іншого інформацію, яка призводить до дискомфорту (Cramer, 1987; Maruna & Copes, 2005; Shiner & Winstock, 2015). Автори, які поділяють згадані підходи, також описують труднощі з аналізом даних, зібраних під час інтерв'ю, і пропонують кроки для зниження рівня невизначеності щодо таких даних. У рамках концепції «пояснювальних моделей» пропонується враховувати те, що саме інформант розуміє під категоріями, які він використовує, коли говорить про своє здоров'я чи хворобу, а також розглянути, за допомогою яких культурних традицій та орієнтацій він формулює опис здоров'я та хвороби (Kleinman & Benson, 2006). Існує список рекомендованих запитань, які варто поставити, щоб краще зрозуміти дані, зібрані під час інтерв'ю. На наш погляд, пильна увага до пояснювальних моделей дає змогу відстежити походження вербальних конструктів здоров'я та хвороби, але є недостатньою для подолання інших проблем, що виникають під час проведення інтерв'ю.

Дослідники, які працюють у рамках підходів дискурсивної психології, аналізу розмов та етнометодології, вбачають можливість використання натуралістичних записів / дослідницьких нотаток, що робляться сторонніми спостерігачами, які слухають та спостерігають за людьми в громадських місцях (барах, парках, підвір'ях тощо), очікуючи, коли вони заговорять на теми, що цікавлять дослідників. Але той величезний масив інформації, час, витрачений на очікування потрібної теми, та технічні труднощі змушують науковців користуватися техніками інтерв'ю (Van Den Berg et al., 2004; Wetherell & Potter, 1992). Крім того, зазначимо, що якщо розмови про різноманітні проблеми можливі в публічних місцях, то вільне спілкування на тему наркоспоживання або ж розмови про ВІЛ-статус якщо й відбуваються, то за зачиненими дверима, там, де дослідникові неможливо опинитися самовільно і залишитися непоміченим. Те саме стосується і методів спостереження, хоча вони дають змогу зосередитися не лише на

вербальній взаємодії (Hammersley & Atkinson, 2007). Звісно, взаємодія щодо ВІЛ-статусу відбувається в певних ситуаціях, наприклад, на прийомі в лікаря або під час надання допомоги пацієнтові соціальним працівником. Однак присутність дослідника разом із пацієнтом у кабінеті лікаря явно не можна назвати природною. А спостереження за соціальними працівниками також може спровокувати труднощі, пов'язані з різницею в статусі соціальних працівників і дослідників. Ненавмисно чи навмисно соціальні працівники можуть продемонструвати кращу (або просто іншу) картину того, як вони взаємодіють зі своїми клієнтами (Dmitrieva, Stepanov, Lukash, & Martynyuk, 2019). Спостереження за вживанням наркотиків у природних умовах є можливим і перспективним, але потребує часу та інших витрат, які необхідні для того, щоб стати частиною спільноти (Bourgois, 2003). Принагідно зауважимо, що іноді навіть найглибша етнографія не може дати відповідей на конкретні дослідницькі питання, але водночас вона порушує безліч нових.

Використання візуальних методів і фотографії є доволі поширеною (Ball & Smith, 1992; Chaplin, 1994; Fyfe & Law, 1988; Harper, 2012; Pole, 2004; Prosser, 1998; J. Wagner & Becker, 1979), хоч і суперечливою практикою в її переважній формі. Зокрема, тому, що фотографія використовується не як самостійний вид даних, а як псевдодокументальна ілюстрація (Chaplin, 1994; Foucault, 1977a; Henny, 1986; Stasz, 1979; Tagg, 1988). Етичні проблеми, які вона породжує, та емпіричні можливості, які вона надає дослідникам та учасникам досліджень, описані недостатньо (Butler, 2007; Harper, 1978; Konecki, 2009, 2011; Sontag, 2003, 2005). Використання фотографії в дослідженнях маргіналізованих груп також доволі поширене (Emmison & Smith, 2000; Harper, 2016; Irving, 2005, 2007; Parkin, 2013), але етичні проблеми, пов'язані з репрезентацією представників маргіналізованих груп, багато дослідників теж залишають поза увагою (J S Chang, 2016; Hodgetts, Radley, Chamberlain, & Hodgetts, 2007; Radley, Hodgetts, & Cullen, 2005; Rhodes & Fitzgerald, 2006; Schonberg & Bourgois, 2002; Syvertsen, Bazzi, & Mittal, 2017). Тоді як домінуюча пряма репрезентація страждань представників маргіналізованих груп лише приховує механізми та виконавців насильства, не порушуючи домінуючих концептуальних рамок, та не залишає місця для переосмислення відомих сюжетів (Singer & Page, 2014; L. Stone, 2015;

Vitellone, 2017). Таким чином, ключовим тут має бути питання про те, що саме може бути репрезентоване на фотографії (Bateson, 1972; Becker, 1995; Butler, 2007; Harper, 1978), щоб надалі не зашкодити інформантам своїм вторгненням у поле, яке, однак, залишається практично невідрефлексованим у сучасних дослідженнях.

Перелічені обмеження, труднощі та питання спонукають почати з розгляду самого поняття «маргіналізована група», складність якого може нівелюватися або недостатньо братися до уваги не тільки окремими дослідниками, а й цілими дисциплінами (наприклад, громадським здоров'ям). Тоді важливим стає не тільки те, за допомогою яких інструментів вивчати маргіналізовані групи, а й те, що ми маємо на увазі під цією категорією, – «кого» ми вивчаємо і «як» ми це робимо – як взаємодіємо з полем маргіналізованих груп.

У цій роботі ми будемо дотримуватися широкого підходу до визначення маргіналізованої групи, що впливає із визначення маргінальної / маргіналізованої людини. Маргінальна / маргіналізована людина – це «інший», який одночасно є і причиною існування «я», і причиною його вічного занепокоєння (Butler, 2004, 2005; Lévinas, 1990, 1991, 1997). Це «інший», відмінний від «я», спонукуваний своєю інакшістю і примушуваний до руху, і водночас це той, хто завжди перебуває в полі зору або живе по сусідству (Benjamin, 2006; G. Simmel, 2009). У більш вузькому сенсі це може бути людина, яка перетнула кордони держави (D. Harvey, 2013; Park, 1928; Stonequist, 1961; Thomas et al., 1996), соціальної групи (Jansen, 1980; G. Simmel, 2009), межі моралі (Meylakhs, 2009), межі уявлень про норму (Becker, 1953, 1973, 1974a). І водночас це людина, погляд і оптика якої налаштовані особливим чином унаслідок неприв'язаності до домінуючих груп, правил і уявлень. Саме ця неприв'язаність дозволяє їй спостерігати суспільство відсторонено, незалежно, «об'єктивно» (G. Simmel, 2009). З іншого боку, вона ж є ознакою виключення, причиною вразливості, приводом для роздратування і навіть переслідування (Coser, 1965; Frisby, 2013; Jansen, 1980; Kracauer, 1995; Schutz, 1960). Подана палітра варіацій «іншого» – чужий, мігрант,

фланер¹, аутсайдер, девіант, тобто різноманітних проявів маргінальної людини, – вкотре засвідчує складність і багатозначність поняття «маргіналізована група».

Понад сто років тому в методологічних заувагах до «Польського селянина в Європі та Америці» Томас і Знанецький стверджували, що необхідно розглядати соціальні факти в усій повноті їхніх незліченних зв'язків із рештою світу, а виокремлення й дослідження абстрактно сформованих груп соціальних фактів, як-от «проституція», «злочинність», «освіта», є необхідним апостеріорі: «факти спершу мають бути сприйняті у зв'язку з цілим, до якого вони належать» (Thomas et al., 1996, р. 12). Попри численні дослідження повсякденного життя маргіналізованих соціальних груп, теоретичне обґрунтування таких досліджень і методологічний арсенал, що використовується для їх реалізації, часто не становлять взаємопов'язаного, комплексного підходу. У результаті такі дослідження часто є «нав'язливими» (Kellehear, 1993; Potter & Hepburn, 2012; Webb et al., 1966) і, отже, недостатньо «екологічними» (Bateson, 1972; Andrew Clark & Emmel, 2010; De Leon & Cohen, 2005; Mead & Bateson, 1977), відносини між дослідником та учасниками дослідження недостатньо відрефлексовані (Charmaz, 2017; Charmaz & Belgrave, 2019b; Hammersley & Atkinson, 2007), а результати можуть бути доволі поверховими та фрагментарними, приміром, такими, що не враховують просторового втілення маргіналізації, якому в межах цієї праці присвячено окрему увагу (de Certeau & Rendall, 1984; Debord et al., 1996; D. Harvey, 2006, 2013; Knabb, 2006; Lefebvre, 1974, 1991).

При цьому важливо розуміти, що ця робота не могла би бути написана, якби автор не поділяв критичної позиції щодо себе і свого становища в суспільстві. Критичний розгляд свого власного становища, розвиток «методологічної самосвідомості» в поєднанні з етично обґрунтованим ставленням до дослідницької практики та досліджуваних груп (Benjamin, 1991; Butler, 2004; Charmaz, 2017; Kleinman et al., 1997) дає змогу відкривати ширшу перспективу для критичного розгляду устрою сучасного суспільства (Butler, 2020).

¹ ФЛАНЕР - Той, хто часто прогулюється, ходить без мети; гультай, нероба.

Словник української мови: в 11 томах. — Том 10, 1979. — Стор. 604. <http://sum.in.ua/s/flaner>

Питання про те, що може бути репрезентовано на фотографії (Bateson, 1972; Becker, 1995; Butler, 2007; Harper, 1978), привело нас до розширення розуміння ролі дослідника у відтворенні маргінальності, можливостей та обмежень сприйняття / репрезентації проблем маргіналізованих груп або процесів маргіналізації, зокрема в соціологічному дослідженні (Bateson & Mead, 1942; Clifford & Marcus, 1986; Harper, 2012; Mead & Bateson, 1977; Rosler, 2004; Tester, 2001). Усвідомлення неможливості адекватно репрезентувати людину без демонстрації провалу такої репрезентації приводить нас до зміщення фокусу уваги на простір проживання людини. У такому разі людина не може повністю ототожнюватися з тим, що репрезентовано, але й не перебуватиме за рамками репрезентації (Butler, 2004; Lévinas, 1991). Цей акцент повернув нас уже на методологічному рівні до додаткового розгляду «просторового повороту» з його фокусом на тому, що будь-які соціальні явища чи взаємодії мають / характеризуються через просторове втілення. На відміну від людини (інформанта), простір не зазнає реактивного впливу під час взаємодії з дослідником, це дає змогу знизити рівень шуму. Вивчаючи простір, у якому мешкають інформанти, ми можемо спостерігати рішення, що сприяють витісненню маргіналізованих індивідів з ареалу проживання умовно благополучних груп, що призводить не тільки до їх виключення, а й до їх включення в практики опору через об'єднання в маргіналізовані групи. Таким чином, прагнення провести межу, «кордон» між нами і ними сприяє формуванню стійкої культури маргінальності, яка сама себе відтворює, зокрема й у просторі. Автобіографічні наративи розкривають індивідуальні траєкторії маргіналізації як процесу опанування маргінальних навичок і культури. А переміщення у просторі під час дослідницького заходу дає змогу здійснити цю «подорож» буквально.

Зрештою, якщо йдеться про розроблення справді «комплексного» підходу для вивчення маргіналізованих груп, увагу слід приділяти не лише методологічному боку питання, а й розробленню підходу в ширшому розумінні, тобто теоретичному обґрунтуванню використання тих чи тих інструментів, а також обґрунтуванню етичної позиції, з якої дослідник входить у поле маргіналізованих груп і встановлює правила взаємодії з ним (Stepanov & Dmitrieva, 2023 accepted for publication). З огляду на різноманіття процесів індивідуальної, соціальної, культурної та просторової

маргіналізації, а також механізмів їх (спів)конструювання та відтворення, ми дійшли висновку про важливість переконфігурації, перезбирання, оновлення налаштувань інструментів продукування та відтворення знання про маргіналізовані групи. Ці інструменти мають бути налаштовані таким чином, щоб не сприяти подальшому відтворенню маргіналізації. Таким чином, **об'єкт роботи** – методологія збору та аналізу даних для вивчення маргіналізованих груп. **Предмет роботи** – використання комплексу методів для вивчення маргіналізованих груп з особливим акцентом на використанні фотографії, включно з її можливостями та обмеженнями. **Мета роботи** – розробка теоретично, методологічно та етично обґрунтованого підходу для його емпіричного застосування у до вивчення маргіналізованих груп.

Для досягнення поставленої мети в роботі послідовно обговорюються такі ключові питання, спрямовані на вирішення тематичних теоретичних, методологічних, етичних та емпіричних завдань:

1. Якими є теоретичні передумови для розробки і застосування комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп?
2. Якими є методологічні передумови для розробки і застосування комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп?
3. Якими є етичні передумови, обмеження, труднощі проведення досліджень із маргінальними групами?
4. Як здійснювати синтез наявних теоретичних і методологічних передумов у розробці комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп?
5. Якими є результати емпіричного застосування розробленого підходу?
6. Як можливо інтерпретувати отримані результати в контексті наявних емпіричних досліджень маргіналізованих груп?

У презентованій дисертації було розглянуто можливості та обмеження методологій (авто)біографічного інтерв'ю, прогулянкових інтерв'ю та візуальних методів. На практиці було продемонстровано конвергенцію та синергію виявлених можливостей зазначених методологій та роботу асамбляжу методів. На теоретичному, методологічному та етичному рівнях було проведено аналіз використання візуальної методології в соціології та суміжних дисциплінах. Представлений культурологічний

аналіз фотографічного об'єкта з погляду відповідності етичному підходу привів до розроблення екологічного дослідницького інструменту. Таким чином, у рамках представленого дисертаційного проєкту було теоретично й етично обґрунтовано та емпірично апробовано комплексний підхід для вивчення маргіналізованих груп, включно з людьми, які вживають наркотики. **Новизна розробленого підходу** порівняно з наявними полягає в такому:

1. У дисертаційній роботі на основі розгляду етичних питань на всіх етапах підготовки, проведення та роботи з методологічними результатами **вперше в науковій літературі обґрунтовано першорядну роль етики як основної методологічної передумови розробки методів дослідження маргіналізованих груп.**

2. Автором створено оригінальну дослідницьку методику, в якій людина, з одного боку, не вичерпується фотографією, а з іншого – залишається представленою на ній. Тоді як сама фотографія виступає самостійною інформаційною одиницею, що використовується нарівні з іншими зібраними даними.

3. Автор дав нову інтерпретацію фотографічної практики, яка отримана на основі критичного осмислення процесу виробництва / відтворення маргінальності. Ця інтерпретація полягає в тому, що **готові фотографії виступають як аргумент критики організації соціально-фізичного простору.**

4. Автор здійснив етично коректну адаптацію відомих методів шляхом їх «переробки» та переосмислення відповідно до виокремлених етичних передумов і критичного погляду на процес виробництва / відтворення маргіналізації та маргінальності самими дослідниками / учасниками досліджень. Розроблений підхід унікальний тим, що поєднує в собі рідко використовувані інструменти та низку відомих методів, адаптованих саме для вивчення маргіналізованих груп, тобто є таким, що враховує особливості їхнього способу життя, середовища проживання та повсякденної культури.

5. Розроблена автором дослідницька методика дає змогу суттєво знизити зміщення в інформації, пов'язані із вторгненням дослідника в життя респондента. Вона дала змогу втілити переваги ненав'язливого дослідницького втручання, підвищити «етичну чутливість» як частину дослідницької стратегії та змістити фокус із самого інформанта на просторове втілення його повсякденності.

На основі апробації дослідницького підходу було представлено методологічні рекомендації щодо застосування комплексної методології для вивчення маргіналізованих груп. На основі змістовних висновків було представлено рекомендації для їх можливого застосування в роботі організацій громадського здоров'я. Продемонстрований автором зв'язок емпіричних результатів, отриманих за допомогою застосування комплексної методології, і тюремної культури є підставою для створення більш збалансованих підходів громадського здоров'я.

Апробування комплексної методології на прикладі вивчення доступу людей, які вживають наркотики, до лікування ВІЛ, дало змогу продемонструвати обґрунтованість теоретичної та методологічної аргументації для створення комплексного підходу, а також скоригувати дослідницький інструментарій у польових умовах для створення передумов дослідницької взаємодії, більш зорієнтованої на інформанта.

Обговорення результатів використання представленої комплексної методології дає змогу говорити про те, що, з одного боку, отримані висновки є консистентними з результатами, отриманими іншими вченими, а з іншого – частина висновків заповнюють лакуни і є змістовно новим знанням про людей, які вживають наркотики, в Україні.

На основі змістовних висновків після апробації методу були надані рекомендації для їх можливого використання в роботі організацій громадського здоров'я. Зокрема, описана нами маргіналізованість і виключеність місць проживання інформантів є одним із найважливіших чинників, які впливають на формування практик щодо здоров'я. Проблеми із житлом, описані інформантами, зіставні із характеристиками життя безхатченка, тобто їм завжди «доводиться співмешкати з ким-небудь» (MacKnee & Mervyn, 2002). Хоча в буквальному сенсі безпритульною можна вважати лише одну

інформантку, яка користується «кутком» кімнати в аварійному стані за те, що ділиться з господарями наркотиками.

У Нью-Йорку в середині 1990-х рр. була апробована програма «Насамперед проживання» (Housing First), що виступала альтернативою поширеній програмі «Насамперед лікування» (Treatment First). Принципова відмінність між двома програмами полягала в тому, що «Насамперед проживання» пропонувала незаможним і безпритульним людям із супутнім вживанням алкоголю та наркотиків почати проживати в умебльованих кімнатах, але при цьому не робила акценту на утриманні від наркотиків, як у програмі «Насамперед лікування». При цьому, окрім житла, надавалося консультування щодо зниження шкоди від психоактивних речовин (Watson, Shuman, Kowalsky, Golembiewski, & Brown, 2017) і можливість щоденного звернення по допомогу з інших питань до групи підтримки проєкту, яка складалася з фахівців різного профілю (Nicholls & Atherton, 2011). Надалі досвід було широко інституалізовано у США та Канаді, а також у європейських країнах, таких як Франція та Фінляндія. Хоча в програмі немає суворої заборони на вживання наркотиків, результати проведених порівняльних досліджень показали, що клієнти програми «Насамперед проживання» значно рідше вживали наркотики, відновлювали життєві навички, зокрема й щодо здоров'я, ніж ті, хто брав участь у програмі «Насамперед лікування» (Padgett, Stanhope, Henwood, & Stefancic, 2011). Крім того, автори робили висновок про те, що «наявність безпечного місця проживання, мабуть, дає більше можливостей і мотивації для контролю над вживанням психоактивних речовин порівняно з доступними альтернативами колективного лікування в стаціонарі» (Padgett et al., 2011, p. 6). Інші автори вказували, що саме «житло і філософія зниження шкоди» надали своєрідний перепочинок і можливості людям, яких зазвичай лишають поза увагою і допоміжні служби, і система охорони здоров'я (Stergiopoulos et al., 2014, p. 11).

Критичне осмислення програми полягало в тому, що в такий спосіб, хоча й без повного позбавлення громадянських прав, здійснювалося видалення маргіналізованих груп із соціального середовища, яке можна позначити як «механізм тимчасової бездіяльності / стримування» (Norper, 2012, p. 462). Крім того, внаслідок бюджетних обмежень саме житло могло перебувати в несприятливих районах, у яких «продаж і

вживання наркотиків відбуваються відкрито» (Jamie Suki Chang, 2017, p. 2). Тобто самі умови місця проживання могли сприяти скупченню людей, що вживають наркотики, що, звісно ж, може негативно впливати на психічне здоров'я тих, хто там проживає (Neale, 2001). До того ж в інших працях було описано, що робота міждисциплінарних команд підтримки може бути формалізованою, а самі члени команд не мають достатнього рівня навчання та підготовки (Kertesz, Austin, Holmes, Pollio, & Lukas, 2015). Наявність такого роду складнощів може призводити до того, що частина клієнтів програм опиняються в ситуації, коли вони втрачають соціальні зв'язки, які у них були на вулиці (Hodgetts, Hodgetts, & Radley, 2006), але не отримують необхідної підтримки в новому місці, що призводить до процесів самоізоляції, яка обмежує їхні можливості для реінтеграції в суспільство (McNaughton, 2008).

Імплементація подібних програм в Україні могла б надати тимчасовий притулок людям, принаймні на той час, доки здійснюватимуться більш системні зміни. Водночас те, що програми «Насамперед проживання» пропонують своїм підопічним доволі великий комплекс послуг, що ґрунтується на філософії зменшення шкоди просто в будинку / під'їзді у клієнтів, також може мати певну цінність у контексті України, де кількість місць із послугами для людей, які вживають наркотики, є обмеженою, і найчастіше вони розташовані доволі далеко від місць їхнього проживання. Якщо в невеликих містах нам було потрібно близько пів години прогулянки з людьми, які вживають наркотики, щоб дійти до пункту обміну шприців, то у великих містах ми могли йти до таких місць близько однієї години. До того ж на таких пунктах надають допомогу лише в обміні шприців та коротку – «рівний – рівному» консультацію персоналу, на відміну від описаної програми, де з клієнтом працюють дві команди: одна, що допомагає саме з житлом, друга складається з медсестер, психологів, спеціалістів із працевлаштування, роботи із залежністю, сімейних терапевтів та «рівний – рівному» консультантів, які вже ре-соціалізувалися в суспільстві (Nicholls & Atherton, 2011). Ці інтервенції особливо актуальні для України, у якій проблеми безпритульності / бездомності мають тривалу історію, масштаб і сформовану суспільством моральну оцінку, що сприяє подальшій маргіналізації (Owczarzak, Phillips, & Cho, 2018; Ryabchuk, 2014).

Розглянуті вище практичні рекомендації можна віднести до рекомендацій для найбільш соціально вразливої частини наших інформантів. Далі ми представимо рекомендації, релевантні для більшості інформантів і для маргіналізованої групи людей, що вживають ін'єкційні наркотики, у ширшому сенсі. Розглянута в результатах взаємодія на «п'ятаках», окрім описаних вище потреб у підтримці соціального статусу та соціального капіталу, несе водночас і певне навантаження на інформантів, пов'язане з непрямим тиском оточення, що сприяє рецидиву вживання вуличних наркотиків (McKay, 1999). Розглядаючи «п'ятаки», ми описали, як відбувалися «зриви» в інформантів. Ситуації можуть бути різними, але суть не змінюється: на якомусь певному місці інформант зустрічається зі своїми друзями, які вживають, і потім відбувається вживання наркотиків. З іншого боку, ми описали кілька випадків, коли інформанти інтуїтивно практикували різні способи профілактики рецидиву – в одному випадку описувався супровід чоловіком у ризиковій ситуації, в іншому інформант завчасно перейшов на інший бік дороги, щоб уникнути зустрічі на «п'ятаку», а ще один інформант після того, як став на ЗПТ, віддав сім-картку від телефону матері. Такого роду інтуїтивне знаходження практик, що сприяють власній безпеці, розглянуто авторами статті, у якій інформанти, прагнучи скоротити або припинити вживання, змінювали номери телефонів і переїжджали в інші райони (Daniulaityte, Carlson, & Siegal, 2007).

Такі практики цілеспрямовано формуються за участю психолога в результаті консультацій з когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) і профілактики рецидивів, у яких спільно з клієнтом / пацієнтом ЗПТ складається план мінімізації наслідків від надзвичайних ситуацій високого ризику, а також формулюються стратегії, щоб у такі ситуації не потрапляти (Renner, Levounis, & LaRose, 2018). Інші автори, порівнюючи стандартні медикаментозні програми ЗПТ і ЗПТ разом із консультуванням, доходять висновку, що когнітивно-поведінкова терапія сприяє подоланню ситуацій високого ризику і «збільшує впевненість в опорі прийому наркотиків» (Kouimtsidis, Reynolds, Coulton, & Drummond, 2012, p. 257). Нині існує певний консенсус у тому, що по-різному здійснювані заходи КПТ і профілактики зрывів дають позитивний ефект для пацієнтів ЗПТ (L. M. Harvey et al., 2020; Zerden, Guan, Lombardi, Sharma, & Garcia-Rico, 2020). До

того ж такого роду консультації можуть бути організовані в зручній для клієнта формі, зокрема й телефоном, що дає можливість надавати підтримку 24 години на добу (В. А. Moore et al., 2019).

З іншого боку, як ми вже говорили, те, як організовані програми ЗПТ у різних контекстах, може формулювати виразно різні уявлення про ЗПТ (Rhodes, Closson, Paparini, Guise, & Strathdee, 2016). Імплементация програм ЗПТ в Україні на базі пострадянської наркології, у якій основними є положення контролю, призвела до ситуації, коли пацієнтам призначають відвідування психолога як санкцію за недотримання правил програми (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021). Тобто клієнти просто бояться потрапляти психологу на очі або ж підходити з проханнями чи запитаннями. Місце, де вони могли б отримати допомогу, насправді виявляється порівнянним із поліцією, в'язницею та лікарнею, тобто «невід'ємною частиною боротьби з наркотиками» (Syvertsen et al., 2017, p. 7). До того ж увесь досвід життя людей, які вживають наркотики, через низку дрібних кримінальних правопорушень під всюдисущим громадським наглядом «ще більше відмовляє їх від звернення по соціальну підтримку чи послуги» (Showalter, 2020).

Ми припускаємо, що те, що програми ЗПТ в Україні з'явилися як відповідь на епідемію ВІЛ, привнесло в організаційні та інформаційні процеси, які забезпечують їхню роботу, консервативні страхи суспільства стосовно того, що люди, які вживають ін'єкційні наркотики, стануть «мостом» для передавання ВІЛ «добропорядному» населенню (Showalter, 2018; Singer & Page, 2014). Конфігурація цих програм майже не змінилася з моменту свого становлення. Те, як керують цими «непокірними тілами», не дає їм можливості для відновлення. При цьому вже понад 10 років тому програми ЗПТ у світі почали розглядатися через призму відновлювального капіталу і відновного середовища, у якому в людини з'являється сприятливе місце для життя (Parkin, 2016; Rhodes, Azbel, Lancaster, & Meyer, 2019). Відповідно, те, як програми ЗПТ функціонують і на що спрямовані їхні ефекти, набуло більш гуманного клієнтоорієнтованого вигляду (Renner et al., 2018). Водночас Стівен Паркін звертає увагу на те, що клієнти ЗПТ можуть зосереджувати свою увагу на капіталі вуличного рівня, що утруднює для них доступ і набуття відновлювального капіталу (Parkin, 2016).

Практичне застосування отриманих результатів не обмежується розглянутими вище прикладами. Можливо, існують ще й інші напрацьовані поведінкові інтервенції, що могли б сприяти мотивації людей, які вживають наркотики, до прийняття певних поведінкових практик у царині власного здоров'я. Водночас існує можливість для реалізації суто адміністративних репресивних дій у формі заборон із санкціями або відгородження ґратами певних просторів, наприклад біля сайту ЗПТ.

Апробацію результатів дисертаційного дослідження було здійснено в рамках таких презентацій на наукових конференціях та науково-практичних заходах:

1. Solidarity in Healthcare Study Group Workshop, 28-29 Dec, 2022, The Van Leer Jerusalem Institute, Jerusalem, Israel. Oral presentation: "The transition plan in HIV prevention in Ukraine".

2. 50th Annual Conference of the Israeli Anthropological Association, 1-2 June, Yezreel Valley College, Israel. Oral presentation: "Thinking anthropologically/ethically about violence, health and landscapes in Ukraine".

3. Conference of the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) "Updated Comprehensive Package of HIV Interventions in Prison Settings of the EECA region", 22-24 September 2021, Odessa, Ukraine. Oral presentation: "Conducting research and educational activities in prisons as a way to increase openness and interaction between civil society and prison system in Ukraine".

4. 15th SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) congress. "Breaking the rules? Power, participation, transgression", 19-24 June 2021, Helsinki, Finland. Oral presentation: "Wandering from one "pyatak" to another: the opioid drug users' strategies to appropriate urban space and resist/reproduce public pressure".

5. 2-nd National Conference on Drug Policy "To support implementation of the Ukrainian Drug Strategy". November 27-29, 2019, Kyiv, Ukraine. Oral presentation: "Satisfaction with OST services in the context of patient's quality of life".

6. National Conference on Drug Policy "To support implementation of the Ukrainian Drug Strategy". November 28-30, 2018, Kyiv, Ukraine. Oral presentation: "Planning a qualitative study on possible challenges and opportunities of needle and syringe exchange in prisons".

7. 7th National Scientific and Practical Conference on Monitoring and Evaluation «Development of a Functional Public Health System in Ukraine: The Role of Strategic Information in the Formation and Management of Public Health Programs», 23-25 October 2018. Odessa, Ukraine. Oral presentation: “Application of qualitative methodology in research to improve the understanding of programmatic reality of the HIV prevention and treatment field in Ukraine”.

8. 22nd International AIDS Conference, Amsterdam, the Netherlands, 23-27 July 2018. Presentation: “Pathogonia. Challenges and opportunities of visual methods use in the context of studying trajectories of entry to healthcare and treatment among people who inject drugs and living with HIV”.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. **Stepanov, V.**, & Dmitrieva, A. (2023). Pyatak Drifters . The Making of Social and Cultural Places in Ukrainian Cities In M. Germes, S. Höhne, & L. Klaus (Eds.), *Narcotic Cities: Counter Cartographies of Drugs and Space*. JOVIS Verlag GmbH.

Contributor Roles Taxonomy (CRediT) author statement: **Vladimir Stepanov**: Conceptualization, Methodology, Writing - Original draft, Writing - Review & Editing. Alexandra Dmitrieva: Conceptualization, Writing - Original Draft.

2. Dmitrieva, A., **Stepanov, V.**, & Mazhnaya, A. (2022). Managing Opioid Agonist Therapy in the Post-Soviet Limbo. *Contemporary Drug Problems*, 49(2), 148169. <https://doi.org/10.1177/00914509211063587> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Scopus, 1-ий кuartиль).

CRediT author statement: Alexandra Dmitrieva: Conceptualization, Writing - Original Draft; **Vladimir Stepanov**: Conceptualization, Writing- Original draft, Writing - Review & Editing; Alyona Mazhnaya: Writing – Review & Editing

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

3. Dmitrieva, A., **Stepanov, V.**, Svyrydova, K., Lukash, I. G., Doltu, S., Golichenko, M., Kalivoshko, V., Khanyukov, E., Kosmukhamedova, Z., Torkunov, O., & Zagrebelnyi, O. (2021). More evidence or stronger political will: exploring the feasibility of needle and syringe programs in Ukrainian prisons. *Harm Reduction Journal*, 18(1).

<https://doi.org/10.1186/s12954-020-00459-z> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Web of Science, Scopus; 1-ий квартиль).

CRedit author statement: AD, VS, KS, IL, MG, SD, JK, VK, OT, EK, OZ participated in the study's design development and field work coordination. AD, VS, KS, and IL were responsible for data gathering and post-field reflections. All study results were presented and discussed with the study's working group (MG, SD, JK, VK, OT, EK, OZ). AD and VS analyzed and interpreted all the narrative data. MG, SD, JK, VK, OT, EK, OZ participated in the discussion of key ideas and focuses of the manuscript. AD, VS, and MG were major contributors in writing and revising the manuscript. All authors read and approved the final manuscript.

4. Dmitrieva, A., Stepanov, V., Lukash, I. G., & Martynyuk, A. (2019). Performance indicator as the main and the only goal: A “dark side” of the intervention aims to accelerate HIV treatment entry among people who inject drugs in Kyiv, Ukraine. *Harm Reduction Journal*, 16(1). <https://doi.org/10.1186/s12954-019-0279-5> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Web of Science, Scopus, 1-ий квартиль).

CRedit author statement: AD and IGL were responsible for data collection in Kyiv. AM participated in the study design and coordination. AD and VS analyzed and interpreted all the narrative data. AD and VS were the major contributors in writing and revising the manuscript. All authors read and approved the final manuscript.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 371 сторінок. Робота містить 10 рисунків на 10 сторінках, 23 фотографії на 24 сторінках, 1 додаток на 3 сторінках. Список використаних джерел складається із 440 найменування.

Розділ 1. Теоретичні передумови розробки комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп

1.1. Поява і подальший розвиток категорії «маргінальної людини»:

чужий / фланер / аутсайдер / девіант / інший

У цій роботі ми будемо виходити з ширшого визначення категорії «маргіналізована група». З одного боку, це потрібно для того, щоб не пов'язувати «маргінальність» із конкретною ознакою, а показати складність цього феномену та процесу «маргіналізації», у якому бере участь кілька сторін і який відбувається у кількох контекстах одночасно. З іншого боку, ми хочемо показати унікальність позиції та погляду «маргінала ззовні» на суспільство, яке його маргіналізує, тим самим виключаючи з нормативної більшості. Нельсон Мандела (Nelson Rolihlahla Mandela) писав про те, що «насправді ніхто не знає того чи того народу, доки не побуває у в'язниці. Про націю слід судити не за тим, як вона поводить себе зі своїми найвидатнішими громадянами, а за тим, як вона поводить себе з тими, хто перебуває на дні» (Mandela, 1994). Йдучи за цією думкою, можна сказати, що про устрій того чи того суспільства можна судити, вивчаючи маргіналізовані групи. Водночас саме позиція маргінала дозволяє судити про суспільство найбільш невиключеним / об'єктивним чином. Далі ми розглянемо підходи, які дають змогу зробити такі висновки, і спиратимемося на відповідне розуміння маргінальної людини та маргінальності.

В одній із перших значущих робіт, що концептуалізують місце маргінальної людини в суспільстві, в есе «Експурс про чужого» (The Stranger) Георга Зіммеля (Georg Simmel), описано феномен людини, яка «приходить сьогодні і залишається завтра» (G. Simmel, 2009, p. 601). Чужий визначається тим, що не належить до певної просторової ділянки, у якій закріплюється, і привносить те, що не могло би виникнути в цьому певному просторі. Одним із проявів цього феномену є «об'єктивність» чужого внаслідок «неприв'язаності» до окремих компонентів та тенденцій у групі. Усе, що відбувається, усі специфікації різноманітних взаємодій розглядаються чужим ніби з висоти пташиного польоту, де є водночас і байдужість, і залученість. Таким чином, ідучи за Зіммелем, ми маємо на увазі під «об'єктивністю» чужого певний тип свободи мислення – «об'єктивна людина не пов'язана жодними зобов'язаннями, які можуть

зашкодити сприйняттю, розумінню та оцінюванню даних» (G. Simmel, 2009, p. 602). Послідовники Зіммеля розвивали цей комплекс тем, пов'язаних із різними «чужими», які перетинають просторові кордони, межі культур чи моральні кордони. Однак, існуючи «між» або «ніде», вони набувають особливого, «об'єктивного» або вільного погляду, який неможливий у людини, інкорпорованої в якусь культуру чи простір.

Роберт Езра Парк (Robert E. Park), розвиваючи концепт «чужого» свого вчителя Зіммеля², у статті «Людська міграція і маргінальна людина» (Human migration and the marginal man), 1928 р., дає характеристику маргінальній людині як індивіду, котрий живе й тісно пов'язаний із культурним життям двох різних груп, зв'язок з якими він ніколи не може зламати, навіть якби йому дозволили це зробити; він живе «зі своїм минулим та своїми традиціями, але [також] не був повністю прийнятий через забобони в новому суспільстві, у якому він тепер прагнув знайти місце. Він був людиною на межі культур та двох суспільств, які ніколи повністю не перетиналися та не змішувалися» (Park, 1928, p. 892). Надалі, у передмові до книжки Еверетта Стоунквіста (Everett Verner Stonequist) «Маргінальна людина: Дослідження особистості та культурного конфлікту» (The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict), Парк робить наголос на антагоністичному характері культур, у яких перебуває маргінальна людина; така людина потрапляє в ситуацію, коли культури, що впливають на неї, роздирають її у прямо протилежні боки. Розглядаючи автобіографії іммігрантів, які осіли в Америці, Парк описує кризу, що виникає в них, як «конфлікт між «розділеним» старим «я» і новим». І хоча життєві кризи бувають у всіх людей, «у разі маргінальної людини період кризи відносно постійний» (Park, 1928, p. 893). Парк пропонує зосередитися на вивченні маргінальної людини, оскільки саме їй властиво у найбільш очевидних формах демонструвати процеси зміни та злиття через зіткнення з домінуючими культурами.

² Вплив спадщини Георга Зіммеля на основних учених Чиказької школи і безпосередньо на Роберта Езру Парка, який навчався в Зіммеля, описано в працях Donald N. Levine, Ellwood B. Carter and Eleanor Miller Gorman "Simmel's Influence on American Sociology". American Journal of Sociology, Vol. 81, No. 4 (Jan., 1976), pp. 813-845; Fred H. Matthews "Quest for an American Sociology: Robert E. Park and the Chicago School", McGill-Queen's University Press, Montreal; London, 1977; Anthony J. Cortese "The Rise, Hegemony, and Decline of the Chicago School of Sociology", 1892-1945, The Social Science Journal Volume 32, Issue 3, 1995, pp. 235-254

Альфред Шюц (Alfred Schütz) в есе «Чужий» (The Stranger) додає до зіммелівського розуміння «вільного» мислення, що так звана об'єктивність чужого пов'язана насамперед із «його власним гірким досвідом меж «звичайного мислення», який навчив його, що людина може втратити свій статус, свої правила і навіть історію життя», і тому він із «сумною прозорливістю» зауважує виникнення кризових явищ, тоді як члени основної групи просто їх не помічають, покладаючись на «продовження звичного способу життя» (Schutz, 1960, pp. 108–109). Маргінальна людина / чужий ставить під сумнів усталені уявлення здорового глузду і висвічує форму культурного порядку так званого нормального світу, що сприймається більшістю як щось самозрозуміле. Ту саму особливу проникливість маргінала відзначає Сью Янсен (Sue Curry Jansen) у статті «Чужий як провидець чи вуаєрист: дилема піп-шоу теорії пізнання» (The Stranger as Seer or Voyeur: A Dilemma of the Peep-Show Theory of Knowledge). Вона вивчає «свідчення відомих чужих, які описують свій маргінальний статус», і розмірковує про те, «як цей статус зробив їх надзвичайно проникливими спостерігачами соціальних явищ» (Jansen, 1980, p. 22).

Водночас Янсен наполягає, що опис Зіммелем «бідних і подібних до них» – тих, кому суспільство відмовляє в повноцінній участі, робить їх «внутрішніми ворогами», вони стають так само чужими, «їхні стосунки з домінуючою групою спричиняють єдність близькості й дистанції, оскільки, з погляду домінуючої групи, вони мають лише інструментальну цінність» (Jansen, 1980, p. 43). Феномен «чужих», які не з'явилися звідкілясь, а, навпаки, завжди жили «на своєму місці», але їхній простір був захоплений, аналізує Александр Еткінд (Alexander Etkind). На його думку, в Росії, де не було заморських колоній, ішов процес так званої внутрішньої колонізації, що був спрямований усередину країни, де «цей екзотичний народ був своїм, він говорив «нашою» мовою і був джерелом «нашого» благополуччя. Росія колонізувала сама себе, освоювала власний народ» (Etkind, 2001, p. 5). До тези Еткінда про «внутрішню колонізацію» можна додати, що деякі «власні народи» – попри те, що говорили однією мовою, – конструювалися як «джерела неблагополуччя», як загроза «моральному суверенітету» Росії. У цьому сенсі процес «внутрішньої колонізації» можна описати і як процес «внутрішньої маргіналізації», тобто механізму для виключення «інших»

через приписування їм статусів спочатку нетиповості, інакшості, потім небезпеки та неконтрольованості, і зрештою – вимог рішучих заходів, включно з повною ізоляцією. Можна припустити, що цей механізм був спроектований і вбудований в різні державні інститути, від системи охорони здоров'я з її виділеними із загальної інфраструктури тубдиспансерами, СНІД-центрами, наркологіями – до системи освіти, всепроникна влада яких дає змогу нескінченно відтворювати ці внутрішньо колонізовані групи людей, що асоціюються з чимось чужим, не властивим цій державі чи території. Особливістю цієї ситуації стає одержимість зовнішньою загрозою чужого, за якої підозра у можливій зраді, «трансмутації», падає не тільки на сам суб'єкт колоніальної інтервенції, а й на «кола на воді», що виникають при спробах колонізувати його. Як зауважує Петро Мейлахс (Peter Meylakhs), якщо етнічні мігранти – це «вони», які перетинають фізичні кордони суспільства, то люди, які вживають наркотики, – це «вони», які порушують моральні кордони суспільства (Meylakhs, 2009). Хоча ці моральні кордони не можна окреслити фізично, їх порушники піддавалися і піддаються цілком відчутному покаранню через фізичну ізоляцію в закриті установи.

Уявлення про такі зовнішні загрози повністю узгоджується із тезою родоначальника соціології девіантності Говарда Беккера (Howard Saul Becker), який стверджував, що «відхилення від норми – це не якість дії, що її виконує особа, а радше наслідок застосування іншими правил і санкцій до «порушника». Девіант – це той, до кого був успішно застосований цей ярлик – «девіантна поведінка» (Becker, 1973, p. 9). Санкції за таку поведінку можуть наростати від несхвалення за якісь вчинки до покарань за злочини. Або від «несхвалення» зовнішності до цілковитого ігнорування «носія» несхвалюваної зовнішності. Так, Ральф Еллісон (Ralph Ellison) у пролозі роману «Невидимець» (Invisible Man), написаному від імені неназваного афроамериканця, що мешкає в Нью-Йорку, описує крайній ступінь виключення як «невидимість». «Я невидимий просто тому, що люди відмовляються мене бачити... це так, якби мене оточували дзеркала із жорсткого, кривого скла. Коли вони підходять до мене, вони бачать лише моє оточення, самих себе чи вигадки своєї уяви – справді, все й нічого, окрім мене... Іноді корисно бути невидимим, хоча найчастіше це нервує. Одна з переваг невидимості полягає в тому, що невидимі бачать те, що не призначено для того, щоб

бачити» (Ellison, 1995, p. 2). Дещо раніше від Еллісона філософ Вальтер Беньямін (Walter Benjamin) пропонує іншу інтерпретацію виключення. В есе «Париж часів Другої імперії у Бодлера» (The Paris of the Second Empire in Baudelaire) Беньямін фактично героїзує маргінальність. Беньямін приписує Бодлеру-фланеру не просто роль естета – спостерігача своєї епохи, а роль «героя – істинного суб'єкта сучасності. Інакше кажучи, потрібна героїчна конституція, щоб жити сучасністю» (Benjamin, 2006, p. 103). Фланер через свою натуру втратив буржуазний статус, був вигнаний зі свого кола на вулицю і знайшов там притулок, у провулках позаду бульварів і пасажів. Досвід фланера і час, у якому він живе, виховують у нього готовність мати на своєму тілі «мітки та шрами епохи», як каже Майкл Дженнінгс у передмові до цього твору (Benjamin, 2006, p. 16). Саме готовність «жити, не зважаючи» дозволяє говорити про героїзм фланера. Водночас така ноша рано чи пізно стає нестерпною: «Опір, який сучасність чинить природному пориву людини, незіставна з її силою. Це зрозуміло, якщо людина виснажується і знаходить притулок у смерті» (Benjamin, 2006, p. 104).

Таким чином, крім самого володіння статусом маргінала як результату маргіналізації ззовні, маргінальна людина має особливий статус «об'єктивності», що виникає як наслідок невключення та виключення з нормативних систем. Рефлексія власного досвіду соціальної маргінальності / вразливості стає однією з ключових передумов для дослідження процесів маргіналізації і феномену відтворення маргінальності в різних формах і на підставі різних ознак. Розглядаючи роль автобіографії «іншого» в подоланні «здорового глузду ідей», створеного та підтримуваного домінуючими групами для збереження влади, афроамериканська феміністка та 100-й президент Американської соціологічної асоціації Патрісія Гілл Коллінз (Patricia Hill Collins)³ визнає, що голос, який вона шукає зараз, «є як індивідуальним, так і колективним, особистим і політичним, він відображає перетин моєї унікальної біографії із ширшим змістом моїх історичних часів» (Hill Collins, 1999, p. vi). Аналогічно Зіммель залишався «чужим» в академії, де викладав 30 років, але так

³ У книжці «Чорна феміністська думка: знання, свідомість, політика розширення прав і можливостей» (Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment).

і не отримав професорського звання. Про маргінальне становище, у якому він перебував, і про те, що таке становище, зосібна, давало певну свободу «неприв'язаності», висловлюються і Серж Московічі (Serge Moscovici), і дослідник спадщини Зіммеля Девід Фрісбі (David Frisby), а упорядник збірки робіт «Георг Зіммель» Льюїс Козер (Lewis Alfred Coser) прямо називає свій розділ «Чужий у академії» (Coser, 1965; Frisby, 2013; Moscovici, 1988). Варто зауважити й те, як Зіммель будує свої міркування шляхом зміщення фокусу зі змісту на процес мислення, «оскільки розуміння останнього дає змогу пояснити, як набувається той чи той зміст» (Красауер, 1995, р. 228). Зігфрід Кракауер (Siegfried Krasauer) простежує сутнісну єдність усіх робіт Зіммеля, пропонуючи метафору «досвіду мандрівника», яка пояснює спосіб роздумів над різноманітною проблематикою. Спочатку схоплюється силует, спільні риси країни та незнайомих людей, потім, завоювавши «нову духовну / інтелектуальну територію», можна побачити частини та вловити відносини між частинами, а опис численних частин дозволяє в процесі коригувати відносини між ними. (Красауер, 1995, р. 231). Фрісбі пропонує своє формулювання для такої побудови думки Зіммеля, називаючи його «соціологічним фланером» (Frisby, 2013, р. 68).

Приписуючи «виснаження» Бодлеру-фланеру, Вальтер Беньямін сам розчиняється в тому, кого він досліджує, що не випадково, якщо розглядати схожість біографій Беньяміна і Бодлера. Обидва невизнані, вигнані, один із Німеччини, інший із Франції до Бельгії, і при цьому не мають можливості заробляти на життя своєю працею. Те, з якою енергією Беньямін пропонує роздуми про самогубство в поезії Бодлера: «...сучасність має стояти під знаком самогубства, акта, який скріплює героїчну волю, що не поступається менталітету, ворожому цій волі. Таке самогубство – не смиренність, а героїчна пристрасть. Це досягнення сучасності у сфері пристрастей», – може розглядатися як проєкція / присуд долі⁴ (Benjamin, 2006, р. 104). Те, чого ще не сталося, але чому могли бути присвячені роздуми Беньяміна в період його поневірянь, робить прийняття цієї скорботи героїчним вчинком. Такий лейтмотив і фокус спостереження є

⁴ У 1940 р., безуспішно намагаючись перейти кордон Франції та Іспанії, В. Беньямін наклав на себе руки, прийнявши морфій.

своєрідною вказівкою на рефлексивну автоетнографію (Adams & Ellis, 2012), яка невіддільна від роздумів Беняміна про фланера.

Філософ Еммануель Левінас (Emmanuel Levinas) – біженець, який був інтернований під час Першої світової війни, під час Другої світової втратив усіх своїх родичів у Каунаському гетто, а сам провів шість років у таборі для військовополонених, написав есе «Від буття до іншого» (From Being to the Other). Есе присвячене поету Паулю Целану (Paul Celan), такому самому біженцю та в'язню концтабору, який 1970 року покінчив життя самогубством. У цій роботі Левінас пропонує прочитання Целана через його звернення до іншого, через вірш як потиск рук – «відцентровий рух від одного для іншого – можливо, це рухома вісь буття?» (Lévinas, 1997, p. 44). Філософ розглядає можливість відокремити «я» від самого себе або знайти місце, у якому «з'являється людина, що усвідомлює себе чужою для себе» (Lévinas, 1997, p. 43). І водночас сам «жест визнання іншого, рукостискання, висловлювання без слів... Увага як чиста молитва душі» (Lévinas, 1997, p. 43) дозволяє повернутися до самого себе, позбавленого мішка каміння минулого – «сюрпризом цієї подорожі, у якій «я» присвячує себе іншому в не-місці, є повернення. Не повернення як відповідь того, кого кличуть, а коловорот цього руху, який не повертає назад, колоподібність цієї ідеальної траєкторії, цього меридіана, який у своїй остаточній нескінченності описує вірш. Це, ніби йдучи назустріч іншому, я зустрів себе і оселився в країні відтепер рідній, і я був би позбавлений усього тягара своєї ідентичності» (Lévinas, 1997, p. 44). У передмові до збірки «Імена власні» (Proper Names), у якій вміщене есе про Целана, Левінас підкреслює: «Буття – це не самосвідомість; це ставлення до іншого, а не до себе, і пробудження. [...] пробудження Самості Іншим, мене Незнайомцем, мене людиною без громадянства, тобто сусідом, котрий неподалік. [...] Пробудження означає відповідальність за іншого, якого треба нагодувати та одягнути – мою заміну іншим, моє спокутування за страждання і, без сумніву, за провину іншого» (Lévinas, 1997, p. 6).

Крайньою точкою неприйняття, виключення маргінального іншого стає заперечення можливості його існування. Про такий тип заперечення так чи так пишуть майже всі згадані автори. Однак Еммануель Левінас (Emmanuel Levinas) і Джудіт Батлер (Judith Butler) розглядають екзистенційно-етичний конфлікт між «Я» та «іншим» як

вузловий у функціонуванні суспільства. Ми хотіли б зупинитися на цьому конфлікті докладніше, оскільки він пояснює природу будь-якої взаємодії з будь-яким іншим. Загалом можна говорити про те, що поняття «інший» є основою, з якої виникають різноманітні інші – маргінал, чужий, фланер, аутсайдер, девіант тощо.

«Інший» як основа для подальшого розрізнення і диференціації

Батлер звертається до спадщини Левінаса для аргументації ненасильницької етики у книжці «Нестійке життя: сили скорботи і насильства» (*Precarious life: the powers of mourning and violence*), 2004 р., та підходу моральної філософії у книжці «Даючи звіт про себе» (*Giving an account of oneself*), 2005 р. Вона розглядає концепцію обличчя Левінаса, яка передбачає, що перед обличчям Іншого людина опиняється в стані, коли вона одночасно відчуває ненадійність життя цього Іншого і заборону на насильство, що виходить від обличчя Іншого – «обличчя іншого в його ненадійності та беззахисності є для мене одночасно спокусою убити і закликом до світу: «не вбивай» (Lévinas, 1996, р. 167). Батлер показує, що Інший є умовою афективного життя, яке виникає в пасивності й передує пасивності. Тобто не в пасивності, яка відрефлексована суб'єктом, а в пасивності, яка передує появі суб'єкта, стаючи умовою виникнення суб'єктності через первинну сприйнятливість. У своїй праці «Інакше, ніж бути, або По той бік сутності» (*Otherwise than Being or Beyond Essence*) Левінас пояснює, що «ця абсолютна пасивність під нейтральністю речей набуває форми втілення, тілесності – сприйнятливості до болю, насильства та нещастя» (Lévinas, 1991, р. 197). Пасивність, що передує пасивності, або первинна пасивність перед іншими, є способом, яким відбувається формування суб'єкта через його передісторію, коли він постає як об'єкт дії інших. Можна говорити, що такі дії / інструменти формування суб'єкта є ненавмисними та небажаними, Левінас позначає їх як «переслідування»: «пасивність, що передує альтернативі пасивність-активність, більш пасивна, ніж будь-яка інерція, описується етичними термінами звинувачення, переслідування та відповідальності за інших» (Lévinas, 1991, р. 121). Батлер вказує на те, що Левінас використовує знахідний відмінок займенника «Я», тобто «мене», не тільки як граматичну побудову, а й в етичному сенсі: «тільки через певне звинувачення «мене» виникає «я» (Butler, 2005, р. 85). З огляду на

цю ненавмисну дію іншого, тобто звертання, переслідування, звинувачення, з'являється відповідальність, яка істотно відрізняється від звичайного розуміння відповідальності за свої дії, але водночас не є відповідальністю за дії іншого, вираженою в самокатуванні. Відповідальність приходить, або ми стаємо відповідальними через те, що до нас звертаються. Батлер констатує, що «мною рухає щось, що не я, і «я» виникає саме в переживанні і як наслідок цього руху... і це від початку етичний запит» (Butler, 2005, р. 89). Щось, звертаючись до мене в знахідному відмінку, спрямовує мене і формує мене; відповідно, переслідування / звинувачення виражене у формі заміщення – щось ставиться на моє місце та «виникає «я», яке не може зрозуміти своє місце ніяк інакше, як через те, що це місце вже зайняте іншим. Отже, спочатку мене не тільки переслідують, а й беруть в облогу, мене окупують» (Butler, 2005, р. 89). Грем Гарман (Graham Harman) говорить, що саме таке уявлення є ключем до розуміння «заміни»: «Будучи відкритим іншому як незамінна унікальність, я «замінюю» себе іншим, коли беру на себе відповідальність за це» (Harman, 2007, р. 28). У тлумаченні Гармана, Левінас утверджує поняття «заміни» як мотиваційну концепцію всієї книжки «Інакше, ніж бути, або По той бік сутності». Заміна як адреса і як джерело – «у цій заміні... самість звільняється від самої себе» (Lévinas, 1991, р. 115)⁵.

Варто зауважити, що Левінас не вважає первинні відносини з Іншим образливими або жахливими для суб'єкта, котрий ще не «сформувався», а тільки говорить про те, що стосовно нього чинять дії, у яких він не має права голосу. Крім того, при тому, що Левінас аналізує формування суб'єкта через первинне зіткнення, він не має на увазі дитинства. Для нього такий стан справ є постійним, повсякчасним: «Це безперервна подія підпорядкування усьому, заміни. Це істота, що позбавляє себе самої себе, що звільняється від свого буття, вивернута на другий бік, і, якщо можна так сказати, факт «інобуття» (Lévinas, 1991, р. 117). Батлер посилається на філософа та психоаналітика

⁵ Роздуми Левінаса є плідною платформою, на якій базуються побудови багатьох сучасних мислителів. Наприклад, Карен Барад стверджує, що «кожна скінченна істота завжди вже просякнута нескінченною інакшістю, диференційованою через буття та час... Фізичні особи / особистості безмежно в боргу перед усіма рештою, де заборгованість – це не борг, що йде за транзакцією або є її результатом, а радше борг, що є умовою можливості передавання / отримання» (Barad, 2012, р. 214).

Жана Лапланша (Jean Laplanche), кажучи про те, що «дитинство не має значення для Левінаса» (Butler, 2005, р. 89). Ми хотіли би зробити тут невеликий відступ для того, щоб продемонструвати, як психоаналіз, в основному побудований на понятті «єго», аналогічно до концептуальних пошуків Левінаса, приходить до первинної соціальності суб'єкта як до пояснювального конструкту.

Батлер полемізує з текстами Жана Лапланша та проводить нас через його теоретичні побудови, показуючи, як виникають об'єктно-суб'єктні відносини у взаємодії немовляти та дорослого. Слідом за Лапланшем вона розглядає образ дитини, яка ще до появи власного «я» зазнає впливу інших, які діють на неї не обов'язково словами, але спрямованими на неї тактильними діями, тобто дотиками, погладжуванням або перекладаннями. Таким чином, ще до того, як може сформуватися «я», дитина змушена приймати цю увагу / примус до контакту, не маючи можливості виразити себе як «я», але від неї вже вимагають взаємності / відповіді. У той момент, коли з'являється «я», коли людина говорить «я», вона не тільки повторює або цитує займенник «я», але водночас вона визнає і відсторонюється від первинного зазіхання, «основного способу, яким я є до набуття «я», істотою, якої торкнулися, пересунули, нагодували, поклали спати, утвердили як суб'єкт та об'єкт мовлення» (Butler, 2005, р. 70). Дитяче тіло реєструє всі дотики та зіткнення як тактильні знаки, що не зводяться до голосової передачі, але є частиною пізнавального процесу. Хоча ці знаки належать «іншому», вони також є і слідами, з яких формується і з'являється «я». Неможливо ретроспективно повністю зрозуміти, відновити чи прочитати ці сліди, для яких знаки «інших» виступають «частково пригнічувальними і непочитними, загадковими і формувальними» (Butler, 2005, р. 70). Батлер наводить висловлювання Лапланша з його книжки «Між спокусою та натхненням: Людина» (*Entre séduction et inspiration: l'homme*): «Людина не в собі сама по собі, що означає, що вона сама собі не господар і що вона децентрована» (Jean Laplanche in Butler, 2005, р. 75). Іншими словами, людина децентрована внаслідок того, що від самого народження інші транслують на її адресу повідомлення, тим самим «навіюючи свої думки нашим власним, створюючи нерозрізнюваність між іншим і мною в основі того, ким я є» (Butler, 2005, р. 75). Лапланш критикує Левінаса за те, що той не зміг побачити, що досвід дорослого

конститується інфантильним досвідом «децентрації» протягом усього життя. Те, як дорослий взаємодіє з / пригнічує немовля – «безіменне переслідування» (Jean Laplanche in Butler, 2005, p. 76), – у майбутньому проступає в його снах як сексуалізований садизм, який потім проявляється у схильності до жорстокості та війни. Якщо дитина намагається перецентрувати себе, то дорослий прагне зробити перецентрацію способом життя, заперечуючи несвідоме, яке може «зробити дорослого вразливішим для відігравання садистських імпульсів, що він їх відмовляється розуміти як свій власний конститутивний потенціал» (Butler, 2005, p. 76). Лапланш пропонує практику психоаналітичного перенесення як засіб опрацювання цього конфлікту. Оскільки повністю позбутися несвідомого або здійснити переорієнтацію суб'єкта без розв'язування неприйнятної садизму та жорстокості неможливо, психоаналітичне перенесення дозволяє триматися «на відстані від нестримної жорстокості, у якій «я» прагне відокремитися від своєї конститутивної соціальності і знищити іншого» (Butler, 2005, p. 76).

Полемізуючи з Левінасом, Батлер вважає, що через те, що стан зіткнення та заміни «розуміється як синхронний і нескінченно повторюваний», ми можемо говорити про те, що такі умови передбачають наявність адресата певного типу (Butler, 2005, p. 90). Батлер наполягає, що у Левінаса лише голос Бога, який розуміється як нескінченний і доонтологічний, проявляється в «особі» «іншого». Але для свого аналізу вона пропонує розглядати «іншого» в самому Левінасі як такому, «що належить до ідеалізованої діадичної структури соціального життя» (Butler, 2005, p. 90). Дії безумовного «іншого» «звертаються» до нас і його «обличчя» висуває на нашу адресу етичні вимоги. Батлер, перефразовуючи Левінаса, говорить про те, що «навіть «інший», який жорстоко поводить зі мною, має обличчя», наголошуючи на тому, як важко бути етичним у ситуації, коли хтось завдає нам шкоди. При цьому вона стверджує, що Левінас ще категоричніший, «саме «інший», котрий переслідує мене, має обличчя» (Butler, 2005, p. 90). Однак при цьому обличчя звертається до мене, тим самим надаючи мені індивідуальності. Крім того, коли дія «іншого», (пере)відкриває мене, за допомогою заміщення / заміни, «звертання» обличчя «іншого» робить мене незамінним. Отже, можна говорити про те, що саме переслідування є умовою появи відповідальності, яка

виникає у «Я» разом зі знахідним відмінком – «Мене»: «хто, зрештою, приймає на себе страждання інших, як не істота, котра говорить «мене»? ... Бути таким позначеним, не ухилятися від відповіді до того, як пролунає заклик, – це саме те, що означає бути Я» (Lévinas, 1990, p. 89). Левінас пропонує для такого самопозначення одне із тлумачень слова «Само-Званець» (Samo-Zwanetz), визначаючи його як того, хто сам поклав на себе відповідальність за страждання інших тою мірою, як він сам прийняв на себе страждання (Lévinas, 1990, p. 89).

Батлер припускає, що іноді бувають ситуації, коли «обличчя» «іншого» викликає непереборний жах і, як наслідок, бажання кривавої помсти чи вбивства. Однак самозбереження, що диктує застосування імпульсивної агресії, наражається на більш первинну стосовно неї заборону на агресію, пов'язану з «пасивним перед пасивним» ставленням до «іншого». Левінас каже таке:

«Обличчя ж недоторканне; ці абсолютно незахищені очі – найоголеніша частина людського тіла, однак пропонує абсолютний опір одержимості, абсолютний опір, у якому міститься спокуса вбивства: спокуса абсолютного заперечення. Інший – єдиний, кого можна спокуситись вбити. Ця спокуса вбивства і ця неможливість убивства становлять саме бачення обличчя. Побачити обличчя – це вже почути «Не убий», а почути «Не убий» означає почути «соціальну справедливість» (Lévinas, 1990, p. 8).

Батлер демонструє, що ідея етичного ставлення, яку просуває Левінас, походить із постійної напруги між страхом бути підданим насильству і страхом / заборonoю на його застосування. Людина могла б звільнитися від страху за власне життя, вбивши іншого. Могла би, придумавши етичні виправдання заподіяння насильства саме в цих певних обставинах, нівелювати своє занепокоєння від того, що стає вбивцею. Керуючись утилітарним розрахунком, людина могла б дійти висновку, що в цьому конкретному випадку насильство або вбивство, у порівнянні з іншими діями, може бути їй найбільш вигідним. Або ж просто шляхом апеляції до права на захист і збереження своїх прав вона могла би застосувати насильство як самозахист. І хоча, за Левінасом,

самозбереження не може бути достатньою причиною для вбивства, однак бажання вбивати є первинним. Батлер вважає, що Левінас продемонстрував, що саме етичне ставлення до «іншого» дозволяє людині подолати власний нарцисизм і не обернути заборону на агресію, агресію проти себе самої: «Саме етика виводить людину з ланцюгів нечистої совісті, логіка, за якою заборона агресії стає внутрішнім провідником самої агресії. Потім агресія обертається проти себе у формі надегоїстичної жорстокості. Якщо етичне спонукає нас подолати нечисте сумління, то це тому, що совість – це, зрештою, лише негативна версія нарцисизму, а отже, усе ще форма нарцисизму. Обличчя «іншого» приходить до мене ззовні і перериває цей нарцисичний контур. Обличчя «іншого» викликає мене з нарцисизму до чогось, зрештою, важливішого» (Butler, 2004, pp. 137–138).

Таким чином, за Левінасом, «зустріч з іншим полягає в тому, що, незважаючи на ступінь мого панування та його рабства, я ним не володію. [...] Інший – єдина істота, заперечення якої може бути оголошеним як тотальне: як вбивство. Інший – єдина істота, яку я можу бажати вбити» (Lévinas, 1996, p. 9). А Батлер говорить про те, що «інший – це ніби умова можливості мого афективного життя, встановлена в мені як об'єкт-джерело, який породжує мої потяги та бажання» (Butler, 2005, p. 77). У підсумку для обох авторів «інший» одночасно є і причиною існування «я», і причиною його вічного занепокоєння.

Критичний розгляд устрою соціального життя

Батлер стверджує, що відповіді на етичні питання не можуть існувати без соціальної критики чи критичного розгляду соціального устрою. Нам важливо розуміти, як наші дії сприймаються сучасним соціальним світом, і якими будуть наслідки того, що ми діємо певним чином. Нам необхідно враховувати «шаблонні способи, якими регулюється дія у межах сучасного соціального горизонту» (Butler, 2005, p. 110). З іншого боку, сама людина є породженням дії певних соціальних норм. Вона від початку пронизана тим, що передує їй і перевершує її. І це, можна сказати, є умовою її мовлення, але водночас цей незбагнений фрагмент, що передує становленню, доволі важко надається до найменування саме як тема власного мовлення суб'єкта. Для того щоб

продовжити оповідь від власної особи, ми маємо перервати її, якщо ми хочемо дослідити соціальні виміри цих попередніх норм, які роблять розповідь від власної особи неможливою. На думку Батлер, це не означає, що я (людина) не може говорити про такі речі, але вказує на те, що, «коли я кажу, я маю бути обережним, щоб зрозуміти межі того, що я можу зробити, межі, які зумовлюють будь-яку подібну дію. У цьому сенсі я маю стати критично налаштованим» (Butler, 2005, р. 82). І хоча «я» від початку не належить людині, не можна говорити про те, що людина не може виконати дію, вчинення якої належить їй. Скоріше сам процес здійснення індивідуальної дії має місце в «тиглі соціальних відносин», які передують йому і відтворюються по-різному. Частина впливів цих відносин незворотна, частина зумовлює та обмежує можливості для етичної оцінки у теперішньому. Батлер наполягає на тому, що наші дії і наше мовлення не тільки розкривають нас, а й проходять «за схемами зрозумілості, які керують тим, хто буде істотою-мовцем, піддаючи їх розриву або перегляду, зміцнюючи їхні норми або оскаржуючи їхню гегемонію» (Butler, 2005, р. 132). Якщо неможливо відокремити людське «я» від відбитка довколишнього соціального світу, то відповіді на етичні питання потребують критичного розгляду соціального життя.

Можна сказати, що аналогічний рух, базований на етичному осмисленні своєї участі – свого «я», а також зв'язків, етапів, інструментів та результатів, відбувався і в рамках представленого дисертаційного проєкту. Проблема етичної репрезентації маргіналізованих груп була першим питанням, яке ми розглядали ще на етапі формулювання дослідницьких питань та процедур. Від початку ми інтуїтивно розуміли, що використання фотографії дає нам ширші можливості порівняно з використанням лише інтерв'ю, але такий крок вимагає особливої уваги до того, що буде представлено на фотографіях. Перші обговорення були присвячені тому, що нам важливо не розкручувати «маховик» стигматизації людей, які вживають наркотики, не відтворювати фотографією вже сформовані уявлення щодо цих людей, тобто брати участь у відтворенні маргіналізації. Ми дійшли переконання, що не фотографуватимемо наших інформантів. У процесі проведення дослідження наше розуміння етики збагачувалося, і перші нариси теоретичної частини були присвячені етичним моментам репрезентації людей, які вживають наркотики. Можна сказати, що етичні роздуми

служували рушієм для усіх частин дисертаційного проєкту. Саме через обговорення етичних питань, що обґрунтовувалися критичним прочитанням сучасної ситуації, ми поверталися до концептуалізації ширшої критичної перспективи.

Перефразувавши Карен Барад (Karen Michelle Barad), ми могли б сказати, що під час підготовки та проведення дослідження, у процесі аналізу результатів та написання тексту дисертації ми ставили перед собою і потім повторно розмірковували над такими питаннями: «Чи можемо ми просто йти за своєю пристрастю до знань, не забруднюючи рук? [...] Яка відповідальність лежить на мені, якщо я наважуюся турбувати всесвіт?» (Barad, 2007, р. 396). Ми могли би приєднатися до Батлер у тому, що вона вважає соціальну і культурну критику важливою для майбутнього гуманітарних наук, оскільки вона дає змогу досліджувати появу людини в її крихкості, там, де її не очікують знайти, і «зникнення людини в межах того, що ми можемо знати, що ми можемо чути, що можемо бачити і того, що можемо відчувати. Це [дослідження] могло б емоційно спонукати нас активізувати інтелектуальні проєкти критики, запитання, розуміння труднощів та вимог культурного перекладу та інакомислення» (Butler, 2004, р. 151). Можливо, ми не є лідерами громадської думки і наші зусилля мають обмежене застосування, але для нас важливо бути наполегливими і дотримуватися етичних засад у всіх своїх дослідженнях. Для нас важливо солідаризуватися зі словами Батлер, якими вона закінчує свою книжку 2020 року «Сила ненасильства: етико-політичні обмеження» (The Force of Nonviolence: An Ethico-Political Bind):

«Я» – це не ви, але воно немислиме без «вас»: (воно без вас) – неживе, нестійке. Отже, охоплені ми гнівом чи любов'ю, гнівною любов'ю, войовничим пацифізмом, агресивним ненасильством, радикальною наполегливістю – сподіваймося, що ми живемо в таких зв'язках, які дозволять нам жити із живими, пам'ятаючи про мертвих, демонструючи стійкість посеред горя і гніву – нестійка й болюча траєкторія колективних дій у тіні фатальності» (Butler, 2020, pp. 203–204).

Таким чином, у широкому сенсі маргінальна людина – це «інша», відмінна від «я», яка рухається своєю інакшістю і примушується до руху, і водночас це той, хто завжди перебуває в полі зору або живе по сусідству. У вузькому сенсі це може бути людина, яка перетнула кордони держави, кордони соціальної групи, кордони моралі, кордони уявлень про норму. І водночас це людина, погляд і оптика якої налаштовані особливим чином внаслідок неприв'язаності до домінуючих груп, правил та уявлень. Саме ця неприв'язаність дозволяє їй спостерігати суспільство відсторонено, незалежно, об'єктивно. З іншого боку, вона є ознакою виключення, причиною вразливості, приводом для роздратування і навіть переслідування. Таке розуміння маргінальності або належності до маргіналізованої групи ми пропонуємо як основне у цій роботі. При цьому важливо розуміти, що ця робота не могла би бути написаною, якби автор не поділяв таку позицію щодо себе та свого становища в суспільстві. Водночас критичний розгляд свого становища разом із етично обґрунтованим ставленням до дослідницької практики і досліджуваних груп відкриває ширшу перспективу для критичного розгляду устрою сучасного суспільства.

1.2. Маргіналізація як процес перетину кордонів

Перетин умовно незмінних кордонів

Переміщення людей із однієї держави в іншу, що не мають спільного кордону, є «класичним» дослідницьким випадком для вивчення процесів маргіналізації, оскільки являє собою майже ідеальний «експеримент». Умови проведення експерименту передбачають оцінювання «об'єкта» спостереження на початковому етапі та оцінювання змін, що відбулися в результаті переміщення «об'єкта» в нове середовище. При цьому експериментальні простори фізично ізольовані, що забезпечує «чистоту» експерименту. «Польський селянин у Європі та Америці»⁶ Вільяма Томаса (William

⁶ Вільям Томас 1908 року отримав субсидію на проведення дослідження, у якому збирався звернути свою увагу на польських переселенців в Америці. У 1913 році до нього долучився Флоріан Знанецький, який працював на той час в організаціях, що допомагають переселенцям у Польщі та Америці. Протягом проведення дослідження було зібрано понад 8000 одиниць дослідницьких матеріалів (Blumer, 1979, p. 104). У результаті їхньої спільної роботи в 1918–1920 роках було випущено 5 томів дослідження «Польський селянин у Європі та в Америці» (The Polish Peasant in Europe and America), що

Thomas) і Флоріана Знанецького (Florian Znaniecki) – по праву вважається однією з ключових фундаментальних праць у галузі концептуалізації процесів маргіналізації та методології вивчення маргіналізованих соціальних груп за допомогою комплексного підходу. Фактично 100 років тому Томас і Знанецький сфокусували увагу на тому, що процеси маргіналізації необхідно вивчати за допомогою комплексу методів, а сама маргіналізація завжди відбувається у кількох контекстах одночасно: індивідуальних, культурних, соціальних, політичних та географічних тощо. Водночас історія свідчить, що навіть кордони держав можуть змінюватися, а разом з ними й інші кордони. У цьому сенсі самі по собі кордони можуть мати суб'єктність і флюїдність.

Оскільки Томас і Знанецький, і ми слідом за ними, досліджуємо поведінку людей, спроба досягнення ідеальних умов природничо-наукового експерименту завжди наражатиметься на «суб'єктність» індивідів. Одними з перших Томас і Знанецький звертають увагу на те, що дії індивіда у певній ситуації вибудовуються відповідно до

містили представлення й аналіз більш ніж 700 листів, наданих 50 сім'ями, ланцюжки «особистих листувань між іммігрантами в Америці та їхніми сім'ями / друзями в Польщі», розлогу автобіографію (312 сторінок) польського селянина Владека, який іммігрував до США; відібрані матеріали з передплат польських і американських газет; анкети та супровідні папери соціальних агенцій, що опікувалися переселенцями; судові позови; записи церковних і парафіяльних книг (Cortese, 1995, p. 240). Хоча опубліковано тільки одну автобіографію, Герберт Блумер (Herbert Blumer), який виступав із критичною доповіддю на конференції Ради з досліджень у галузі соціальних наук, вважає, що в «них були й інші», які не включено до публікації... (Blumer, 1979, p. 108). У передмові до видання Томас і Знанецький визначають послідовність викладення матеріалів таким чином: «Праця складається з п'яти томів, здебільшого документальних за своїм характером. Томи I і II містять дослідження організації первинних селянських груп (сім'ї та громади), а також часткової еволюції цієї системи організації під впливом нової промислової системи та імміграції в Америку і Німеччину. Том III являє собою автобіографію (із критичним ставленням) іммігранта селянського походження, але належного за родом занять до нижчого класу міста, й ілюструє тенденцію до дезорганізації особистості в умовах, пов'язаних зі швидким переходом від одного типу соціальної організації до іншого. Том IV розглядає розпуск первинної групи, а також соціальну і політичну реорганізацію та об'єднання селянських громад у Польщі на новій основі раціональної співпраці. Том V ґрунтується на дослідженнях польських іммігрантів в Америці й показує ступені та форми дезорганізації, пов'язані із надто швидкою і неадекватно опосередкованою індивідуалізацією, з начерком початку реорганізації» (Thomas et al., 1996, p. vii). Крім перелічених розділів, Знанецький і Томас написали багатосторінкову частину, на яку припадає половина першого тому і яку назвали «методологічні нотатки», що випереджає появу дослідницьких матеріалів.

індивідуальних установок та певних соціальних цінностей⁷. Отже, дії та діяльність індивіда мають як індивідуальні, так і соціальні передумови: «Причиною соціального чи індивідуального явища ніколи не є інше соціальне чи індивідуальне явище окремо, але завжди поєднання соціального та індивідуального феномену» (Thomas et al., 1996, p. 44). Якщо соціальна психологія вивчає та аналізує установки, що трапляються у членів однієї соціальної групи, «які мають реальне значення в життєвій організації людей, які їх розвинули, і виявляють себе в соціальній сфері, у діяльності цих осіб» (Thomas et al., 1996, p. 30), то соціологія спрямовує свій погляд на соціальні цінності та «теорію соціальної організації» (Cortese, 1995, p. 241). Водночас цінності, які вивчає соціологія, «черпають всю свою реальність, всю свою здатність впливати на людське життя із соціальних установок, які виявляються або ймовірно виявляються в них» (Thomas et al., 1996, p. 33). Тобто те, як у певній ситуації людина діє стосовно будь-якого предмета / об'єкта із властивими йому (предмету / об'єкту) значеннями, що можуть описуватися як об'єктивні чинники (цінності), залежить від того, що думає з приводу цього предмета / об'єкта чи як оцінює цей предмет / об'єкт людина, що є суб'єктивним чинником (установкою). Отже, «вивчення та аналіз групового життя та дій акторів мають проводитися з огляду на спільну гру установок та цінностей» (Blumer, 1979, pp. viii–ix).

Крім того, Томас і Знанецький попереджають, що «звичайна тенденція реформаторів полягає в тому, щоб побудувати раціональну схему соціального інституту, який вони хочуть бачити створеним чи скасованим, а потім сформулювати ідеальний план соціальної діяльності, який, можливо, приведе до реалізації їхньої схеми. [...] Однак соціальна реальність містить не лише індивідуальні дії, а й соціальні інститути, не тільки установки, а й цінності, які закріплені традицією і зумовлюють ці установки, цінності взаємодіють у продукуванні кінцевого ефекту абсолютно

⁷ Під час навчання в Німеччині Вільям Томас вивчав етнопсихологію (соціальну психологію), слухав лекції Вільгельма Вундта і опублікував свою першу працю «Сфера і метод етнопсихології» (William Isaac Thomas. *The Scope and Method of Folk-Psychology*, American Journal of Sociology, 1 1896: 434-445).

незалежно і часто всупереч намірам соціального реформатора» (Thomas et al., 1996, p. 51). Таким чином, основною ідеєю Томаса та Знанецького є заклик до комплексного вивчення соціальних процесів та індивідуальних дій. Іншими словами, це методологічний підхід обґрунтування теорії середнього рівня, де макро- та мікрорівні суспільства завжди взаємодіють та взаємопов'язані, а не протиставляються одне одному⁸.

Перетин «флюїдних» кордонів

Під «флюїдними» кордонами ми розуміємо ті кордони, які спочатку не окреслені фізично, такі як кордони соціальних та культурних груп або межі норми та моралі. Такі кордони можуть змінюватися і переглядатися згодом у бік посилення чи лібералізації. Те, як відбувається перетин, і концептуалізацію перетину «флюїдних» кордонів буде розглянуто на прикладі робіт Говарда Беккера⁹, одного з основоположників соціології

⁸ Надалі ми посилатимемося на саму працю «Польський селянин у Європі та Америці» (далі – «Польський селянин»), а також на матеріали конференції Ради з досліджень у галузі соціальних наук, присвяченій цій праці, що відбулася через 20 років, у 1938-му. На ній було презентовано критичний аналіз книжки, проведений Гербертом Блумером, коментарі до аналізу Томаса і Знанецького та наступне обговорення за участю найвідоміших антропологів і соціологів того часу. Сам факт обговорення праці та її спадщини провідними мислителями за двадцять років по тому заслуговує на особливу увагу, позаяк виступи на конференції продемонстрували, що, попри певні припущення, сама праця була такою, що вплинула на подальші покоління антропологів і соціологів та запропонувала дослідницький інструментарій і методологію для проведення якісних соціологічних досліджень маргіналізованих груп суспільства.

⁹ Говард Беккер навчався в Еверетта Г'юза (Everett C. Hughes) і Ернста Берджесса (Ernest Burgess). Перші праці були опубліковані у співавторстві з учителями та Ансельмом Строссом (Anselm Strauss), доповнені Ірвінгом Гофманом (Erving Goffman) і Річардом Воєм (R. Richard Wohl) (Becker, 1999; Becker & Keller, 2016). З 1950 по 1970 р. Беккер видав кілька статей про вживання марихуани: «Стаючи споживачем марихуани» (Becoming a Marijuana User, 1953), «Вживання марихуани і соціальний контроль» (Marijuana Use and Social Control, 1955), «Історична культура і суб'єктивний досвід: дослідження соціальних основ переживань, викликаних вживанням наркотиків» (History Culture and Subjective Experience: An Exploration of the Social Bases of Drug-Induced Experiences, 1967), «Закінчення інцидентів з наркотиками в кампусі» (Ending Campus Drug Incidents, 1968), «Свідомість, влада та ефекти наркотиків» (Consciousness, Power and Drug Effects, 1974), «Неформальний соціальний контроль і його вплив на вживання речовин» (Informal Social Controls and their Influence on Substance Use, 1979), частина з яких увійшла до книжки «Аутсайтери: дослідження із соціології девіантності» (Outsiders; studies in the sociology of deviance) 1963 року (Becker, 1953, 1955, 1967, 1968, 1973, 1974a; Maloff et al., 1979).

девіантності, тобто тієї галузі соціології, яка вивчає відхилення від норми. Праці Беккера були написані за результатами аналізу документів, включеного спостереження та інтерв'ю, фокусованих на історіях вживання наркотиків, змінах ставлення до них та «причинах цих змін» (Becker, 1953, p. 236). Загалом Беккер провів близько п'ятдесяти інтерв'ю зі споживачами марихуани, причому перші інтерв'ю Беккер проводив зі своїми колегами по джазових виступах, «з людьми, яких я зустрів у музичному бізнесі» (Becker, 1973, p. 45). Таким чином, Беккер, який сам був джазовим музикантом, вивчав те, яким чином відбувається процес перетину кордонів різних соціальних та культурних груп, як формулюються, нав'язуються та відстоюються ці кордони, а також що є «ключем», який відчиняє та зачиняє кордони.

Відкриття кордонів через навчання

Беккер, який є послідовником символічного інтеракціонізму, чиказької гілки соціальної психології, досліджує, як у процесі взаємодії люди проходять своєрідне навчання вживання марихуани. Розглядаючи історії людей, які пройшли шлях від новачка у вживанні до постійного вживання марихуани, Беккер доходить висновку, що для того, щоб у новачка, що зазнає різноманітних ефектів від куріння марихуани, сформувалася стійка форма нової поведінки, необхідна трансформація значень та розвиток нових уявлень про наркотик. Беккер пише, що «це відбувається в серії комунікативних актів, у яких інші вказують йому на нові аспекти його досвіду, презентують йому нову інтерпретацію подій і допомагають досягти нової концептуальної організації його світу, без якої нова поведінка неможлива» (Becker, 1953, p. 242). У книжці «Аутсайтери» Беккер розкриває механізм такої комунікаційної взаємодії / навчання. До того як людина приступає до нової діяльності (вживання марихуани), вона не має уявлення про задоволення, які та приносить; вона дізнається про них у процесі взаємодії з більш досвідченими аутсайдерами / девіантами» (Becker, 1973, p. 30). Під час комунікації людина отримує своєрідний словник, яким може описувати свої відчуття чи взаємодії з іншими людьми в девіантній групі – «людина вчиться брати участь у субкультурі, організованій навколо певної девіантної діяльності» (Becker, 1973, p. 31). Резюмуючи, Беккер виводить кілька послідовних операцій, через які має пройти людина, щоб стати споживачем марихуани: (1) навчитися

курити наркотик таким чином, щоб він справляв реальні ефекти; (2) навчитися розпізнавати ефекти та пов'язувати їх із вживанням наркотиків (іншими словами, «навчитися кайфувати»); і (3) навчитися отримувати задоволення від відчуттів, які вона сприймає (Becker, 1973, p. 57).

Споживачі наркотиків зазвичай надають новачкам чи спів-споживачам інструкції про те, на що треба звертати увагу і що робити з побічними ефектами або у разі передозування. Беккер наполягає, що патологічних результатів було б набагато більше, якби «споживачі наркотиків не були підключені до інформаційних мереж» (Becker, 1974a, p. 27). З іншого боку, інформація, що передається через мережі людей, впливає не тільки на інтерпретацію досвіду споживання наркотиків, а й на реакції організму. Беккер описує реакції людей, які страждають від синдрому відміни опіатів, як «типові» для залежних, якщо вони інтерпретують свої страждання саме як відміну опіатів, а не вказують якусь іншу причину (наприклад, одужання після операції) виникнення свого болю» (Becker, 1974a, p. 26). Такі інформаційні мережі та поширювана в них інформація породжують те, що можна назвати «наркокультурою»; і, хоча Беккер розуміє під цим терміном «загальні відомості про препарат, його характеристики та способи найкращого вживання», на наш погляд, майже неможливо відокремити інструкції від культурних установок у межах функціонування групи людей, які вживають наркотики (Becker, 1974a, p. 28).

(Спів)конструювання кордонів між групами

Розглядаючи у ширшому сенсі девіантну діяльність (не тільки вживання наркотиків), Беккер припускає, що через взаємодію з іншими членами групи розвиватиметься культура, заснована на загальних проблемах та опозиції домінуючим групам – «вони розвивають погляди на себе та свою девіантну діяльність, а також на свої стосунки з іншими членами суспільства» (Becker, 1973, p. 81). При цьому люди, які виходять за рамки дії механізмів соціального контролю нормативних груп, потрапляють під дію засобів контролю субкультурних груп (Becker, 1955, p. 43). Розглядаючи девіантність як колективну дію, за допомогою якої відбувається конструювання кордонів з боку нормативної групи та субкультурної групи, Беккер наголошує на тому, що люди, включені в діяльність субкультурних груп, діють з урахуванням реакції інших

у своїй спільноті, тобто «як їх товариші оцінюватимуть те, що вони роблять, і як ця оцінка вплине на їхній престиж і становище» (Becker, 1973, p. 183). При цьому, з погляду членів нормативної більшості, вчинки представників субкультурних спільнот іноді можуть завдавати шкоди самому виконавцю, але люди йдуть на це, щоб продемонструвати відданість ідеальним уявленням у спільноті та зажити слави. З огляду на це девіантність може розглядатися як «конструювання та підтвердження моральних значень у повсякденному соціальному житті» (Becker, 1973, p. 184).

Беккер демонструє прямо пропорційний зв'язок між інтерпретаційними можливостями для опису ефектів речовин та розвитком культури споживання наркотиків. У разі марихуани і ЛСД та їхніх різноманітних ефектів можливості для особистої інтерпретації досить широкі. У разі сильного та одноманітного ефекту опіатів інтерпретація мінімальна, завдяки чому формуються більш стійкі та чіткі культурні уявлення, які сприяють «поширенню культури вживання наркотиків» (Becker, 1967, p. 175). Культурні рецепти, що передаються в мережі споживачів, формують практики вживання речовин і ритуали, пов'язані зі вживанням, «рецепти повідомляють людям, які способи прийому – перорально, куріння чи ін'єкції – підходять і яке приладдя використовувати» (Maloff, Becker, Fonaroff, & Rodin, 1979, p. 165). Беккер наводить приклад одного зі способів куріння марихуани, при якому сигарета з марихуаною передається по колу як ритуал, що дозволяє споживачам регулювати інтенсивність ефекту. Водночас, описуючи ритуали, що побутують серед людей, які вживають наркотики опійної групи, Беккер та колеги стверджують, що саме «ритуал вживання допомагає зберегти свою ідентичність як частини певної групи» (Maloff et al., 1979, p. 171).

Розглянутий Беккером процес навчання споживання наркотиків, функціонування споживача в субкультурній групі та розвиток культури вживання наркотиків дає необхідний і фундаментальний матеріал, який слугує однією з вихідних точок у вивченні взаємодії людей, що вживають наркотики, як усередині спільноти, так і у разі перетину з іншими нормативними або субкультурними соціальними групами.

Беккер виокремлює у процесі конструювання та присвоєння ярлика девіанта дві взаємодоповнювані лінії. По-перше, відбувається виключення індивіда з групи внаслідок порушення неписаних правил та надання цьому порушенню розголосу. По-друге, сама людина починає адаптуватися до наданого статусу і мобілізує необхідні для підтримки внутрішньої стійкості «повномасштабні ідеології, які пояснюють, чому вони мають рацію, а ті, хто їх не схвалює і карає, не мають рації» (Becker, 1973, р. 3). Беккер розглядає чотири види нейтралізації «сили законослухняних цінностей»: по-перше, людина може розглядати себе як беспорядну «більярдну кулю», яку штовхають через низку «програшних» ситуацій, що не залежать від неї. Ця модель передбачає відхід від норм більшості, але при цьому «лобової атаки» на ці норми не відбувається» (Becker, 1973, р. 27). Можна сказати, що цей механізм дозволяє індивіду зняти з себе відповідальність за свої дії, тому що він просто схильний до впливу несприятливого середовища. У чомусь такий захист може нагадувати відомий на пострадянському просторі образ «я гвинтик у системі, від моїх дій нічого не залежить», особливо коли цей образ описує співучасть у якомусь репресивному акті держави. Наступний механізм можна описати через формулювання стратегій мінімізації або нівелювання наслідків: індивід пояснює, що від його дій ніхто конкретно не страждає, і, відповідно, це питання «є відкритим для різних інтерпретацій» (Becker, 1973, р. 27). Водночас саму шкоду будь-яким групам або людям можна нейтралізувати шляхом надання цим людям / групам характеристики негативного забарвлення. Наприклад, не є ганебним вкрати щось у магазині, господар якого вважається шахраєм, чи напасти на представників ЛГБТІК¹⁰, пояснюючи це тим, що вони несуть чужі цьому суспільству цінності (або, іншими словами, порушують моральні межі суспільства). Четверта модель, яку описує Беккер, – це пряме звинувачення тих, хто засуджує, очорнювання їх: наприклад, знайоме формулювання «у самого пір'ячко на писку» добре демонструє, як власні дії

¹⁰ ЛГБТІК – абревіатура, що використовується для позначення представників спільнот лесбіянок, геїв, бісексуалів, транслюдей, інтерсекс-людей та квірів.

зникають з очей, коли відбувається звинувачення тих, хто засуджує. Автор доповнює технології нейтралізації риторичними конструкціями, у яких пріоритети суспільства прямо не відкидаються, але розташовуються в черзі після пріоритетів соціальної групи, до якої належить індивід, що їх транслює.

Беккер стверджував, що групові канони раціоналізації та нейтралізації виростають у цілі ідеології, що включають набір «опозиційних» поглядів і відповідний набір рутинних дій, які підкріплюються історичними, юридичними та психологічними обґрунтуваннями / поясненнями. Для демонстрації роботи цієї тези у повсякденності Беккер наводить висловлювання своєї інформантки про те, що вона зрозуміла, що остаточно «підсіла» на наркотики, коли виявила, що в неї не залишилося знайомих поза колом залежних. Група несе знання про численні минулі дії своїх членів щодо подолання труднощів, тож будь-якому відхиленню від правил індивіда відповідає вже готове, відпрацьоване пояснення та рішення. Беккер резюмує, що людина почуватиметься як риба у воді у взаємодії з наркотиками, коли «почне розглядати загальноприйняті уявлення про них як необізнані погляди сторонніх і замінить ці уявлення поглядом зсередини», системою поглядів, яких вона набула у взаємодії із самою речовиною та іншими споживачами (Becker, 1973, p. 78).

У своїй статті 1968 р. «Закінчення подій / інцидентів з наркотиками в кампусі» Беккер наводить пояснення зростання інцидентів з наркотиками (не в сенсі зростання вживання, а зростання затримань / виявлень людей, які курять марихуану), які, на нашу думку, важливо розкрити і доповнити в рамках роздумів про групові ідеології та індивідуальні уявлення. Беккер зауважує, що до кінця 1960-х років ставлення до наркотиків серед студентів стало аналогічним ставленню дівчат до дошлюбного сексу – це особиста справа кожного. Однак сама культура вживання наркотиків була вироблена минулими поколіннями в часи, коли необхідно було ховатися, щоб тебе не спіймали: ці досвідчені споживачі обережно ставилися до того, у кого вони купували наркотики і кому вони їх продавали, де вони вживали наркотики і кому дозволяли знати, де вони зберігають свої запаси, та до людей, перед якими вони наважилися б з'явитися «під кайфом». Ці запобіжні заходи були частиною культури, яку споживачі наркотиків засвоїли у той самий час, коли вони навчилися вживати наркотики, і потреба в таких

запобіжних заходах та їх характер передавалися від одного споживача до іншого» (Becker, 1968, p. 4). Хоча культура споживання наркотиків у своєму протистоянні з державною машиною може бути більш гнучкою, ніж робота адміністративного / репресивного апарату, вона більш стійка / монолітна порівняно з уявленнями та діями одного індивіда. У підсумку в споживача відбувається когнітивний дисонанс вже на рівні взаємодії з культурою споживання – «особиста справа кожного» не ховатися і бути видимими суперечить культурі споживання – кількість випадків виявлення / затримання споживачів зростає внаслідок неузгодженості індивідуальних дій та чинної культури. На сьогодні існує кілька різноспрямованих імперативів, які можуть призводити до індивідуальних збоїв / розривів у роботі ідеологій культури споживання наркотиків. Це відбувається внаслідок безлічі змін, що стосуються споживання наркотиків та їх регулювання. Актуальна культура споживання наркотиків, стратегії раціоналізації та нейтралізації на груповому та індивідуальних рівнях можуть бути виявлені дослідниками в той момент, коли в монолітних конструкціях наративів інформантів виявляються збої / розриви, і фундаментальні основи стають видимими на індивідуальному рівні.

Влада «моральних хрестоносців» і практики «виконавців»

Беккер визначає, як створюються умови для виключення людей і груп людей шляхом встановлення певних правил. Багато в чому цінності будь-якої групи можуть переходити до набору правил, але самі правила будуть розмиті та із застереженнями, щоб інкорпорувати цінності загальніших груп та окремих випадків. Для того щоб ці правила були закріплені за допомогою санкцій за їх порушення, необхідні дії моральних підприємців (moral entrepreneurs) або моральних хрестоносців (moral crusaders), які поінформують і вкажуть суспільству на проблемні ситуації та продемонструють шляхи їх вирішення: «скрізь, де створюються та застосовуються правила, ми маємо усвідомлювати можливу присутність підприємливої людини чи групи. Їхню діяльність по праву можна назвати моральним підприємством, оскільки вони заповзятливі у створенні нового фрагменту моральної конституції суспільства, його кодексу правильного та неправильного» (Becker, 1973, p. 145). Отже, проходження цих етапів

наділяє моральних хрестоносців як символічною, так і реальною владою («розділяти і володарювати»).

Отже, правила не з'являються автоматично. Для того щоб якимось чином вказати на те, що певна дія є відхиленням, тобто ще «до того, як якийсь клас людей може бути затаврований і розглядатися як сторонній за її вчинення», необхідні моральні підприємці для встановлення правила, що визначає дію як відхилення. Після того до роботи стають «виконавці», «тільки-но правило з'явилося, воно має бути застосоване до певних людей, перш ніж абстрактний клас сторонніх, створений цим правилом, зможе бути заселений. Правопорушники мають бути виявлені, ідентифіковані, затримані та засуджені (або зазначені як «інші» та стигматизовані за їхню невідповідність). Цю роботу зазвичай виконують професійні силовики, які, дотримуючись чинних правил, створюють певні групи, що відхиляються від норми, які суспільство вважає чужими» (Becker, 1973, p. 163). Беккер вживає слово «зазвичай», але «виконавці» можуть бути не тільки силовиками. Водночас сама робота із застосування правила вимагає від виконавця скоріше не тільки моральної віри у правоту хрестового походу, а саме – виконання конкретного правила, оскільки правила можуть змінюватися з плином часу (наприклад, стаття КК СРСР про мужоложство). Беккер на прикладі хрестового походу проти марихуани та ухвалення відповідних законів демонструє, як розрісся штат працівників, котрі сприяють застосуванню цих законів. Для того щоб розросла група виконавців могла обґрунтувати власне становище, вона має демонструвати важливість свого існування тим, що проблема все ще існує, оскільки є порушення. З іншого боку, робота виконавців ефективна і дає результат – «по-перше, вони кажуть, що завдяки їхнім зусиллям проблема, з якою вони стикаються, наближається до вирішення. Проте водночас вони кажуть, що проблема, можливо, гірша, ніж будь-коли (хоча й не з їхньої вини), і вимагає нових і додаткових зусиль, щоб тримати її під контролем» (Becker, 1973, p. 157).

Беккер розглядає роботу виконавців із примусу до виконання правил через визнання того, що правил не дотримуються, хоч яких зусиль докладають «виконавці». Внаслідок цього для виконавця стає важливим не фактичне виконання правила, а примус до поваги з боку людей, з якими має справу правозастосовник. Це означає, що

людину можуть назвати девіантною не тому, що вона насправді порушила правило, а тому, що вона виявила неприйняття». (Becker, 1973, p. 158). Це добре видно на прикладі дотримання правил дорожнього руху: хоча багато хто може перейти вулицю в недозволеному місці, і, навіть якщо це виявлять «виконавці», навряд чи така дія призведе до штрафу; однак якщо перейти вулицю там, де ти постійно переходиш, але перед поліцейською машиною, можливо провести певний час у скрутному становищі через факт неповаги до представника закону. Беккер також наполягає на тому, що положення правил можуть тлумачитися стосовно різних людей і в різних ситуаціях по-різному, що робить досить складним процес відповідності будь-якому конкретному правилу, відповідно до якого «виконавець» вважає за пріоритетне застосування примусу.

Таким чином, Беккер розглядає кілька важливих для нашої роботи тем, що демонструють взаємодію індивідів та соціальних норм. З одного боку, він визначає те, як відбувається навчання правил групи та перевизначення цих правил як власних, як (спів)конструюються кордони – межі між групами через практики «відмежування» від нормативного, як конституюються стратегії нейтралізації негативних ефектів виключення. З іншого боку, Беккер показує, що й самі норми можуть продукуватися зацікавленими групами індивідів, які представляють більшість, а діяльність правозастосовників (виконавців) зводиться не тільки до відстеження дотримання правил, а й полягає в оцінюванні достатності прояву поваги до виконавців. Усе це призводить до того, що індивід може бути дезорієнтований у тому, які саме правила є релевантними у конкретний момент та як йому чинити відповідно.

1.3. Зміцнення / подолання кордонів у рухові та рефлексії

Отже, ми розглянули процес конструювання та співконструювання кордонів виключення і винятковості, а також дифузії різноманітних кордонів, що відбуваються внаслідок селективного правозастосування. Таким чином, залежно від ситуації будь-який «інший» може набути статусу «маргінала», тобто бути маргіналізованим, а декого можуть увічнити в цьому статусі назавжди. Водночас, представляючи роботу механізмів виключення у міському просторі, Беккер посилається на роздуми Зіммеля

про «стриманість» типового представника метрополісу – великого міста. Городянин не виявляє зайвої уваги до будь-яких подій через бажання захистити себе від безперервних подразників, щоб «не впасти в немислимий ментальний стан» (G. Simmel & Levine, 1971, p. 331). Люди в місті уникають брати на себе ініціативу, щоб привернути увагу до порушень, і тим самим гарантувати виконання правил, якась активність городянина може виникати, «якщо тільки втручаються у його власні справи» (Becker, 1973, p. 123). При цьому в місті існують певні райони, Беккер описує нетрі й етнічно однорідні квартали, у яких мешканці можуть ставитися до багатьох ситуацій, що відбуваються в окрузі, як важливих для них. Через такого роду згуртованість практики надання суспільної значущості провині і присвоєння ярлика порушника – людини, що вживає наркотики, девіанта і наступного виключення, можуть бути особливо поширені у міських районах. В есе «Екскурс про соціальний кордон» Зіммель наводить приклади того, що саме місце, яке має «сильнішу асоціативну силу», стає стрижнем для контактів людей, що в іншому можуть бути незалежні одне від одного. Тож саме місце стає центром соціальних відносин, навколо якого в пам'яті обертаються, набуваючи дедалі гармонійнішої форми, моменти взаємодії з людьми. (G. Simmel, 2009, p. 581). Таким чином, місця роблять видимими соціальні відносини, які без такої прив'язки були б невизначеними. Водночас ми можемо спостерігати, як простір структурується і розподіляється, роблячи фіксованими певні точки, таким чином керуючи соціальними відносинами і надаючи їм чітких форм. «Внутрішньосоціологічна природа міського життя [знаходить] вираження мовою простору» (G. Simmel, 2009, p. 586).

У розділі «Простір і просторові порядки в суспільстві», концентруючись на тому, як соціальна група формує ставлення до місця, через «близькість чи відстань, винятковість чи множинність», Зіммель робить висновок, що таке ставлення можна вважати прообразом і символом структури цієї групи (G. Simmel, 2009, p. 548). Зіммель проводить паралелі між «рамою» твору мистецтва та кордоном соціальної групи, яка утворює «фрейм» (рамку) зі своїми, підпорядкованими їй правилами та нормами і водночас асоціює його з навколишнім контекстом. Рамка простору, де може відбуватися певна соціальна взаємодія, несе у собі відбиток довкілля. Зіммель стверджує, що «залежно від того, як цей простір концентрується або розподіляється, як фіксуються або

змінюються просторові точки, соціологічні форми владних взаємин ніби застигають у чіткі утворення» (G. Simmel, 2009, p. 611). Водночас Московічі пропонує розглядати спадщину Зіммеля, розділяючи поняття «змісту соціальної взаємодії», до якого належить індивідуальна психологія, просторово-часовий контекст та «форми соціальної взаємодії», свого роду «застигли» сузір'я (констеляції) мереж взаємодії, об'єднань, рухів (Moscovici, 1988). Своєю чергою Фрісбі робить висновок, що Зіммель наполягає на тому, що «пояснення найдрібніших взаємодій необхідне для пояснення основних констеляцій суспільства» (Frisby, 1984, p. 119).

Сама рамка взаємодії може переміщатися у просторі, наприклад, як під час подорожі / поїздки, коли людина опиняється разом із випадковими супутниками. Зіммель розглядає близькість і відвертість, що розвиваються в такій взаємодії, як наслідки трьох причин: «звільнення від звичного середовища, взаємність миттєвих вражень і усвідомлення неминучого розділення, яке відбудеться знову» (G. Simmel, 2009, p. 590). Аналізуючи те, як з людини під час подорожі спадає властива їй стриманість, автор акцентує нашу увагу на тому, що саме відірваність від коренів, від звичної, напрацьованої схеми стосунків з оточенням дозволяє піддатися відкритішому спілкуванню. А знання того, що за якийсь час ця взаємодія закінчиться, лише збільшує спонтанність та відвертість. Зіммель підкреслює, що на характер та якість взаємодії людини впливає уявлення про тривалість, на яку ця взаємодія визначена. «Велика тривалість часу іноді веде до чогось, що залишається поза увагою», люди намагаються бути стриманими і гнучкими для того, щоб тиск зобов'язань, що згодом виникає, був терпимішим для людини (G. Simmel, 2009, p. 592). Одним із прикладів, які наводить Зіммель, є успіх мандрівних ченців-жебраків, яким громадяни сповідуються із меншим збентеженням, ніж пасторам, під чиїм спостереженням вони живуть довгий час.

Спосіб мислення фланера як спосіб відтворення / подолання кордонів

У своїх працях, присвячених Бодлеру, Беньямін описує маргінальність фланера через його спосіб мислення. Фланер використовує архітектурні рішення як предмети інтер'єру свого будинку, що сприяють плину його думки, розглядаючи газетні кіоски як бібліотеку, а поверхні стін як робочий стіл, на якому він робить нотатки – вулиця

стає житлом фланера; він відчувається як удома серед фасадів будинків» (Benjamin, 2006, р. 68). Бенджамін цитує Бодлера у частині «Фланер» проєкту «Пасажі»: «Для ідеального фланера... безмірна радість – влаштувати будинок у серці натовпу, серед припливів та відливів... Бути далеко від дому, але при цьому почуватися скрізь як удома; бачити світ, щоб він був у центрі світу, але при цьому залишався прихованим від світу» (Benjamin, 1999, р. 443). Ретельно оглядаючи деталі, фланер сканує та визначає натовп, фіксує своїм поглядом фасади й також вплітає їх у калейдоскоп, наділений свідомістю: «Фланер є попередником особливої форми дослідження, яке прагне прочитати історію культури з її громадських місць» (Gleber, 1999, р. 4).

Порівнюючи фланера з журналістом, Бенджамін розглядає кількість годин, проведених ним на бульварі, як працю, вартість якої примножується за рахунок часу дозвілля, що його проводять там само. Відповідно зростає ступінь цінності дослідницької роботи та збирання інформації, яку виконує фланер. Сенсорне сприйняття того, що відбувається прямо перед очима фланера, а також переживання мертвих абстрактних спогадів як прожитого вводять його в стан сп'яніння, яке дозволяє йому піти від часу – «сп'яніння змагає того, хто довгий час безцільно тиняється вулицями» (Benjamin, 1999, р. 417). Постійний пошук нових подразників та візуальних потрясінь сприяє сп'янінню, яке дозволяє зібрати повну картину вражень шляхом «вловлювання відбитків минулого» (Gilloch, 2002, р. 219). Кракауер в есе «Нудьга» так змалював цю розпорошеність: «увечері прогулюєшся вулицями, сповнений незавершеності, з якої могла прорости повнота... Тіло людини вкорінюється в асфальті, і разом із просвітлювальними одкровеннями осяянь її дух, який більше не є її власним, безперервно блукає з ночі в ніч» (Kracauer, 1995, р. 332).

Використовуючи візуальні метафори, Бенджамін описує міський простір і людину в ньому, як «пійману в павутину снів, де найдалше минуле пов'язане з подіями сьогодення» (Benjamin, 1999, р. 435). Кожне просторове рішення зі своїми історичними сенсами стає частиною особистого досвіду фланера, виходячи з фону на авансцену як дійова особа. Розглядаючи простір як інтер'єрний одяг фланера і водночас як пейзаж, що відкривається перед ним, Бенджамін пропонує прочитання міста як «розколюваного на діалектичні полюси» (Benjamin, 1999, р. 417). Таким чином, простір

міста є невпорядкованою сутністю, яка не збирається в одну картину, своєю фрагментарністю вторуючи сучасному міському життю.

Фланер, повільно блукаючи вулицями, читає простір, перекладаючи візуальні образи за допомогою особливої манери письма в текст, тобто поєднує три види діяльності – «ходьбу, спостереження та інтерпретацію» (Nuvolati, 2009, p. 10). Усе, що є нового в реальностях, простертих перед його поглядом, фланер намагається ретельно зібрати та уважно відобразити за допомогою поетичної мови, стаючи «літописцем і філософом» цього «світу в мініатюрі», – пише Беньямін в есе «Париж часів Другої імперії у Бодлера» (Benjamin, 2006, p. 68). Погляд фланера як спостерігача базується на візуальній перспективі, але при цьому він активно реагує та зчитує сигнали вулиці – поштовхи та подразники, які трансформують сприйняття та формують відчуване знання. Фланер розшифровує видимі міські об'єкти і структури, що їх пов'язують, роблячи їх придатними для читання у вигляді знаків і ребусів – «місто перетворюється на семіотичний світ, на текст» (Gilloch, 2002, p. 243). Сприймаючи «мертві факти» як щось прожите особисто через «дражливі образи сновидінь» (Benjamin, 1999, p. 417), фланер врівноважує цими образами зусилля пізнання, приховуючи «грубу мережу семіотики», пише Рольф Тідеман. (Rolf Tiedemann) у післямові до проєкту «Пасажі» Беньяміна (Benjamin, 1999, p. 943).

Втім, і сам фланер є частиною того, за чим він спостерігає, частиною натовпу, що несе його через перехрестя вулицями. Спостерігач збігається з об'єктом спостереження принаймні в процесі вічного руху, де відсутні стійкі позиції для спостереження, а є тільки траєкторія короточасних поглядів на мінливі простори. В есе «Про деякі мотиви у Бодлера» Беньямін простежує приховану присутність натовпу – «...це натовп духів слів, фрагментів, початку віршів» (Benjamin, 2006, p. 108), яка хоч і не є моделлю для його творчості, утворює необхідне поживне середовище. У частині «Фланер» проєкту «Пасажі» Беньямін цитує П'єра Ларусса «Його [фланера] очі розплющені, його вухо готове, він шукає чогось зовсім відмінного від того, що збирається побачити натовп. Випадково мовлене слово відкриє йому одну з цих рис характеру, які не можуть бути винайдені і які треба взяти прямо з життя» (Benjamin, 1999, p. 453). Перебуваючи серед аморфної юрби, будучи її складовою, фланер ніколи не забуває про її існування, але не

розглядає її як структурований колектив. Беньямін вводить поняття пригноблених як сукупність маргіналізованих та стигматизованих груп, але при цьому фокусується на тому, що фланер навряд чи сприяє справі пригноблених. Скоріше він розвінчує їхні мрії: «Було б майже марнуванням часу намагатися окреслити позицію Бодлера в мережі найпередовіших позицій у боротьбі за визволення людства. Від початку здається перспективнішим розслідувати його махінації там, де він, безперечно, був удома: у ворожому таборі. Бодлер був секретним агентом – агентом таємного незадоволення свого класу власним правлінням» (есе «Едуард Фукс, колекціонер та історик») (Benjamin, 2006, p. 261). Непримиренне невдоволення прогресом – катастрофою сучасного світу, низка вигнань і розуміння ідей знедолених та упосліджених приводить Беньяміна до спорудження свого будинку на краю, серед таких самих пригноблених. Усі вони «товариші по нещастю» (есе «Ті, хто чекає») (Kracauer, 1995, p. 129), тому що тільки таке розташування дозволяє «здійснити політизацію свого власного класу», як пише Беньямін у післямові «Сторонній привертає увагу» до книжки Зігфріда Кракауера «Наймані маси» (The salaried masses : duty and distraction in Weimar Germany) (Kracauer, 1998, p. 114).

Таким чином, услід за Беньяміном, ми можемо відштовхуватися від рефлексивності фланера-провідника, який намагається «підкорити простір» за допомогою руху, щоб продемонструвати можливість перевизначення внутрішньоміських просторових кордонів.

1.4. Просторове втілення кордонів

Повсякденне життя і право на місто

Право на місто не можна розглядати як просте право відвідування або як повернення до традиційних міст. Його можна сформулювати лише як перетворене та оновлене право на міське життя.

Анрі Лефевр (Lefebvre, 1996, p. 158)

Одним із теоретиків, що ознаменували «просторовий поворот» у соціальних науках, став французький соціолог та філософ Анрі Лефевр (Henri Lefebvre). У праці «Критика повсякденного життя», 1947 р., Лефевр виступає з критикою панівних економічних відносин, аналізуючи міське середовище і тотальний контроль привілейованих класів над життям і суспільством, що у ньому проявляються. Історія владних відносин і людські можливості, що вступають у конфлікт із цією владою, розкриваються через міський устрій.

Лефевр пропонує «читати наші міста як книжку (порівняння не зовсім точне: книжка означає, а міста – це те, що вони означають)» (Lefebvre, 1991, р. 223). У книжці «Виробництво простору», 1974 р., він розкриває своє розуміння міського тексту, який можливо і неможливо прочитати, наголошуючи на відмінностях від семіологічної традиції Ролана Барта (Roland Barthes): «У просторі відбуваються процеси означування (практика означування), які не зводяться ні до повсякденного дискурсу, ні до літературної мови (до текстів)» (Lefebvre, 1974, р. 160). Підхід Лефевра передбачає розширення бартівської «універсальності семантизації використання». Ця універсальність передбачає, що використання об'єкта середовища трансформується у знак із символічним статусом, до якого включене функціональне використання об'єкта, контекст використання, соціальні відносини навколо об'єкта та люди, які керують цими відносинами або асоціюються з таким об'єктом (Barthes, 1964, р. 106). Лефевр прояснює, що на відміну від семіології, яка вважає, що якщо простір заселений, то він містить певний дискурс, мову¹¹, «соціальний простір ніколи не буває чистим аркушем, на якому написано (ким?) повідомлення. Міський простір перевантажений. У ньому все – чернетка і плутанина. Знаки? Радше вказівники, безліч перехресних приписів... Ці приписи відсилають до влади. Однак повідомлення влади завжди невиразне і плутане, причому навмисно. Воно приховане. Простір каже не все. Він говорить головню про заборонене (інтердикцію). Інтерпретація йде вже потім, як навантаження. Простір віддає накази тілу; він наказує або забороняє жести, маршрути і шляхи. Для того він і зроблений; у цьому його зміст і кінцева мета» (Lefebvre, 1974, р. 167).

¹¹Roland Barthes. The semiotic challenge. Publisher: New York: Hill and Wang, 1988.

Розкриваючи маніпуляції візуально зчитуваних образів, наприклад «вертикалей», які буквально тиснуть на мешканців міста, позбавлених горизонту, і які є по суті аналогом «грубої чоловічої сили», Лефевр характеризує міський простір як репресивний, навіть якщо він містить знаки «примирення, злагоди і радості» (Lefebvre, 1974, р. 168). Приписи, що перекривають один одного, у міському середовищі ставлять людину під тиск болісних суперечностей, головною з яких є дисонанс між абсурдом напластуваних приписів і дегуманізованою раціональністю (людським Розумом), «однаково нелюдськими і неподільно поєднаними» (Lefebvre, 1991, р. 244). Нерозв'язність такої суперечності сучасної людини сприяє відтворенню контролю з його готовими управлінськими рішеннями.

Проводячи аналогії між розвитком соціально-економічних систем і міського устрою, беручи за факт фашизм як найодіознішу, але здійснену крайню форму розвитку капіталізму, Лефевр бачить у загострених формах розвитку сучасних промислових міст і житлових масивах концтабір, додаючи, що «між нашими містами та концентраційними таборами багато проміжних щаблів: шахтарські села, тимчасове житло на будівництві, села для робітників-іммігрантів... Втім, посилення зрозуміле» (Lefebvre, 1991, р. 246). При цьому, осмислюючи розвиток міст у плановій економіці радянської моделі, автор виділяє створення «опорних точок» – великих підприємств та великих міст, на які зациклюються потоки матеріального забезпечення, елементи керування та ухвалення рішень. Тим самим породжуються сильні центри і слабка, пасивна периферія, «приречена на застій і відставання, яка піддається дедалі більшому гнобленню, контролю, експлуатації» (Lefebvre, 1974, р. 483). Аналізуючи появу та розвиток новітніх форм архітектурного авангарду (Ле Корбюзьє, Баухаус, конструктивісти в СРСР), Лефевр доходить висновку, що за зовнішньою революційною риторикою відтворюються конформістські мотиви служіння владі та державі, і «це непорозуміння, що розтягнулося на пів століття, не розвіяне й у наші дні: ідеологія та утопія, сплетені зі знанням та волею і невідрізненні від них, досі сильні. [...] Височіють метал і скло, підносячись над вулицею, над міською реальністю. Прославляючи прямизну (кути, лінії), порядок влади, порядок самця – коротше кажучи, моральний порядок, перетворився на порядок природний» (Lefebvre, 1974, р. 351).

Сплановані (архітектурні) простори майже невіддільні від простору, збудованого філософами, де здійснюється сплав логіки з політикою та знання з владою. Спадщиною такої діяльності аналітичного розуму стає жорстко авторитарна просторова практика з «дисперсією, поділом та сегрегацією» (Lefebvre, 1974, p. 355). Архітектори, урбаністи, планувальники «підганяють запит під замовлення і тим самим йдуть назустріч побажанням тих, хто маніпулює умами» (Lefebvre, 1974, p. 114). Лефевр критично ставиться до того, щоб розглядати ці «зацікавлені сторони» в ролі експертів простору, оскільки вони виступають співучасниками процесу стимулювання попиту в рамках замовлення, «нав'язаного деспотично-репресивними методами» (Lefebvre, 1974, p. 114).

«Спаціоаналіз» як підхід до вивчення простору

Лефевр акцентує увагу на тому, що «соціальні відносини реально існують лише в просторі та завдяки йому», і для кожного конкретного випадку потрібен окремий аналіз, який би враховував розвиток відносин у просторі, критику інституцій, підміни та переноси, які «викликали зміни простору». Такий вид аналізу він визначає як «спаціоаналіз» (spatio-analyse) (Lefebvre, 1974, p. 465), завдання якого полягає не в моделюванні і не у створенні прототипів просторів – його предметом не є простір як такий, його цікавить процес виробництва простору. Критика знань, завдяки яким простір використовується певним чином, і розгляд якісних характеристик простору виступають основними завданнями у спаціоаналізі. Відповідно, «пізнання простору передбачає критику простору» (Lefebvre, 1974, p. 465). Простір як осередок всіх ресурсів – від сировини, товарів і підприємств до культури – перетворюється на активний компонент, а не являє собою просто кін, на якому розігрується театр повсякденних дій. «Він (простір) збирає їх (ресурси) воєдино і підміняє собою кожен з них окремо, вбираючи їх у себе», стаючи одночасно «і знаряддям, і кінцевою метою, і засобом, і завданням» (Lefebvre, 1974, pp. 471–472).

За Лефевром, процес виробництва простору складається із трьох взаємопов'язаних елементів: просторових практик, уявлень про простір та просторів репрезентацій. **Просторова практика** здійснює зв'язок у сприйманому просторі між повсякденними діями людей і міським устроєм (маршрути та мережі, що з'єднують місця роботи, «приватного» життя й дозвілля). Для ведення взаємодії в кожному

конкретному просторі людина має мати певні компетенції та відповідні перформативні практики. Певні місця артикулюють відповідний набір дій, які там доречні. Крім того, у певних просторах очікуються певні дії та події, і це є якісними характеристиками таких місць. Водночас різноманітні простори вбудовуються в більші утворення на підставі зв'язності, але Лефевр підкреслює, що цей «зв'язок не обов'язково має бути вироблений розумовим шляхом / логікою» (Lefebvre, 1974, р. 49). Роб Шилдс (Robert MacArthur Shields) демонструє, що саме на рівні втручання у просторові практики можна зруйнувати складно сплетені «соціальні практики та умовності», притаманні будь-якому місцю, наводячи як приклад сидіння на газоні або сквотинг як форми ретеріоризації простору» (Shields, 2013, р. 53). Навіть тимчасові практики контрпросторів сприяють видимості та перегляду владних відносин, що виявляються у громадських та державних обмеженнях. *Уявлення про простір* – це задуманий простір архітекторів, урбаністів, вчених і «технократів, що кроять і організують» (Lefebvre, 1974, р. 48). Воно прораховується в кількісних показниках, використовує формули на кшталт «золотого перерізу» і «канону» та своїми формами знання і прихованими кодами утворює державний / домінуючий порядок. *Простори репрезентації* – пережитий, прожитий, втілений простір мешканців, які використовують об'єкти фізичного простору як символи для перекодування в процесі присвоєння. Такі репрезентації доволі часто містять завуальовану критику домінуючих соціальних порядків, що «виражаються в естетичних термінах як символічний опір» (Shields, 2013, р. 54).

Практика перетворення і перевизначення простору

Далі ми приділимо увагу паралельним роздумам «ситуаціоністів» та Гі Дебора (Guy Debord). Взаємопроникнення і зближення позицій Лефевра й ситуаціоністів відбувалося в 1950–1960-х рр., що, з одного боку, сприяло взаємному збагаченню, а з іншого – призвело до неминучої боротьби за символічну владу, принаймні з боку Гі Дебора, який звинувачував Лефевра в одноосібному використанні спільно накопичених ідей. Варто зазначити, що і ситуаціоністи, і Гі Дебор пізнавали міський простір не сидячи в кабінеті академічної установи, а прямо практикуючи його перетворення, тим

самим стверджуючи своє право на місто. Збоку це мало приблизно такий вигляд: див. нижче Рис. 1.

Рух ситуаціоністів сформувався зі спільнот письменників, поетів, архітекторів, художників, які брали участь у діяльності Леттрристського інтернаціоналу, Міжнародного руху за імажиністський баухаус, а також Лондонській психогеографічній асоціації. Іван Щеглов (Ivan Chtcheglov) у «Формулярі нового урбанізму» (*Formulary for a New Urbanism*), 1953 р., однією з перших робіт, що приписуються зароджуваному руху ситуаціоністів, ґрунтуючись на критиці ідей Ле Корбюзьє – «стилі, що підходить для фабрик і лікарень і, безсумнівно, зрештою для в'язниць... з його уявленнями про світ, що полягають у психологічному придушенні», – пропонує поняття «дрейфу» як практики, у якій, відмовившись від просторового цілепокладання, можна відчувати маніпулятивний характер міського середовища (Borisenkova, 2017, р. 80; Knabb, 2006, р. 3). Маніфестуючи практику «дрейфу» у містах майбутнього – такий собі безперервний рух, що веде до повної дезорієнтації та радості, Щеглов тим самим протиставляє дрейф сучасній міській динаміці людини: «Ми рухаємося в замкнутому просторі, орієнтири якого постійно ведуть нас у минуле... Ми не збираємося продовжувати механістичні цивілізації та холодну архітектуру, які зрештою призводять до нудьги» (Knabb, 2006, р. 3). Одним із найважливіших елементів дрейфу було вивчення та спостереження тих форм соціального життя, які радикально виходили за рамки капіталістичних трудових відносин та етики» (Debord et al., 1996, р. 215).

Рис. 1. Ед Ван дер Ельскен. Кохання на лівому березі; Ed Van der Elsken and André Deutsch, *Love on the Left Bank* (Elsken, 1956)

У роботі «Критика міської географії» (*Critique of Urban Geography*), 1955 р., Гі Дебор пропонує розглядати поняття «психогеографія» як дисципліну, що «вивчає закони і специфічні ефекти географічного середовища на емоції та поведінку людей, незалежно від того, було воно організовано свідомо чи ні» (Knabb, 2006, р. 8). Хоча далі Гі Дебор і сам каже, що це дуже розпливчате визначення, ближче до декларації, але

така практика, що супроводжувалася б відстеженням та реєстрацією міського впливу на емоції людини, могла би слугувати для побудови нового міського середовища, «яке одночасно відображає та полегшує бажання мешканців цього майбутнього міста» (Coverley, 2006, p. 89).

У 1957 р. було організоване та проголошене створення «Ситуаціоністського інтернаціоналу» (l'Internationale situationniste). У статті, присвяченій створенню об'єднання, «Попередні проблеми побудови ситуації» (Preliminary Problems in Constructing a Situation), викладено ідеї, розвинені у книжці Гі Дебора «Суспільство спектаклю» (The Society of the Spectacle), 1967 р., «конструювання ситуацій починається за руїнами сучасного спектаклю... (Завдання) залучити (глядачів) до діяльності... Ситуація призначена для проживання її творців» (Debord, 1983; Knabb, 2006, p. 49). У статті (Knabb, 2006, pp. 51–52) було визначено ключові поняття, які розкривають підхід ситуаціоністів. *Сконструйована ситуація* – момент життя, конкретно і навмисно створений колективною організацією єдиного середовища і гри подій. *Ситуаціоніст* – той, хто займається побудовою ситуацій, член ситуаціоністського інтернаціоналу. *Психогеографія* – вивчення специфічного впливу географічного середовища (свідомо організованого або ні) на емоції та поведінку людей. *Дрейф (Dérive)* – спосіб експериментальної поведінки, пов'язаний з умовами міського устрою: техніка швидкого проходження через різноманітне середовище. *Унітарний урбанізм* – теорія комбінованого використання мистецтв і технік як засобів, що сприяють побудові єдиного середовища у динамічному зв'язку з експериментами у поведінці. *Перевизначення значень (Détournement)* – скорочено від «перевизначення значень вже наявних естетичних елементів» – інтеграція теперішніх або минулих художніх творів у вищу конструкцію середовища. У цьому сенсі не може бути ситуаціоністського живопису або музики, а лише ситуаціоністське використання цих засобів. У більш елементарному сенсі перевизначення значень старих культурних сфер – це метод пропаганди, метод, що демонструє зношування і втрату важливості цих сфер. Мерлін Каверлі (Merlin Coverley) наводить метафору «матрьошки», що розпаковує характер цих визначень. Зовні – ситуаціонізм, під ним його програма з перетворення міського життя – унітарний урбанізм, під яким розташований його методологічний підхід –

психогеографія, у розпорядженні якої два основні методи – дрейф та перевизначення значень (Coverley, 2006, p. 94).

Як і Анрі Лефевр, Гі Дебор викриває практики модерністської архітектури масової забудови в тому, що вона прагне «поділити життя на закриті, ізольовані блоки, на мікросуспільства під нескінченним наглядом, щоб не було більше можливостей для повстань чи випадкових зустрічей, з метою посилити покірність індивіда» (Debord et al., 1996, p. 20). Відповідно, можна говорити про домінуючу ідеологію, яка проводиться через архітектурні рішення. Соратник Гі Дебора Рауль Ванейгем (Raoul Vaneigem) у своїй праці «Революція повсякденного життя» (The Revolution of Everyday Life) радикально зіставляє радянську та західну роботу ідеології, говорячи про те, що «споживач» у Європі купує пляшку віскі і до неї як подарунок отримує брехню, що її супроводжує. Радянська людина, споживаючи ідеологію, отримує в подарунок літр горілки за прийнятною ціною – «радянські та капіталістичні режими виходять на спільну стежку, спочатку завдяки своїй виробничій економіці, потім завдяки своїй економіці споживання» (Vaneigem & Nicholson-Smith, 2012, p. 36).

Від права на місто до міської революції

Право на зміну міста – це не абстрактне право, а право, яке вкорінене у повсякденних практиках, незалежно від того, знаємо ми про нього чи ні.

Девід Гарві (D. Harvey, 2006, p. 87)

Девід Гарві (David Harvey) – професор Університету Джонса Гопкінса та Університету Нью-Йорка, радикальний мислитель, котрий успадкував теоретичні побудови Лефевра, виводить академічні абстракції на вулиці міст. Розглядаючи місто як місце, у якому постійно відбуваються процеси трансформації, Гарві припускає, що міський плавильний котел є каталізатором для появи нових концепцій та конфігурацій суспільного життя за допомогою «заперечення простору та протестної діяльності» (D. Harvey, 2006, p. 103). Процеси узгодження або утвердження невідчужуваного права на місто спонукаються, на думку автора, безперервною і дедалі більшою геттоїзацією міського простору, «оскільки багаті ізолюються для захисту, тоді як бідні потрапляють

у гетто за умовчанням» (D. Harvey, 2003, p. 940). Тобто для того, щоб здійснити право на перетворення міста, необхідно «переосмислити і відтворити» придуманий та створений міський простір на основі принципів інклюзії, поєднання різних індивідуальних практик і базованих на порядку прав, відмінному від сьогодення (D. Harvey, 2003, p. 941). Для такого перетворення потрібно дослідити місто, «його дисциплінарні апарати та обмеження, а також його визвольні можливості» (D. Harvey, 2013, p. 66).

На думку Гарві, право на місто непрямо присутнє у просторовій організації влади. Деякі права можна реалізувати лише шляхом декодування послань заплутаних систем міської бюрократії, яка здійснює міське управління та забезпечує правопорядок. Однак через те, що діють різні інтереси та мотиви груп, колись сформульовані права ховаються під шаром напластувань у «лабіринтоподібних каналах міської бюрократії» (D. Harvey, 2006, p. 94). Через декодування має розглядатися міське планування, що сприятиме підтримці рівня одних районів шляхом перерозподілу ресурсів, але призведе до животіння інших; або прибирання вулиць в одному місці та перетворення на сміттєзвалища інших; або приписи, як слід поводитися в певних місцях, хоча підстави для такої поведінки вже давно застаріли; або відеоспостереження, що презентується як захист, а насправді виступає як контроль та впорядкування повсякденного життя. Водночас більш численна частина прав просто розмивається до стану безглуздості або взагалі заперечується. Для того щоб здійснити своє право на місто, Гарві закликає боротися з «мертвим тягарем держави та територіальної влади» (D. Harvey, 2006, p. 95). Видимі риси цієї боротьби добре помітні у безпритульних, життя яких часто зводиться до постійної боротьби за право на простір, але більшою чи меншою мірою право на місто вилучається і в основної частини населення.

Гарві розглядає процес зростання міст через збільшення вартості землі та власності у міських центрах, яка експропріюється та привласнюється фінансовими центрами. Це відбувається шляхом переміщення частини населення до передмість чи околиць нібито з метою піклування про них, для покращення умов життя та громадської охорони здоров'я. Розбираючи різні практики «заподіяння допомоги», автор наводить

приклади того, що не лише магнати-фінансисти, а й великі університети перекроюють під свої потреби міста, руйнуючи природні зв'язки, які підтримують соціальне життя угруповань, що проживають у цих містах. Руйнування цих зв'язків добре показує випадок Університету Джонса Гопкінса, одного з найбагатших університетів Америки. Університет розташований у Балтіморі, у складі населення якого переважають вихідці із бідних афроамериканських сімей. Для багатьох них наркоторгівля – один із доступних видів заробітку в умовах обмеженого доступу до інших ресурсів. Перші університетські інтервенції у сфері громадського здоров'я йшли пліч-о-пліч з ревіталізацією міського простору і призводили до геттоїзації одних районів за рахунок поліпшення ситуації в інших. Для того щоб охопити інтервенціями громадського здоров'я якнайбільше, за підтримки міської влади створювалися своєрідні анклав, куди «зганялися» люди, які вживають і торгують наркотиками. Ця ситуація відсилає нас до Беккера та його інформантки, яка зрозуміла, що «підсіла на наркотики», в той момент, коли довкола неї залишилися лише наркозалежні. Фактично для зручності громадського здоров'я жителі міста були позбавлені можливості зберігати будь-які інші соціальні зв'язки, що підтримують їх «на плаву», оскільки їх виключили в «турботливе» гетто. З іншого боку, ревіталізовані райони розташовуються навколо університету, що забезпечує працівників та студентів університету.

Інтервенції для демаргіналізації чи для маргіналізації?

Гарві розглядає різноманітні кроки можновладців, які мімікують під турботу про населення, але при цьому виконують функцію залучення капіталу. Наприклад, влаштування парків завжди підвищує вартість нерухомості в прилеглих районах, а отже, «створення таких громадських просторів радикально зменшує, а не збільшує можливості, що спільні для всіх» (D. Harvey, 2013, p. 75). Шерон Зукін (Sharon Zukin) у своїй книжці «Культури міст» (The cultures of cities) пропонує іронічний термін «умиротворення за допомогою капучино» (pacification by cappuccino), який добре описує підхід міської влади та корпорацій, спрямований на збільшення прибутку за рахунок залучення більшої кількості «звичайних» людей до громадських місць (Zukin, 1995, p. 28). Це робить такі місця безпечнішими, витісняючи злочинців та волоцюг і тим

самим підвищуючи привабливість цих районів для забудовників та покупців. Джентрифікація за допомогою капучино торкнулася Південного Балтимору, позбавивши місцевих жителів жвавого вуличного життя з посиденьками біля дому і привнісши будинки, захищені від злону, та ізоляцію. Гарві описує цей процес як протилежний тому, що декларувалося, тобто як «девіталізацію», як її описують місцеві жителі (D. Harvey, 2013, p. 78). У 2018 році ми поїхали з Нью-Йорка до Вашингтона автобусом, який робить зупинку в Балтиморі. В автобусі була помітна перевага афроамериканців, багато з яких вийшли або зайшли в Балтиморі. У процесі поїздки нас вразив дух солідарності та взаємопідтримки, який виражався і в пропозиції допомоги, і в розмовах між незнайомцями, і у співчутливих діалогах між водієм та пасажиром. На зворотному шляху, поїздом, ціна на квиток у який була в 10 разів вищою, ніж на автобус, ми побачили протилежну ситуацію. Атомізовані представники білого середнього класу не «виймали» своїх голів з екранів ноутбуків і навіть не могли зачинити за собою або за кимось двері тамбура, з якого йшов протяг.

Гарві критикує кооптовані неоліберальним підходом практики «нового урбанізму», «що рекламує продаж спільноти та «бутиковий» спосіб життя як продукт девелопера, який втілює міські мрії» (D. Harvey, 2013, p. 14). Переглядаючи звіти та публікації з міських досліджень у пострадянському просторі, ми виявили низку статей, що захоплюються новою «онлайн-солідарністю» городян, які живуть у величезних, нещодавно побудованих житлових масивах. Дослідники додають кожному сантиметру виробленої площі додану вартість своїми промокампаніями, а не опротестовують і не заперечують саме існування та розвиток масової забудови на екстенсивному етапі все ще «дикого» капіталізму.

Гарві розглядає починання, що «здаються прогресивними», на кшталт надання прав приватної власності мешканцям нетрів і фавел, через критичну лупу. За задумом неоліберальних технократів, ця практика дасть незаможним активи, які допоможуть їм вийти зі злиднів, а «спрощення процесу реєстрації власності перетворить мертві активи на живий капітал і кожного домовласника на капіталістичного підприємця» (Mitchell, 2005, p. 299). Водночас люди, які там живуть, несуть на собі тягар фінансових труднощів і страждають від нестабільності / ненадійності доходів, тому їх легко

переконати обміняти цей актив на гроші за низькою ціною. У результаті це призведе до того, що корінних жителів перемістять на віддалену периферію, а «схили пагорбів, які зараз зайняті фавелами, будуть вкриті багатоповерховими кондомініумами з чудовим краєвидом на затоку Ріо» (D. Harvey, 2013, p. 20). Гарві припускає, що такі програми можуть сприяти тому, щоб у одиниць відбулося вивільнення підприємницької енергії, але супутня руйнація «колективних та некомерційних способів соціальної солідарності та взаємної підтримки» у довгостроковій перспективі зведе нанівець досягнутий ефект (D. Harvey, 2013, p. 20).

Зосереджуючи свою увагу на практиці мікрокредитування для найбідніших верств, які не можуть виступати надійними позичальниками для великих структур та банків, Гарві розглядає спадщину нобелівського лауреата з економіки Мухамеда Юнуса (Muhammad Yunus). Юнус отримав премію за організацію корпорації з мікрокредитування в Бангладеш, яка сприяла зменшенню гендерної нерівності в Бангладеш та Індії (Bateman, 2014). На думку Гарві, те, як ці інструменти взяли на озброєння міжнародні агентства з розвитку, схоже на маркетингову практику, що дає змогу отримати доступ до «ринку біля піраміди» (близько двох мільярдів осіб) для високоприбуткових джерел одержання прибутку (з процентними ставками не меншими за 18 відсотків) міжнародних фінансових корпорацій. Соціолог міста Ананья Рой (Ananya Roy) у своєму дослідженні агентств з розвитку, що надають програми мікрокредитування, вказує на те, що ця діяльність відбувається «у неможливому просторі між зарозумілістю доброзичливості та паралічем цинізму» (Roy, 2010, p. 40). Економіст Мілфорд Бейтман (Milford Bateman) у книжці «Чому не працює мікрофінансування? Руйнівне піднесення місцевого неолібералізму» (Why Doesn't Microfinance Work? The Destructive Rise of Local Neoliberalism) показує, що ця практика руйнує «потенціал сталого місцевого економічного та соціального розвитку, а також призводить до відтворення сталої бідності» (Bateman, 2010, p. 5). Гарві робить висновок, що такі механізми не допомагають вирішувати складний клубок проблем міської бідності, а тільки вводять тягар боргового нагляду і блокують «пошук продуктивніших альтернатив... і, звичайно, не дають жодних прав городянам» (D. Harvey, 2013, p. 21).

Бажаючи побачити світ наприкінці тунелю в процесах глобалізації міських відносин і властивих такому зростанню нерівномірностей та тріщин, які, однак, «пропускають світло»¹², Гарві звертається до розгляду різних колективних дій та соціальних практик спільнот, які перебувають під тиском поліцейського контролю, наслідків приватизації та неоліберального порядку. До такого роду визвольної діяльності може належати «партисипативне бюджетування», коли жителі бразильських міст ухвалюють демократичним голосуванням рішення про те, на що мають витратити гроші муніципалітету. Або практики загального користування, які керуються базовим принципом, за яким «відносини між соціальною групою та тим аспектом довкілля, який розглядається як спільний, мають бути як колективними, так і некомодифікованими» (D. Harvey, 2013, p. 73).

Гарві пропонує переформулювати уявлення про пролетаріат, який може чинити опір деспотизму, що запроваджується в міських умовах, додавши до нього групи неорганізованого люмпен-пролетаріату, сезонних робітників та мігрантів – «такі групи населення історично відігравали важливу роль у міських повстаннях» (D. Harvey, 2013, p. 140). Посилаючись на запропоновану Майклом Гардтом та Антоніо Негрі (Michael Hardt, Antonio Negri) «теорію множинності» (theory of multitude), Гарві включає різноманітні асоціації людей, що виникають у процесі відстоювання своїх прав, у портрет множини пролетаріату (Hardt & Negri, 2011). Услід за Мануелем Кастельсом (Manuel Castells) Гарві розширює розуміння того, хто може бути акторами міських змін. Кастельс показує, що людям властиво думати про альтернативні шляхи розвитку територіально, «представляючи альтернативу соціальній організації, альтернативному простору, альтернативному місту» (Castells, 1983, p. 327), та визначає міський соціальний рух як «свідому колективну практику, яка бере свій початок у міських проблемах, здатну проводити якісні зміни в міській системі, місцевій культурі та політичних інститутах усупереч домінуючим соціальним інтересам, інституціоналізованим як такі на громадському рівні» (Castells, 1983, p. 278). Гарві стверджує, що «економіка солідарності, колективні автономні рухи, аграрні

¹² Девід Гарві цитує рядок із пісні Леонарда Коена «Anthem».

кооперативи», організовані та неорганізовані рухи виступають як активні учасники. Їхні дії поступово роз'їдають інституційні та матеріальні сили домінуючого суспільного устрою. Ці невидимі дії, які розуміються як робота термітів (*termite theory*), можуть завдавати значних збитків (D. Harvey, 2013, p. 124).

Рухи незадоволених в Іспанії та Греції, безперервні пульсації в Латинській Америці, опір в Азії використовує тактики, що схожі на «Захопи Волл-стріт», коли група займає будь-який парк або площу біля урядових будівель і перетворює його на дискусійний простір, щоб попередити і протидіяти владним важелям. Приклади площі Тахрір у Каїрі, площі Пуерта-дель-Соль у Мадриді, площі Синтагму в Афінах, щаблі собору Святого Павла в Лондоні та Волл-стріт у Нью-Йорку демонструють, «що колективна влада тіл у публічному просторі, як і раніше, залишається найефективнішим інструментом протидії, коли всі інші засоби доступу заблоковані» (D. Harvey, 2013, p. 162). Девід Гребер (David Graeber), антрополог, інтелектуал та трибун руху «Захопи Волл-стріт», у книжці «Етнографія прямої дії» (*Direct Action: An Ethnography*) припускає, що «тимчасові бульбашки автономії», розкидані по всьому світу, шляхом відстоювання принципових моментів, що не піддаються ерозії, але й мають необхідну здатність інтегруватися, поступово перетворюються на постійні вільні спільноти (Graeber, 2009, p. 239). На думку Гарві, таке будівництво альтернативи на руїнах суспільства, що розвалюється, є і можливістю, і «неминучим зобов'язанням, якого ніхто з нас не може або ніколи не захоче уникнути» (D. Harvey, 2013, p. 165).

Якщо попередні автори в пошуках виходу із ситуації розглядали в основному організовані групи опору, Мішель де Серто (Michel de Certeau) акцентує увагу на повсякденності опору, вираженій у щоденних практиках індивідів-містян.

Тактики повсякденного життя

Зброя слабких

У книжці «Винахід повсякденності. Книга 1: Мистецтво робити», 1980 р., де Серто підбиває підсумки дослідницьких проєктів, здійснених протягом 1974–1977 рр. Планувалося опублікувати кілька книжок за результатами роботи дослідницьких команд, але до публікації дійшла лише одна. У ній Де Серто звертає увагу на ті практики

повсякденного життя людей, на які зазвичай не зважають так звані гранд-теорії. Де Серто полемізує з аналізом дисциплінуючих методів влади та безособових механізмів регламентації Мішеля Фуко (Paul-Michel Foucault), а також з теорією соціального простору П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu). Де Серто виявляє «таємні форми, яких набуває розосереджена, тактична й імпровізована творчість груп або окремих осіб, уже спійманих у мережі дисципліни» (de Certeau & Rendall, 1984, p. xv). Це своєрідні «способи роботи», які складаються з різних практик, що взаємно перетинаються, і з їхньою допомогою користувачі повторно привласнюють простір, організований методами соціокультурного виробництва.

Можливості приходять до «слабких» за допомогою постійного маніпулювання подіями в оперті на сили, які виходять від «сильних» і реалізуються у сприятливий час. Де Серто наводить приклад практики робітників, які під час робочого дня, використовуючи залишки матеріалів і верстати, що належать господарям, роблять щось для себе. Вони перебувають на робочому місці, не вступають у відкриту конфронтацію з домінуючими силами, але за допомогою такого «паразитування» оминають дисциплінарні практики і, діючи підручними засобами, домагаються виконання власних цілей. Це відбувається щодня. Ми б навели ще один приклад зі знайомої практики в радянській та пострадянській школі, коли учень, який прогуляв школу, підробляє записку від батьків про те, що він захворів або був відсутній за сімейними обставинами, і приносить її до школи перед початком наступного навчального дня. Учень використовує проти бюрократичного тиску школи її практику – записку, яка цього разу виступає як «розписка» (тобто документ). У процесі такого навчання учень починає пізнавати, поки що на інтуїтивному рівні, механіку неформальних практик, які використовують сили / методи сильних на допомогу слабким, при цьому не йдучи на видиму конфронтацію у формі хамства чи спалювання щоденника. Антрополог Джеймс Скотт (James C. Scott), який вивчав практики селян в Індонезії, різноманітні хитрощі, саботаж, тяганини та інші неорганізовані форми опору надмірній експлуатації землевласниками, ввів визначення «зброя слабких» (Scott, 1987). Насправді практики використання сильних слабкими досить часто не є ганебними і навіть можуть вважатися й розглядатися як обґрунтовані та необхідні. Ми наведемо тут як метафору прискорення

супутника, який отримує це прискорення, проходячи по орбіті планети, внаслідок сили тяжіння, що на нього діє. Можливо, наведений приклад дуже схематичний, але те прискорення, яке надається супутникові силою тяжіння у певний розрахований інтервал, у який можна здійснити таку операцію, добре демонструє використання сили сильних у сприятливий момент часу.

Де Серто характеризує цю логіку, що суперечить уявленням західного світу, як таку, що ґрунтується на певних умовах, передбачає неавтономність поля її дії, властиву східним системам знання; багате пояснення цієї логіки можна знайти в китайській думці, в канонічний «І-цзін» (Книга Змін), або в «Мистецтві війни» Сун-Цзи, або в арабській традиції «Книзі хитрощів» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 21). Дійсно, якщо розглядати інтерпретації майже всіх із 64 гексаграм, наведених у Книзі Змін, то можна помітити циклічність повторюваних образів, що дозволяють людині «виступити в похід проти князя» у «сприятливий час», скориставшись вдалим збігом обставин. Недостатня увага до практик повсякденної дії у науковому дискурсі дозволяє Де Серто написати так: «Наш анонімний герой дуже давній. Він тихий і невиразний голос суспільства. У всі віки він стоїть раніше за тексти. Він не чекає представлення. Тепер він сидить навпочіпки в центрі наших наукових досліджень»(de Certeau & Rendall, 1984, p. vi).

Чуття, смак, інстинкт

Роздуми Де Серто ґрунтуються на логіці моделі повсякденної мови, описаної у «Логіко-філософському трактаті» (Tractatus Logico-Philosophicus) Людвіга Вітгенштайна (Ludwig Wittgenstein), яка демонструє, що зсередини мови окреслюються межі та розпізнається зовнішнє, що не підвладне опису, а отже – «неприйнятний характер (безглуздя) будь-якого речення, яке намагається піти в бік того, чого не можна сказати... він працює з тим, що мова показує, але не може сказати» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 10). Далі автор робить кроки до аналізу повсякденних практик, які включають «жити, пересуватися, говорити, читати, робити покупки і готувати їжу», але описуються відірвано від процедур через «смак», «такт» або навіть «геній» (de Certeau & Rendall, 1984, pp. 39, 70). Мішель Ламон¹³ (Michèle Lamont) пише в рецензії на

¹³ Мішель Ламон, професор, президент Американської соціологічної асоціації в 2016–2017 рр.

книжку Де Серто про те, що він обговорює епістемологічні проблеми, пов'язані з аналізом недискурсивних практик опору, що часто описуються в термінах чуття, смаку, інстинкту. Теоретичне обґрунтування цього виду діяльності передбачає підпорядкування «несвідомості практиків рефлексії непрактиків» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 71; Lamont, 1987, p. 721). Тобто те, що людина практикує, вона не рефлексує («знання, що не усвідомлює саме себе»), а можуть спостерігати з боку інші, які не уявляють, на чому ґрунтуються такі дії, і приписують їм характер інстинкту або чуття (de Certeau & Rendall, 1984, p. 70).

Де Серто проводить аналогії із симуляціями та мімікрією у тварин та рослин і пропонує прокреслити шлях «пам'яті без мови» від вод древнього океану до вулиць наших міст (de Certeau & Rendall, 1984, p. 40). Первісне знання, відокремлене від мови та технік, які його об'єктивували, є формою інтелекту, що може бути визначена лише через кілька нейтральних термінів (мати чуття, такт, смак, судження, інстинкт), «які коливаються між естетичною, когнітивною та рефлексивною системами, – так, нібито «ноу-хау» становить принцип знання, який ніхто не міг засвоїти» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 72). Як ми згадували, на думку Де Серто, у науковому середовищі приділяють мінімум уваги повсякденним практикам людей, натомість ними насичені твори художньої літератури, байки та казки. Вони могли би слугувати практичними посібниками, якби, крім опису події / взаємодії, містили й аналіз того, як вона відбувалася. Однак з огляду на те, що більша частина практик не є дискурсивними, глядачам / читачам пропонують лише незначний (такий, що не займає багато друкованого місця) елемент гри / перегравання, а потім сам результат. Швидше можна говорити, що в літературі відбувається легітимізація таких практик.

Стратегії влади і тактики індивідів

Де Серто уподібнює те, що люди продукують своїми означальними практиками в «джунглях функціоналістської раціональності», блукаючим лініям на малюнках аутичних дітей: «непрямі й помилкові траєкторії, що керуються їхньою власною логікою» (de Certeau & Rendall, 1984, p. xviii). Розкриваючи цей образ, автор розглядає сліди людей у сконструйованому, написаному просторі, які залишаються на кшталт траєкторій, що «утворюють непередбачувані речення та частково непочитні шляхи» (de

Certeau & Rendall, 1984, p. xviii). Ці траєкторії складені з усталених словників телебачення, газет і супермаркетів, вони підпорядковуються правилам синтаксису, вираженим у «тимчасових режимах розкладів, парадигматичних порядках просторів» (de Certeau & Rendall, 1984, p. xviii). Ці людські траєкторії демонструють хитрощі, маніпуляції, переслідування інтересів і бажань, які «не визначаються і не захоплюються системами, у яких вони розвиваються або розгортаються.» (de Certeau & Rendall, 1984, p. xviii).

За аналогією з військовою справою Де Серто розглядає домінуючі владні побудови і дії як стратегії, а людські практики користувача як тактики опору. Розглядаючи просторово-часове співвідношення стратегій і тактик, дослідник наводить аргументи про те, що стратегії влади закріплюються як просторові втілення. Намагаючись надати належному місцю конкретний елемент та організувати, спланувати рух для одиниць та груп одиниць, ці стратегії реалізуються через аналітичну дисперсію. Людські тактики – «це процедури, які набувають чинності залежно від того, наскільки вони важливі для часу (вони залежать) від обставин, які конкретний момент втручання перетворює на сприятливу ситуацію; від швидкості рухів, що змінюють організацію простору; від відношення між послідовними моментами в перебігу дії, з можливими перетинами різнорідних тривалостей та ритмів» (de Certeau & Rendall, 1984, pp. 38–39). Влада за допомогою просторових рішень прагне мінімізувати ерозію, що виникає з часом, а людська тактика покладається на розумне використання часу для втілення можливостей. Отже, за тим, на що робиться ставка (на простір або на час), можна судити (у тому числі візуально) про те, для кого (влада чи людина) характерний певний спосіб дії.

Розглядаючи під цим кутом відносини індивідів і влади, Де Серто дійшов висновку про те, що маргінальність більше не є характеристикою лише групи меншин, вона стала загальною і масовою. Будь-яка діяльність, спрямована на виробництво / відтворення культури, людей, які формально не мають легітимного статусу виробника культури, нівелюється через відсутність під нею відповідного підпису. Вона не тільки не вважається гідною, а навіть просто не прочитується і не символізується у жодному вигляді – «маргінальна група перетворилася на мовчазну більшість» (de Certeau &

Rendall, 1984, p. xvii). Аналізуючи винахідливі, емансипаторні тактики груп та індивідів як прояв «антидисципліни», Де Серто говорить про роботи Анрі Лефевра як про основне джерело (de Certeau & Rendall, 1984, p. xi; Lefebvre, 1996, p. 41). Бажаючи дати голос маргіналізованим більшості, автор критикує владу та інститути, які «конфіскували, придушили, піддали маніпуляції, ув'язнили, засудили» цю промову (Resweber, 2004, p. 8). Таким чином, демонстрація способів і технік, за допомогою яких слабкі, що перебувають під тиском сильних, одночасно їх використовують, «надає політичного виміру повсякденній практиці» (de Certeau & Rendall, 1984, p. xvii).

Мудрість / кмітливість

У розділі «Теорія мистецтва робити» Де Серто концептуалізує тактики та тактичну мудрість, ґрунтуючись на роздумах Марселя Детьєна та Жана-П'єра Вернана (Marcel Détienne, Jean-Pierre Vernant) у книжці «Виверти розуму» про елліністичну культуру. Мудрість / кмітливість – форма розуму, що «завжди занурена в практику», поєднує в собі «чуття, прозорливість, далекоглядність, інтелектуальну гнучкість, обман, винахідливість, пильність, почуття можливостей, різні види кмітливості, набутий досвід і багато іншого» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 81; Detienne & Vernant, 1974, pp. 9–10). Мудрість / кмітливість характеризується тривалістю отримання / накопичення знань і дозволяє з мінімумом коштів досягти максимального результату. Досить поширеним є уявлення про мудрість похилених старців та необачність молоді.

Де Серто пропонує розглядати мудрість / кмітливість як форму знання, основу якого становить пам'ять «як вона розумілася в античності, що позначає присутність множинності часів і, отже, не обмежується минулим» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 218). Проходячи через безліч подій та взаємодій протягом життя, пам'ять записує сліди унікальних моментів, які потім постають без конотації володіння зараз, оскільки належать минулому. Але властивість пам'яті, її живе функціонування полягає в тому, що сліди подій можуть актуалізуватися в теперішньому для розрахунку та передбачення «множинних шляхів майбутнього», переконфігуруючи та комбінуючи в одне ціле (бриколаж) попередні та «можливі конкретні ситуації» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 82). Інакше кажучи, у цього процесу з'являється часова величина, тобто на скільки вглиб часу заглядає пам'ять і виводить елементи минулого в операційну для

перескладання. Тим самим створюється плацдарм для перебудови співвідношення сил у конкретний момент зараз – «мудрість насправді розраховує на накопичений час, який на її користь, щоб подолати ворожу композицію місця» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 82). Водночас Де Серто акцентує нашу увагу на тому, що пам'ять мудрості не має конкретного місця, що належить їй «до того моменту, поки вона не виявляється» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 82). Вона актуалізується у потрібний момент часу (як певні клавіші, на які піаніст натискає пальцем для отримання мелодії), тим самим контрастуючи з прихованим характером її звичайного перебування. Де Серто наводить образний вислів, який добре пояснює цю колізію, – «спалахи цієї пам'яті осявають випадок» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 82).

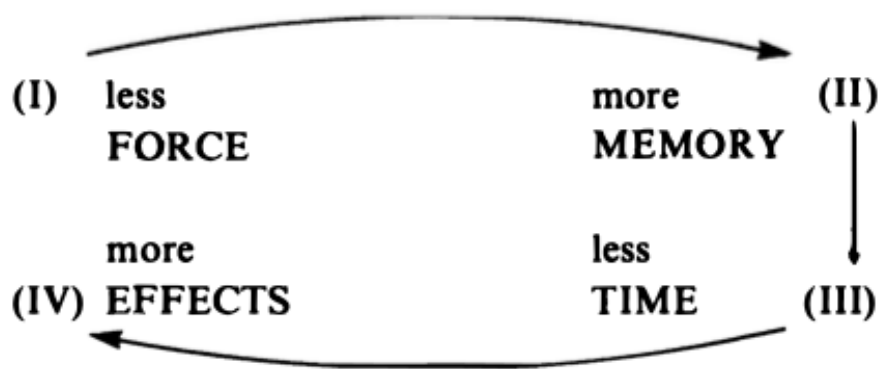

Рис. 2. Схема роботи пам'яті / мудрості (de Certeau & Rendall, 1984, p. 82)

Де Серто показує на схемі (див. рис 2), як відбувається трансформація та перевертання за участі пам'яті мудрості: (I) за найменшої кількості сил (II) потрібно більше пам'яті / знання, (III) яке в момент випадку за найменшої кількості витраченого часу (IV) дає найбільший результат. У цій схемі задіяні прямо пропорційні відносини між усіма її пунктами, наприклад, чим менше сил спочатку, тим більше пам'яті / знання потрібно, щоб перевернути / розгорнути дію ситуації на свою користь. При цьому автор наполягає, що саме випадок є вузлом, що відіграє найважливішу роль у повсякденних практиках, але випадок майже неможливо визначити, оскільки він не відокремлений ні від обставин, ні від дії. Випадок перекроє і спотворює відносини між усіма частинами схеми, уможливорює саме застосування трюку. Ця схема включає в себе відносини з

різними якісними складовими: видиме та невидиме, існування та перетворення. Відмінність між часом і простором, наприклад, дає прагматичну послідовність: «у композицію вихідного місця (I) світ пам'яті (II) втручається в «потрібний момент» (III) і виконує модифікації простору (IV)» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 84).

Практики використання простору

Розділ «Прогулянки містом», присвячений практиці використання простору, Де Серто починає з опису погляду на Нью-Йорк із оглядового майданчика на 110-му поверсі Світового торгового центру (СТЦ). Цей погляд він уподібнює геометричному, географічному, паноптичному і теоретичному погляду влади, що перетворює «складність міста на почитний текст» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 92). Користувачі-пішоходи, які практикують місто, своїми тілами підкоряються усім вигинам міського «тексту», який вони пишуть, але не здатні його прочитати. Місто згори – спільне місто, що вкладається в повну картину погляду, може піддаватися операціям на кшталт роботи скальпеля для того, щоб надати йому вигляду «гігієнічного простору» (Donald, 2017, p. 78). Де Серто пропонує розглянути повсякденні практики життєвого міського простору, які вислизають від урбанізованої мови влади та паноптичних апаратів, що дисциплінують людей. Хоча мережа вулиць і проспектів задає заяложені навігації та бажання, людина, котра практикує ходьбу прямими проспектами, «одночасно помічає інші різноманітні можливості, відворотні чинники або способи втечі» (Irving, 2017, p. 41). З іншого боку, сама метафора погляду «влади» з оглядового майданчика СТЦ та її прочитання після 11 вересня 2001 р. дозволяє продемонструвати «зброю слабких», що обертають проти сильних їхню ж техніку у вигляді літаків, які використовували терористи – партизанські, опортуністичні тактики «розсіювання, мімікрування та мобільності» (Volkov & Kharkhordin, 2008, p. 199).

Пішохідний мовленнєвий акт

Де Серто йде шляхом використання мовних аналогій услід за Бартом, який вказував на те, що «місто – це дискурс, і цей дискурс насправді є мовою, місто розмовляє зі своїми жителями, ми говоримо про наше місто, місто, в якому ми перебуваємо, просто населяючи його, перетинаючи його, дивлячись на нього» (Barthes,

1988, р. 193). Де Серто розглядає прогулянку містом («ходьба як простір висловлювання») як пішохідний мовленнєвий акт, який виконує потрібну функцію висловлювання (de Certeau & Rendall, 1984, р. 98). По-перше, пішохід «надає топографічну систему» (як мовець – мову). По-друге, пішохід «відіграє» певним чином те місце, де він проходить (мовець, промовляючи слова, акустично «відіграє» мову). По-третє, він вибудовує свою ходьбу в диференційованій позиції стосовно інших пішоходів (на кшталт висловлювання, яке постулює наявність співрозмовника). Де Серто описує характеристики зазначених функцій пішохідного мовленнєвого акту, які відрізняють його від просторової системи через *теперішнє*, *дискретне* та *фатичне*.

Теперішнє – це дії пішохода в рамках заборон (наприклад, стіни) та можливостей. Вибираючи певні можливості, пішохід надає їм актуальності, змушуючи оприявнюватися. Під час руху він трансформує їх, зміщує та виробляє інші. Де Серто наводить приклад того, як Чарлі Чаплін користується палицею, взаємодія з якою виходить за межі традиційної поведінки з таким об'єктом. Так само і людина, яка практикує ходьбу, трансформує / зміщує будь-яке просторове означальне. Пішохід вибирає деякі можливості, реалізуючи та покращуючи їх (наприклад, зрізає кути, проходячи по газону), а також нівелює інші, тим самим виконуючи відбір (*дискретне*), щоб приховано актуалізувати змістову частину висловлювання. Наприклад, живучи у туристичному місті, можна навмисно вибирати шлях через низку прохідних дворів, щоб не стикатися із броунівським рухом туристів на парадних вулицях та проспектах. Однак можна і пишатися таким практичним знанням міста, маючи улюблені міські «тріщини», якими можна пересуватися, уникаючи небажаних зіткнень. Так, Де Серто прирівнює дії пішоходів до мистецтва. *Фатичне* – це аналог мовних форм, за допомогою яких встановлюється, підтримується чи переривається контакт. Воно може виявлятися в пританцьовуванні, швидкості пересування, в легкій або важкій ході, тим самим демонструючи комунікацію на довербальному рівні.

Аналізуючи характеристики пішохідного мовленнєвого акту, Де Серто доходить висновку, що «ходьба підтверджує, ставить під сумнів, пробує, порушує, дотримується траєкторій, які вона висловлює», тому ходьба як практика не зводиться до графічного сліду (de Certeau & Rendall, 1984, р. 99). Відповідно, дедалі більше використання

трекерів для зображення шляху у вигляді траєкторії може дати мінімальну або поверхову інформацію про користувача, що практикує ходьбу. Продовжуючи концентруватися на ходьбі як просторовому висловлюванні, автор доходить до розуміння звивистих рухів перехожих як своєрідних «мовних зворотів» та «стилістичних фігур». Формується певна риторика ходьби – «мистецтво «закручування» фраз знаходить еквівалент у мистецтві «прокладання шляху» (*tourner un parcours*) (de Certeau & Rendall, 1984, p. 100). Паркур (*parcours* французькою – українською «шлях») – і назва практик, що їх можна розглядати як стиль життя. Вони полягають у мистецтві вільно переміщатися за будь-яких обставин і по будь-яких рельєфах. Можливості, які приходять з оминанням та подоланням фізичних перешкод, дозволяють і в інших сферах життя проходити через обмеження. Студенти художнього коледжу Голдсмітс у Лондоні практикують паркур у матеріальності міського середовища як художньо-дослідницький метод, який «розглядає проблеми міської хореографії та міської археології, слідів та поверхонь, кордонів та інвентарю, інтервалів та тиші, проходів та тріщин»¹⁴.

Риторика ходьби

Розкриваючи риторику ходьби, Де Серто спирається на підхід, базований на визначенні «риторики проживання» Жана-Франсуа Огояра¹⁵ (Jean-François Augoyard), і пропонує розглядати каталогізовані «стежки»¹⁶ як моделі для аналізу різноманітних способів присвоєння місць (Augoyard, 1979). Виходячи з цієї умови, можна говорити про те, що, по-перше, «практики використання простору відповідають маніпуляціям з основними елементами сконструйованого / встановленого порядку». По-друге, про те, що, як і риторичні «стежки», вони «є відхиленнями щодо якогось «літерального / прямого значення», визначеного урбаністичною системою» (de Certeau & Rendall, 1984,

¹⁴ Аліса Олева, художник-дослідник. <https://www.olevaalisa.com/about>

¹⁵ У 1998 році Ж.-Ф. Огояр заснував дослідницький інститут «Центр досліджень міського середовища і звуку» в Греноблі і досі керує його роботою. <https://aau.archi.fr/laboratoire-aau/>

¹⁶ Риторична фігура, у якій слово вживається в переносному значенні для посилення виразності мовлення.

р. 101). Де Серто бачить у геометричному просторі урбаністів «пряме значення», створене лінгвістами-архітекторами як нормативний рівень, з яким і можна зіставляти відхилення «фігурального / переносного» значення осіб, що практикуючих ходьбу. Автор акцентує нашу увагу на тому, що «пряме» значення не може бути виявлене ні в словесній риторичі, ні в пішохідній – «це просто фікція, вироблена використанням» (de Certeau & Rendall, 1984, р. 101). Пішоходи постійно маніпулюють просторовою організацією, хоч якою паноптичною вона є, не відчужуючись від неї, а здійснюючи свої дії всередині неї, вносячи різноманітні доповнення, перефразування відповідно до своїх соціальних ролей, культурних звичаїв та індивідуальних уявлень. До того ж сама ходьба має тенденцію постійно видозмінюватися, підлаштовуючись під різні зустрічі з іншими і випадковості, що походять від множинної взаємодії тіл, що ходять в одному певному просторі. Закручений, з різними ритмами, звивистий, сповільнюваний рух запроваджує і визначає риторику ходьби.

Де Серто описує просторові практики мистецтва повсякденного вираження, розвиваючи роздуми Огояра, концентруючись на двох базисних стилістичних фігурах – синекдосі та асиндетоні. Синекдоха передбачає, за аналогією з лінгвістичним значенням, використання значення частини для позначення цілого. Наприклад, коли район позначають за назвою вулиці або будинок – за магазином, що в ньому розташований. Асиндетон передбачає пропуск у мовленні окремих сполучних слів – так само, як і у просторі людина нівелює цілі сегменти і квартали, які не мають значення для неї особисто. З одного боку, синекдоха ущільнює простір, стискаючи ціле до деталі, і водночас асиндетон розриває протяжність простору, руйнуючи безперервність і позбавляючи переконливості. Таким чином, перероблений і трансформований практиками простір перетворюється на розширені сингулярності / одиницності та окремі острови» (de Certeau & Rendall, 1984, р. 101). Такі фігури пішохідної риторики дефрагментують зв'язність тотального простору, перейменовують / переінакшують значення, що постачаються офіційним панівним дискурсом, а прогалини, що утворилися між символами, які змінили значення, заповнюються соціальними практиками. Це міркування Де Серто пропонує нам розглянути і фотографію як практику фрагментації. Для Беньяміна фотограф / оператор працює, як хірург,

розрізаючи та проникаючи глибоко в тіло. Потім «фрагментарний образ» фотографа / оператора / режисера «збирається згідно з новим законом» як послідовність фотографій або кінозображення (Benjamin, 1996d, p. 116). Катаржина Вайхерт (Katarzyna Weichert) вважає, що така якість фотографії добре співвідноситься із «розщепленням індивідуального досвіду в цілому», а монтаж дозволяє адекватно передати таку реальність (Weichert, 2020, p. 11).

Посилаючись на праці Анни Бальдассарі та Мішеля Юбера¹⁷ (Anne Baldassari, Michel Joubert), присвячені взаємодії дітей в умовах лікувального закладу, Де Серто розглядає, як просторові практики можуть похитнути навіть такі «застиглі та розплановані» території, як медико-педагогічний інститут для дітей із затримкою розумового розвитку. Продумані дисциплінарні структури піддаються ерозії, у якій знаходяться затишні куточки розігрування індивідуальних просторових історій. Подібні практики людей, що перебувають під опікою або в «ув'язненні» в притулках для душевнохворих, які переграють домінуючі стратегії медично-дисциплінарного спостереження, створюючи місця, недоступні для контролю, описує Ірвінг Гофман. (Erving Goffman) у книжці нарисів «Притулки» (*Asylums : essays on the social situation of mental patients and other inmates*) (Goffman, 1961). Майкл Еммісон та Філіп Сміт (Michael Emmison, Philip Smith) у своїй книжці «Досліджуючи візуальне» (*Researching the visual: images, objects, contexts and interactions in social and cultural inquiry*), аналізують основні праці з використання фотографії в соціальних науках (Ball & Smith, 1992; Chaplin, 1994; Fyfe & Law, 1988; J. Wagner & Becker, 1979)¹⁸ і доповнюють бачення авторів про характер маргіналізації фотографії у соціальних дослідженнях тим, що у постфукодіанській традиції фотографії надається статус апарату з підтримки дисципліни – «спостереження, регулювання та контроль за популяціями» (Emmison &

¹⁷ Anne Baldassari, Michel Joubert. *Pratiques relationnelles des enfants et l'espace et institution*. Paris: CRECELE-CORDES, 1976; Anne Baldassari, Michel Joubert. *Ce qui se trame*, Paralleles, No. 1, June 1976.

¹⁸ Ball, M.S. and Smith, G.W. (1992) *Analyzing Visual Data*, Qualitative Research Methods Series No 34. London: Sage; Chaplin, E. (1994) *Sociology and Visual Representation*. London: Routledge; Fyfe, G. and Law, J. (eds) (1988) *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations*, Sociological Review Monograph No. 35. London: Routledge; Wagner, J. (ed.) (1979) *Images of Information: Still Photography in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.

Smith, 2000, p. 13). Фуко пропонував розглядати характер «відносин перегляду» як прояв влади (Foucault, 1977a). Відповідно, включення до дослідницьких звітів фотографій бездомних, отримувачів допомоги, безпритульних дітей та людей, які вживають наркотики, може бути витлумачене як продовження цього режиму регулювання. Джон Тагг (John Tagg) у книжці «Тягар репрезентації» (*The burden of representation: essays on photographs and histories*) розглядає історію фотографії як «наполегливу практику, впроваджену в саме серце сучасного соціального порядку, [що встановлює] дедалі глибшу і ретельнішу увагу до тіл, їх поділ, розподіл, спостереження за ними для здійснення контролю» (Tagg, 1988, p. 203). З іншого боку, здатність людей виходити з-під дисциплінарного спостереження, представлена Де Серто, Гофманом та іншими, дозволяє говорити про можливість використання фотографії для актуалізації та легітимізації повсякденних практик опору індивідів.

Нарешті, Де Серто наполягає, що, крім видимих чи виконуваних у теперішньому часі дій, місто пронизане особистими міфами / символами подій, які відбулися давно і учасники яких уже мертві, але сила притягання цих міфів / символів впливає на сьогоденні практики людини: «Тут раніше була пекарня. Ось де раніше жила стара Дюпої... Люди можуть жити лише в місцях із привидами, і це змінює схему Паноптикуму» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 108).

Умови соціального життя приховано структуруються просторовими практиками індивідів шляхом створення «низки автономних просторів», в умовах яких люди здійснюють «контргегемоністське шпигунство» (Jenks, 2017, p. 156). Водночас така «самопроголошена підривна діяльність» (Pinder, 1996, p. 412), заснована на особистих тактиках і збоях у роботах дисциплінарних систем, здійснює «переривання влади» і відкриває можливості для створення взаємин між різними людьми, між людиною та групою, істотно відмінних від колишніх (Irrera & Lorenzini, 2017, p. 6). Втілене просторове середовище відіграє провідну роль у соціальному житті і є фундаментальною рисою людської ідентичності, а отже, «воно також має відігравати невід'ємну роль у наукових дослідженнях» (Flick, 2018, p. 346).

В інтерв'ю Лаурі Віллет (Laura Willett) Де Серто порівнює те, як у 1968 р. студенти та викладачі «взяли слово», зі взяттям Бастилії. Вони очікували, що за

допомогою зміни дискурсу, за допомогою символічного повстання зможуть реально змінити суспільство, але цього не сталося: «Травень 1968-го був одночасно демістифікацією дискурсу і претензією на перетворення суспільства зі слова: перше росло, а друге поступово руйнувалося» (Willett, 1983, р. 4). Однак, на наш погляд, повернення голосу практикам повсякденного життя, «витіснення з маргінальності» тих, хто ігнорується сьогодні і принижується колективною пам'яттю, яке дискурсивно проробив Де Серто, дає можливість вибудовувати на цьому базисі дослідницькі практики, що сприяють перегляду «усталених» істин, розвитку підходів, що ведуть – нехай і виткою дорогою та почовгом, – до змін у чинній динаміці сил (Resweber, 2004, р. 4).

1.5. Погляд на і через кордони простору й часу

Усі його [Зіммеля] концептуальні формулювання чіпляються за живу реальність, що безпосередньо переживається, і навіть абстрактні уявлення не мають іншого джерела, крім спостереження, яке наповнює їх до краю. Зіммель ніколи не пропонує судження, які не підтримуються будь-яким перцептивним досвідом і, відповідно, не можуть бути реалізовані за допомогою такого досвіду. Він завжди описує те, що бачив; вся його думка в основному охоплює предмети, дивлячись на них.

Зігфрід Кракауер (Kracauer, 1995, р. 257)

В есе «Екскурс про соціологію почуттів», 1908 р., Зіммель, спираючись на свої спостереження, пише, що «вухо людини набагато легше обдурити, ніж око», і пропонує свої міркування про те, як взаємопов'язані органи чуття людини (G. Simmel, 2009, р. 574). Око перевіряє те, що чує вухо; вухо чує те, що скороминуще; при цьому око дивиться на людину і бачить її в «поперечному розрізі геологічних шарів» з усіма збереженими в ньому змінами та основами. Це судження добре описує не тільки погляд на людину, а й бачення простору, яке людина описує своїми словами. Водночас особливістю міського життя, за Зіммелем, є його перевантаженість візуальними подразниками та висока інтенсивність їхнього оновлення. Для того щоб впоратися з цим

поток, індивід вмикає захисні механізми раціоналізації, переводячи чуттєву сферу сприйняття у сферу інтелектуальної роботи (G. Simmel & Levine, 1971, p. 326). Беньямін у цьому гіпертрофованому домінуванні візуальної стимуляції бачить можливість критичного прочитання сучасного міського досвіду. Цю домінанту, яка приголомшує фланера-людину у великому місті з властивою йому фрагментарністю, калейдоскопічністю, Беньямін «виявляє» в тексті за допомогою оптичних метафор – негативу, сновидінь, дзеркального відтворення та монтажу. За допомогою візуальних образів Беньямін описує і педагогічне значення проєкту «Пасажі» – «виховати в нас середовище створення зображень, піднявши його до стереоскопічного та просторового бачення глибин історичних тіней» (Benjamin, 1999, p. 458).

У працях Беньяміна варто виділити низку ключових понять, які можна розглянути як передумови для теоретичного обґрунтування погляду на і через кордони простору та часу. Далі ми розглянемо генезис роздумів Беньяміна через відсилання до його текстів, ключових понять та їх інтерпретації в контексті пізнавального потенціалу, який вони можуть мати для нас сьогодні. Ми простежимо розвиток його думки з 1920-х до кінця 1930-х років. Розуміючи, наскільки «концентрована» (Osborne & Matthew, 2021) думка Беньяміна – там, де в одних іде дві сторінки, йому потрібно півтори фрази, – ми будемо змушені «розпаковувати» образи Беньяміна. У цьому процесі ми спиратимемося на роздуми Беньяміна про «Завдання перекладача»: «точність у перекладі окремих слів оригіналу майже ніколи не передає всю повноту їхнього змісту. Бо поетична значущість сенсу для оригіналу не вичерпується самим лише означуванням, але набувається відповідно до того, як означуване в певному слові пов'язане зі способом продукування значення» (Benjamin, 2007, p. 266).

Погляд і спокута

У першому томі «Вибраних творів» (Selected Writings), перекладених англійською мовою, є есе під назвою «Бодлер. II» (Benjamin, 1996a, p. 361)¹⁹. Це есе, не

¹⁹ Walter Benjamin. Selected Writings, 4 vols., ed. Howard Eiland & Michael W. Jennings, Cambridge, MA., & London: Harvard University Press.

опубліковане за життя, було написано у 1921–1922 рр. Наведені нижче три абзаци дають нам можливість простежити важливий для Беняміна зв'язок – між здатністю «бачити»²⁰ та спокутою. Далі ми спробуємо інтерпретувати зв'язок між цими поняттями, важливий не тільки для Беняміна, а й для розуміння того, яким чином статичність зробленого зображення може передавати динаміку маргіналізації як процесу, що відбувається в часі та просторі.

«[Це] образ, що характеризує погляд Бодлера світ. Порівняємо час із фотографом, земний час із фотографом, який фотографує суть речей. Через природу земного часу та [особливостей] його [фото]апарата фотографу вдається зафіксувати лише негатив цієї суті [речей] на своїх фотопластинах. Ніхто не спроможний читати ці пластини; ніхто не може вивести з негативу, на якому час фіксує об'єкти, їхній справжній зміст. Ба більше, невідомим є еліксир, що може діяти як проявник. І є Бодлер: він також не має цього життєво важливого флюїду – флюїду, у який ці пластини довелося б занурити, щоб отримати справжню картину. Однак він, тільки він, може читати ці пластини завдяки нескінченним розумовим [mental] зусиллям. Тільки він може витягти із негативів сутності буття передчуття її реальної картини. І це передчуття наділяє голосом негатив сутності буття в усіх його віршах.

В основі робіт Бодлера лежить стара ідея про те, що знання – це гріх. Його душа – це душа Адама, якому Єва (світ) одного разу запропонувала яблуко, яке він скуштував. Після цього дух вигнав його з саду Едемського. Йому було недостатньо знання світу; він хотів сам пізнати його добрі та погані сторони. Можливість порушення такого питання, на яке він так і не зміг відповісти, він купив ціною вічного каяття. У його душі є ця міфічна передісторія, про яку він

²⁰ Ми взяли слово *бачити* в лапки для того, щоб підкреслити відмінність між «бачити» та «дивитися», маючи на увазі можливість особливого погляду, що глибоко проникає в суть і природу явищ.

знає і завдяки якій він знає більше, ніж інші, про спокуту. Він вчить розуміти буквальне значення слова «пізнання», відсилаючи нас до історії Едему».

Отже, що це за особливий погляд, про який пише Беньямін із використанням фотографічних метафор. У 1921 р. Беньямін знайомиться з дадаїстом Хансом Ріхтером (Hans Richter), а вже через нього – із групою молодих авангардних художників. Серед них: конструктивісти Ласло Могой-Надь (László Moholy-Nagy) та Ель Лисицький (El Lissitzky), архітектори Міс ван дер Роє (Mies van der Rohe) та Людвіг Гільберсаймер (Ludwig Hilberseimer), поети Трістан Тцара (Tristan Tzara), Ханс Арп (Hans Arp) (Eiland & Jennings, 2014, р. 171). Спільною ознакою всіх цих представників нових художніх напрямів є відмова від традиційних культурних форм, переривання домінуючої традиції. Могой-Надь у цей час²¹ вперше починає експерименти з фотограмою – зображеннями, одержуваними без використання фотокамери, коли об'єкти розташовуються між фотопапером / світлочутливою поверхнею та джерелом світла (Pénichon, Lough, & Messier, 2017). Спочатку на цих зображеннях відображаються прості геометричні форми – конуса, кулі тощо.

У цей же час Беньямін перекладає статтю Тцара «Мен Рей, фотографія зі зворотного боку», 1922 р. Мен Рей (Man Ray) робив зображення аналогічним способом, називаючи їх «променеграфи» (rayographs)²². Уривок зі згаданої статті можна знайти в роботі Беньяміна «Коротка історія фотографії», 1931 р.: «Коли все, що називалося мистецтвом, було уражене паралічем, фотограф увімкнув свою лампу із силою в тисячу свічок, і поступово світлочутливий папір увібрав темряву кількох повсякденних предметів. Він відкрив те, що можна зробити за допомогою чистого і чутливого спалаху світла – світла, яке було важливіше за всі сузір'я, влаштовані для задоволення очей» (Benjamin, 1996с, р. 523). Сам Мен Рей так описував цей вихід за межі попередньої

²¹ На сайті Фонду Ласло Могой-Надя (<https://moholy-nagy.org/chronology/>) представлено реконструкцію хронології робіт за збереженими відбитками, перші з яких датовано літом 1922 року.

²² Перші його картини, зроблені в такий спосіб, належать до 1921 р. На сайті Музею сучасного мистецтва (Нью-Йорк) (МОМА) можна знайти інформацію про те, що саме до виставки 1922 р., коли з Нью-Йорка до Парижа повернувся Мен Рей, Трістан Тцара написав цю статтю. <https://www.moma.org/artists/3716>

художньої практики: «Я нарешті звільнився від липкого середовища фарби і працюю безпосередньо зі світлом. Я знайшов спосіб записати це. Об'єкти ніколи не були такими близькими до самого життя, як у моїй новій роботі, і ніколи не були так повно переведені в матеріал» (Laxton, 2020, p. 282).

Слід зазначити, що в роботах і Могой-Надя, і Мен Рея не використовувався фотоапарат з оптичною лінзою, яка працює аналогічно кришталіку людського ока. Як кришталік ока проєктує на сітківку світлові хвилі об'єкта, на який спрямований погляд, так і лінза фотооб'єктива проєктує світлові хвилі об'єкта на фотоплівку. Фотографія, зроблена через об'єктив, змінює орієнтацію зображення так само, як людське око, у тому сенсі, що осі проєкції проходять через точку фокусування. (Reichle, Siegel, & Spelten, 2008, p. 95). Таким чином, і лінза, і кришталік спотворюють кінцеве зображення об'єкта, на який спрямований погляд. У свою чергу, Мен Рей і Могой-Надь своїми експериментами демонстрували, що це спотворення можна подолати і сфотографувати «справжню сутність» речей, за Беньяміном. Крім того, отримані фотограми були негативними відбитками, що знову відсилає нас до підходу Беньяміна, який використав метафору «негативу», описуючи роботу глибинного погляду на суть речей. Ми можемо припустити, що Беньямін у своїх ранніх роздумах про погляд Бодлера використав новаторські знахідки своїх колег-художників. Як і вони, він хотів розірвати культурну тяглість для виходу до нових форм та методів, хотів продемонструвати свій підхід до розриву історичної традиції для виявлення «справжніх сутностей» речей.

У другому абзаці есе Беньямін пов'язує особливий погляд, необхідний для того, щоб побачити справжню сутність речей, з його розумінням «спокути пізнання». За кілька років до написання есе «Бодлер. II», у своїй дисертації 1919 р., присвяченій інтерпретації естетичних уривків із творів Фрідріха Шлегеля (Friedrich Schlegel) і Новаліса (Novalis), у заключній частині Беньямін пише: «Догмі природної провини людського життя, первісної провини, непоправна природа якої становить доктрину, а її випадкова спокута — культ язичництва, геній протиставляє бачення природної невинності людини» (Benjamin, 1996a, p. 200). Річард Волін (Richard Wolin) констатує, що саме в дисертаційному проєкті «вперше кристалізувався його [Беньяміна] метод

спокутної критики» (Wolin, 1994, p. 43). З іншого боку, саме поняття спокути, можливість спокути у Беняміна можна протиставити правій критиці суспільства модерну, критиці цивілізації (кінця історії) таких авторів, як Йоганн Якоб Бахофен (Johann Jakob Bachofen), Альфред Шулер (Alfred Schuler), Людвіг Клагес (Ludwig Klages), Карл Шмітт (Carl Schmitt), праці яких Бенямін читав, з деякими був знайомий і цінував. При цьому діячів лівого руху з їхньою беззаперечною вірою в прогрес Бенямін на той момент цурався. Таким чином, «завдяки досвіду знання як первородного гріха Бодлер у процесі «нескінченних розумових зусиль» досягає природу негативу і набуває незрівнянного розуміння спокути» (Eiland & Jennings, 2014, p. 170). У передмові до книжки «Вальтер Бенямін – письменник сучасного життя» (The writer of modern life: essays on Charles Baudelaire) Майкл Дженнінгс (Michael W. Jennings), один з основних редакторів текстів Беняміна англійською мовою, пише, що в цьому есе автор «відкриває нові горизонти і дійсно передбачає деякі з найважливіших мотивів своєї творчості в 1930-ті роки» (Benjamin, 2006, p. 5).

Фотографія як критична опозиція традиції

Проект «Пасажі», над яким Бенямін почав працювати наприкінці 1920-х рр., але так і не опублікував за життя, складається із 26 папок, *konvolutes*, тобто зшитків. Шляхом перескладання та реконфігурації складових Бенямін здійснює процес (ре)конструювання «калейдоскопа» сучасності. Нотатки та матеріали, зібрані в папках, визначаються через різні об'єкти (пасажі, дзеркала, катакомби), теми (мода, нудьга, теорія пізнання), постаті (колекціонер, фланер, повія), авторів (Бодлер, Юнг, Маркс) та їх комбінації²³. У примітках та матеріалах до розділу «Шарль Бодлер: ліричний поет в епоху пізнього капіталізму», першого тому оригінального «Зібрання творів» (Gesammelte Schriften) німецькою мовою, вміщено нарис, датований 1938 р., який нас

²³ Опрацьовані частини «Парижа Другої імперії в Бодлері», перероблений «Фланер», розширений у «Деякі мотиви в Бодлера» та «Центральний парк» Бенямін планував опублікувати окремою книжкою «Шарль Бодлер: ліричний поет в епоху пізнього капіталізму», у такому вигляді ці праці й увійшли до «Зібрання творів» (Osborne & Matthew, 2021).

цікавить (Benjamin, 1991, vol. 1.3, pp. 1164-1165)²⁴. У цьому уривку Беньямін фактично повторює те, що писав в есе «Бодлер. II», але не так образно. Описуючи особливий погляд та негативний фотографічний відбиток, Беньямін інструменталізує і роботу погляду, і розуміння того, чим насправді є фотографія:

«Традицію можна порівняти із фотокамерою. Буржуазний вчений дивиться в неї як дилетант, що радіє кольоровим зображенням у вікні видошукача. Послідовник діалектичного матеріалізму оперує нею [камерою]. Його завдання – зафіксувати. Він може вибрати більші або менші межі кадру, яскравішу політичну або більш приглушену історичну експозицію, зрештою, він перестає грати зі спусковою кнопкою і натискає на неї. Тільки-но він виймає плівку, образ предмета – так, як він увійшов у соціальну традицію, вступає у свої права і розвивається автором кадру. Проте плівка може запропонувати лише негатив. Вона є лише частиною апарату, який замінює світло на тінь, а тінь на світло. Немає нічого гіршого для отриманого таким чином зображення, ніж претендувати на свою закінченість. Його виразність – здавалося б, і цінність кадру безсумнівно не в цьому. Вона полягає скоріше в тому, щоб використовувати це уявлення як свідчення проти традиції» (Gerstner, 2013, p. 185)²⁵.

²⁴ Walter Benjamin. *Gesammelte Schriften*, 7 vols., eds. Rolf Tiedemann & Hermann Schweppenhauser, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, Bd. I-VII.

²⁵ Наявність трьох версій одного уривка демонструє процес описаного пошуку, що здійснювався Беньяміном. Дослідники творчості Беньяміна використовують третій варіант уривка, аргументуючи свій вибір його повнотою і хронологічним розташуванням. У наведених різними авторами версіях майже повністю збігаються початок і центральна частина, але різняться закінчення, оскільки Беньямін не зробив акценту на певному тлумаченні (Cadava, 1992, pp. 86–87; Gilloch, 2002; Wohlfarth, 1986, p. 163). Наведений уривок (третій варіант) узято з книги сучасного німецького автора, професора-літературознавця Яна Герстнера.

Для того щоб розкрити поняття «традиції» за Беньяміном, ми звернемося до його праці «Тези про філософію історії»²⁶ (Theses on the Philosophy of History) (Benjamin, 2007). Хоча хронологічно ця праця написана пізніше від уривка про традицію, ті ідеї, які зібрані в цьому невеликому тексті, концентровано передають плоди роздумів Беньяміна 1920–1930-х рр. Однією з причин початку роботи над «Тезами» вважається укладання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною 1939 р. Тоді Німеччина, технофашизм якої наполегливо викривав і критикував Беньямін, вступила в союз із СРСР – спадкоємцем ідей марксизму, до яких автор періодично повертався і розвивав у попередні роки. У цій праці основними темами критики Беньяміна стали ідеї прогресу, позитивістського бачення історії та історичного пізнання, тягlosti як традиції передачі культури та однорідності часу історії.

Третя теза. «Літописець, який викладає події, не роблячи відмінності між головними та другорядними, діє відповідно до такої істини: все, що коли-небудь відбувалося, не має вважатися втраченим для історії. Безумовно, лише викуплене людство отримує всю повноту свого минулого» (Benjamin, 2007, p. 254).

Сьома теза. «Той, хто вийшов переможцем, досі бере участь у тріумфальній ході, у якій нинішні правителі переступають через тих, що лежать ниць. Згідно з традиційною практикою, трофеї відвозять із собою в процесії. Їх називають культурними скарбами, і історичний матеріаліст дивиться на них з обережною відстороненістю» (Benjamin, 2007, p. 256).

²⁶ Текст «Тез про філософію історії» належить до 1940 року, і за життя Беньяміна він не був опублікований. Після його смерті / самогубства на кордоні Франції та Іспанії 26 вересня 1940 року версії тексту, зібрані з різних архівів, поступово побачили світ, починаючи від видання на гектографі (простий тип копіювального апарату) кількох копій Адорно і Горькаймера 1942 року – до публікації Джорджо Агамбена 1981 року за знайденим у вдови Жоржа Батая рукописом «Тез».

Таким чином, під «традицією» Беньямін розуміє історію та культуру «переможців», чи то країна, клас, чи будь-які інші панівні відносини. У підсумку все, що вважається «другорядним» для магістральної лінії, нівелюється і підлягає забуттю. Тобто переможених, пригноблених позбавляють історії, нав'язуючи їм уявлення про монолітну культурно-історичну «традицію» та пам'ять. Беньямін закликає до «пробудження», яке можливе шляхом включення до фокуса уваги не тільки першорядних, а й другорядних, незначущих об'єктів.

Від традиції до пробудження через увагу до «незначущого»

У праці «Автор як виробник»²⁷ (The Author as Producer) Беньямін розмірковує про те, що інтелектуали, бажаючи продемонструвати тяготи пригноблених, роблять убогість модною (особливо фотографи). Письменники ж роблять модним і сам процес «боротьби зі злиднями», перетворюючи його на «об'єкт споживання» (Benjamin, 1996с, р. 776). При цьому мода недовговічна і сприяє перегляду причин, які призводять до страждання. Сучасними авторами ці процеси розглядаються як фетишизація насильства або страждання, які, зокрема, властиві й науковому знанню (Tyner & Inwood, 2014). Беньямін бачить потребу в тому, щоб художники, зображуючи страждання, змінювали, перетворювали сам «апарат виробництва», виходили за межі цехових обмежень, використовуючи досягнення інших напрямів мистецтва. Наприклад, акцентуючи увагу на колажах сюрреалістів, Беньямін розмірковує: «Художники складали натюрморти з квитків, мотків пряжі, недопалків, які поєднувалися з елементами образотворчого мистецтва. Ціле вставлялося в рамку. І цим публіці показувалося: дивіться, рамки картин підривають час; крихітний – справжній шматок буденного життя говорить більше, ніж ваш живопис» (Benjamin, 1996с, р. 774). Уважне, спокутне ставлення сюрреалізму до незначущих об'єктів, уламків соціального життя було для Беньяміна зразком поетичної практики, яку мають прийняти митці, якщо вони хочуть, щоб їхні твори більше не ставали предметом байдужості (Wolin, 1994, р. 132). Водночас Беньямін наполегливо рекомендує інтелектуалам не постачати «апарат виробництва» на службу держави, без її можливих і необхідних змін, посиляючись на роздуми

²⁷ Працю було написано в 1934 р., але вперше опубліковано тільки через 25 років.

Бертольда Брехта: «Певні види праці вже мають бути не так індивідуальними переживаннями (мати характер твору), як більше орієнтуватися на використання (перетворення) певних інститутів та інституцій» (Benjamin, 1996c, p. 774).

У праці «Париж, столиця дев'ятого століття»²⁸ (Paris, Capital of the 19th Century) Беньямін представляє свій метод критичного аналізу. Макс Горкгаймер (Max Horkheimer) писав у відгуку на цю працю: «Складається враження, що метод, який полягає в проникненні в суть епохи через незначущі поверхові симптоми, вдавня повною мірою. Ви робите великий крок за межі попередніх матеріалістичних пояснень естетичних явищ» (Benjamin, 1991, vol. 1.3, p. 1143). Прогресистські явища розглядаються Беньяміном як фантазми, які приховують маніпуляції влади. Це панорами, що імітують природу, доставляють та підкоряють її міському глядачеві. Це панорамна література, яка вихоплює і вбудовує робітника в ідеалістичні відносини для підтримки колориту. Це всесвітні виставки, що фетишують товарні відносини, виводять розваги на новий виток популярності, тим самим зваблюють людей насолодами для забуття / полегшення їхнього (пригніченого) становища. Нарешті, це задумана і втілена бароном Османом реконструкція Парижа як шлях до диктатури та надзвичайного стану, де широкі прямі проспекти – це засіб проти створення барикад, що веде до відчуження парижан від свого міста. Через роздуми про панорами, пасажі, сліди реконструкції Парижа, що залишилися в 20-му столітті від 19-го, Беньямін доходить висновку, що «це релікти світу снів. Усвідомлення елементів сновидіння у процесі пробудження є хрестоматійним випадком діалектичного мислення. Таким чином, діалектичне мислення – це орган історичного пробудження. Фактично кожна епоха не тільки мріє про наступну, а й у сновидіннях ще й прагне пробудження. Вона несе в собі своє закінчення та розвиток» (Benjamin, 1996d, p. 43). Таким чином, вивчаючи розвиток

²⁸ Праця написана в 1935 р. як презентація проекту «Пасажі» для Інституту соціальних досліджень при Франкфуртському університеті, за життя Беньяміна не видавалася. Звернувшись по підтримку до Інституту, він пропонує проспект майбутньої праці в п'яти розділах: «Фур'є, або Пасажі», «Дагерр, або Панорами», «Гранвіль, або Всесвітні виставки», «Луї-Філіп, або Інтер'єр», «Бодлер, або Паризькі вулиці», «Осман, або Барикади».

явищ у минулому, ми наближаємося до розуміння того, що відбувається в сьогоденні, і там само в минулому ми можемо виявити зачатки шляху виходу із сьогоденної кризи.

У розділі «Дагерр, або панорами» Беньямін аналізує проєкт фотографа Надара (Nadar) (псевдонім Фелікса Турнахона), зроблений у паризькій каналізації, у якому для зйомки в колекторах він винайшов фотографічний спалах. Тож бажання показати те, що зазвичай (традиційно) не презентується, привело до появи технічного вдосконалення, яке перетворило весь світ фотографії, «вперше зробивши об'єктив інструментом, що здійснює відкриття» (Benjamin, 1996d, p. 35). У праці «Коротка історія фотографії» (A Short History of Photography), підготовленій та опублікованій у 1931 році, Беньямін розмірковує про фотографію, яка до того моменту вже пройшла шлях завдовжки майже в 100 років. Він вибрав для свого аналізу фотографії тих, хто на той момент був далеким від «зіркового» статусу. Це була необхідна умова для висловлювання думки, що йшла врозріз із традиційною історіографією фотографії і продовжувала рух Беньяміна до розриву з домінуючою культурною традицією. Наприклад, Беньямін аналізує фотографії Ежена Атже (Jean Eugene Auguste Atget), який залишив після себе близько 4000 світлин того, що зазвичай не мало честі бути зафіксованим. «Атже майже завжди проходив повз «величні краєвиди і так звані символи», але не пропускав довгого ряду шевських колодок, не проходив повз паризькі двори, де з вечора до ранку стоять рядами ручні візки, повз неприбрані після їжі столи або величезну кількість поназбираного брудного посуду, повз бордель на невідомо якійсь вулиці в будинку № 5» (Benjamin, 1996c, p. 519). Крім того, на фотографіях Атже немає людей. На думку Беньяміна, таке відчуження простору від людей, «відсутність настрою» на світлині «дає свободу політично освіченому оку, під пильним поглядом якого вся інтимність приноситься в жертву висвітленню деталей» (Benjamin, 1996c, p. 519). Перефразувавши Могой-Надя, Беньямін каже, що «у майбутньому безграмотним буде той, хто не вміє читати фотографію, а не тексти» (Molderings, 2006, p. 20). Тим самим фотографії міста без людей, – але яке було збудоване людьми, позначене перебуванням цих людей, – дає змогу, не піддаючись умисному пожвавленню картинки людьми, аналізувати механізми та взаємодії, перебуваючи на достатній для оцінювання відстані.

У праці «Вулиця з одностороннім рухом»²⁹ (One-Way Street) Беньямін пише про те, що ніби виникає у нього перед очима. Однак він не вдається до самого лише опису, рефлексуючи зіткнення з візуальною складовою, а йде далі, не просто описуючи, а «розкриваючи» фасади. Текст складається з підрозділів «Погріб», «Вестибюль», «Мексиканське посольство», «Магазин поштових марок», які здаються хаотично перемішаними з рекламними оголошеннями «Про здавання приміщень в оренду» та «Про продаж китайських дивинок», а також з підрозділами, оформленими як стовпці, – «Техніка письменника у тринадцяти тезах» та «Тринадцять тез проти снобів». Причому кожен нібито незначущий предмет / об'єкт, які зазвичай оминає «висока література», Беньямін розглядає під таким кутом, який надає йому важливості. Наприклад, так: «Будівельний майданчик» як місце ігор та організації «великого» світу дитиною; оголошення для громадськості «Будь ласка, захистіть та збережіть ці нові насадження» є тригером для асоціацій з інтимними моментами спостереження за чарівними цятками у коханої жінки, а отже, бажанням порушити припис, щоб сховатися в тіні; а «Автозаправна станція» є метафорою сучасної літературної праці, яка впорскує оливу «думок» у «таємні заклепки та пази» апарату суспільного життя.

«Конструювання життя сьогодні перебуває під владою набагато більшої кількості фактів, ніж переконань, і таких фактів, які навряд чи будь-коли ставали основою переконань. У цих умовах справжня літературна діяльність немає права залишатися в межах літератури – останнє, швидше, характерний прояв її безплідності. Значуща літературна робота може відбутися лише за постійної зміни писання і діяння; треба вдосконалювати непоказні форми, завдяки яким її вплив у діяльних спільнотах набагато сильніший, ніж у претензійного універсального жесту книжки, – її місце у листівках, брошурах, журнальних статтях та плакатах» (Benjamin, 1996a, p. 444).

²⁹ Працю було написано в 1923–1926 рр. і опубліковано в 1928 р.

Бажаючи розірвати оповідну культуру наративу, вивести на світ те, чому раніше було відмовлено у праві на спостереження або в праві бути прочитаним, Беньямін у процесі тривалої переробки / перескладання цієї праці приходить до фрагментарного монтажу частин з різними швидкостями руху, зупинками та акцентами. Те, що сприймається спочатку як довільний порядок перевизначених незначущих фрагментів, під час прочитання робиться узгодженим, ритмічно зчитується і легко самоідентифікується – його можна спостерігати навколо, і саме з цього й складається життя мешканця мегаполісу. Таким чином, одним із завдань дослідника стає критика панівної ідеології, традиції та культури шляхом виявлення та перевизначення значень незаслужено забутих, стертих з пам'яті або нівельованих до стану незначущого явища.

Підбиття підсумків першого розділу

Перед тим як перейти до розгляду методологічних передумов для розробки комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп (далі – комплексний підхід), ми хотіли б тезово підбити підсумок теоретичних підходів, викладених у першому розділі.

Ми почали з того, що визначили «призму», за допомогою якої аналізуємо теоретичні передумови для розробки комплексного методу. Ми розглянули, як з'явилося поняття «чужого», як воно було розвинене надалі, як воно «обростало» додатковими конотаціями і видозмінювалося, набуваючи рис «фланера», «аутсайдера», «девіанта». Ми визначили, що в широкому сенсі маргінальна людина – це «інша», відмінна від «я», яка рухається своєю інакшістю і примушується до руху, і водночас це той, хто завжди перебуває в полі зору або живе по сусідству. У більш вузькому сенсі маргінальна людина – це той, хто перетнув кордони держави, чи соціальної групи, чи межі моралі, чи межі уявлень про норму. І водночас це людина, погляд і оптика якої налаштовані особливим чином внаслідок неприв'язаності до домінуючих груп, правил та уявлень. Саме ця неприв'язаність дозволяє їй спостерігати суспільство відсторонено, незалежно, об'єктивно. З іншого боку, вона є ознакою виключення і причиною вразливості, тобто в очевидній формі демонструє зміни, що виникають у разі зіткнення з домінуючими групами / культурами.

Далі ми зазначили, що для розуміння того, як відбувається перетин різноманітних кордонів, необхідним є комплексне вивчення як соціальних процесів, так і індивідуальних дій. Ми акцентували увагу на тому, яким чином відбувається процес перетину кордонів різних соціальних та культурних груп, як формулюються, нав'язуються та відстоюються ці кордони, і що є «ключем», який відчиняє та зачиняє кордони. Хоча кордони соціальних і культурних груп здаються насамперед символічними, невловимими, невидимими, вони, як і фізичні кордони, мають просторове втілення. Місця роблять видимими соціальні відносини, які без прив'язки до місця були б невизначеними. Простір структурується і розподіляється, роблячи фіксованими певні точки, тим самим керуючи соціальними відносинами і надаючи їм чітких форм. Рефлексивність фланера, який намагається «підпорядкувати простір» за допомогою руху, демонструє можливості перевизначення внутрішньоміських просторових кордонів. Таким чином, ми перейшли до розгляду ідей, що виникли внаслідок «просторового повороту» у соціальних науках. Цей поворот визначив зміщення інтересу соціальних вчених у бік розгляду панівних просторових стратегій влади та групових / індивідуальних контртактик відстоювання / утвердження права на (міський) простір.

Ми розглянули, як сам устрій міського простору створює передумови для маргіналізації через архітектурно заплановану дисперсію, поділ та сегрегацію. При цьому різноманітні кроки можновладців, які мімікують під турботу про населення, виконують функцію керування та є способом залучення додаткового капіталу. Можливим виходом з-під просторового контролю влади стає об'єднання в організовані та неорганізовані рухи, дії яких поступово роз'їдають інституційні та матеріальні сили домінуючого суспільного устрою. Індивідуальні тактики переконфігурації простору, що видаються незначущими, можуть ставати «провідними». Це можливо в тому разі, якщо їхня значущість буде продемонстрована, а їхнє значення буде перевизначене.

Враховуючи розглянуте різноманіття процесів індивідуальної, соціальної, культурної та просторової маргіналізації, а також механізмів їх (спів)конструювання та відтворення, ми доходимо висновку про важливість переконфігурації, перескладання,

оновлення налаштувань інструментів виробництва та відтворення знання про маргіналізовані групи. Ці інструменти мають бути налаштовані таким чином, щоб не сприяти подальшому відтворенню самої маргіналізації. Далі ми переходимо до другого розділу, у якому будуть розглянуті специфічні методологічні та етичні передумови для розробки такого інструменту.

Розділ 2. Методологічні передумови для розробки комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп

2.1. Розроблені підходи до збирання даних про маргіналізовані групи

Якщо теорія допомагає зрозуміти, що саме ми бачимо, методи пропонують нам інструменти для того, щоб це побачити. Далі ми розглядаємо підходи до збирання даних, поява яких пов'язана з розробкою описаних теоретичних підходів для пояснення процесів маргіналізації та маргіналізованих груп.

Історії життя, автобіографії, біографії

Автобіографія є найвищою та найбільш повчальною формою,
у якій перед нами постає розуміння життя.

Вільгельм Дільтей (Dilthey, 1958, p. 199)

У методологічних заувагах, що передують представленню матеріалу в 1-му томі «Польського селянина», Томас і Знанецький стверджують, що потрібно розглядати соціальні факти у всій повноті їх незліченних зв'язків із рештою світу. Тоді як ізоляцію, виділення, дослідження абстрактно сформованих груп соціальних фактів, таких як «проституція», «злочинність», «освіта», потрібно проводити не апріорі, а апостеріорі – «факти спочатку мають бути прийняті у зв'язку з цілим, до якого вони належать» (Thomas et al., 1996, p. 12). У другому томі автори вказують на те, що історія життя – «особисті життєві записи, наскільки це можливо, є ідеальним типом соціологічного матеріалу»³⁰ (Blumer, 1979, p. 39). Томас стверджує³¹, що життєві історії дають змогу простежити певні закономірності, послідовності та виявити ймовірності через конкретний досвід у конкретних життєвих ситуаціях – «ми можемо спостерігати в їхній еволюції (розвитку життєвої історії) поведінкові реакції у різних ситуаціях та кризах, прояв особистісних рис, визначення конкретних дій та формування життєвої політики» (Blumer, 1979, p. 85). При тому, що такі описи мають суб'єктивний характер, дійсна

³⁰ William Thomas, Florian Znaniecki. The Polish Peasant in Europe and America. Vol. II, p. 1832.

³¹ У коментарі до аналізу Блумера «Польського селянина».

поведінка людини спирається на невідповідність між тим, як бачить ситуацію сама людина, і тим, як її уявляють інші. У коментарях під час конференції Томас наполягає, «що розповідь про досвід людини, хоч вона ведена чи некерована, є основною точкою відліку у вивченні мотивації» (Blumer, 1979, p. 133). Блумер у своєму аналізі робить висновок, що життєві історії дають важливий матеріал про перебіг групового життя і дозволяють простежити формування особистості індивідів за допомогою «культурних патернів та соціальних умов у груповому житті» (Blumer, 1979, p. xxvi).

Томас і Знанецький наголошують на тому, що розгляд історій життя може дати ключ до розуміння еволюції індивідуальних установок по відношенню до певних групових / соціальних цінностей. Однак вони попереджають про те, що спроби виявити установки в будь-якій ізольованій дії можуть супроводжуватися ризиком хибної інтерпретації. Цей ризик може бути мінімізований, якщо розглядати «індивідуальні вчинки у зв'язку з минулими діями цієї людини»³² (Blumer, 1979, p. 40). Виявляючи життєві історії через серію індивідуальних дослідів, можна окреслити кар'єру людини та простежити так звану лінію генези. Блумер резюмує, що неможливо встановити особистість індивіда шляхом «поперечного зрізу» будь-якої миті у процесі розвитку. Важливо спостерігати процес формування особистості шляхом синтезу установок та цінностей людини. Концептуалізація такого підходу до розвитку кар'єри людини матиме «особливу цінність як матеріал для соціальної теорії» (Blumer, 1979, pp. 41–42). Беккер³³ відзначає заслуги Томаса і Знанецького у використанні біографічного матеріалу, додаючи, що «історія життя більше, ніж будь-яка інша техніка, крім, можливо, включеного спостереження, може надати сенсу перевантаженому поняттю процесу» (Shaw, 1966, p. xiii). Хоча, як зазначають сучасні автори, після активного використання методів, заснованих на життєвих історіях, у дослідженнях вчених, що групувалися навколо Чиказького університету в 1910–1930 рр., настало забуття, з другої половини 20-го століття «біографічна перспектива пережила значне відродження» (P. Atkinson, 1999, p. 191). Більше того, Кен Пламмер (Ken Plummer), визнаний авторитет у

³² William Thomas, Florian Znaniecki. The Polish Peasant in Europe and America. Vol. II, p. 1833.

³³ У передмові до книжки Кліффорда Шоу «Джек Роллер» (Clifford R. Shaw. The Jack-Roller).

сфері методології біографічних методів, заявляє, що в останні роки ми живемо в епоху «Авто / Біографічного суспільства» (Plummer, 2001, p. 78).

Збої, опір і незначуще

Внаслідок ретроспективного погляду на прожите життя з великою часткою впевненості може здаватися, що в начебто найбільш нелогічних вчинків є внутрішній причинно-наслідковий зв'язок, а до різких життєвих поворотів легко підібрати пояснення постфактум. До того ж сама розповідь додатково пов'язує логікою мови життєві періоди, що співвідносяться між собою. Пламмер пропонує розглядати людське життя через моменти нерішучості, замішань та протиріч, які, зосібна, виявляються і в розповіді про життя. Наводячи приклад автобіографії Владека з «Польського селянина», Пламмер акцентує увагу на тому, що «погляд (Владека) непослідовний. Він змінює свої погляди під час опису, як він змінював їх протягом свого життя» (Plummer, 2001, p. 40). Уве Флік (Uwe Flick) у книжці «Вступ до якісних досліджень» (An introduction to qualitative research) стверджує, що такі суперечності виникають через те, що оповідачі заплутуються в низці обмежень, притаманних самій формі розповідного інтерв'ю. По-перше, тільки-но вони починають розповідь, вони змушені відразу ж прямувати до / мати на увазі її закінчення. По-друге, розповісти можна лише найнеобхідніше. По-третє, «розповідь містить (лише деякі) фонові деталі та взаємозв'язки, необхідні для розуміння історії, через обмеження на деталізацію» (Flick, 2009, p. 179). Спроби оповідачів відповідати формі розповідного інтерв'ю, з притаманними йому обмеженнями, призводить до того, що вони часто втрачають контроль над самим змістом: «Оповідачі невідповідних імпровізованих розповідей про свій власний досвід змушені також говорити про події та мотивації, про які вони вважають за краще не згадувати у звичайних розмовах та інтерв'ю через їхнє усвідомлення провини, або сорому, або зіткнення інтересів» (Fritz Schütze in Flick, 2009, p. 180)³⁴.

³⁴ Schütze, F. (1976) Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung, in Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (eds.), Kommunikative Sozialforschung. Munich: Fink. p. 225.

Зазначені випадки збоїв, плутанини та промовляння того, що людина не хотіла говорити, можуть, зокрема, призводити до того, що при уточнювальних питаннях про такі суперечності інтерв'юер наражатиметься на опір з боку оповідача. Сам факт такої реакції може підштовхнути інтерв'юера до «розробки стратегії» для того, щоб сфокусувати увагу на цій ситуації та спробувати дослідити її іншими способами або повернутися до неї через якийсь час (Plummer, 2001, p. 145). Сама логіка розповіді історії життя може сприяти тому, що учасники інтерв'ю, розповідаючи про будь-які буденні історії, згадують і говорять про важкі моменти – «про травматичні події, такі як сексуальне і фізичне насильство на різних етапах життя, смерть близьких та втрата дітей», розповідь про які не вимагалася дослідником (Harris & Rhodes, 2018, p. 9). Сама рамка автобіографічного інтерв'ю, підтриманого хронологічним порядком викладу, сприяє тому, що учасники можуть розкривати свої погляди без перешкод з боку інтерв'юера» (Flick, 2009, p. 184).

Іншими словами, те, як люди розповідають про своє життя, змістовно організовує їхню презентацію, «люди знають і можуть представити набагато більше свого життя, ніж вони інтегрували у свої теорії про себе та своє життя. Ці знання доступні інформантам лише на рівні розповідного уявлення, але не на рівні теорії» (Hermanns, 1995, p. 185). Крім того, в процесі проходження хронології історії життя учасники інтерв'ю «можуть пояснювати чи підтверджувати досвід через моральний, етичний або соціальний контекст ситуації» (R. Atkinson, 2002, p. 129). Тим самим надається інформація про соціальні зв'язки та соціальний простір, що існують за межами того, що розповідається. Абігейл Стюарт (Abigail J. Stewart) у розділі «Жіночий рух життя жінок: зв'язок індивідуального розвитку та соціальних подій» (The Women's Movement and Women's Lives: Linking Individual Development and Social Events) наводить автобіографічні інтерв'ю з жінками, які були залучені до громадських рухів. Одна з учасниць, Сара Тернер, описує свою участь у жіночому русі як таку, що не особливо вплинула на її життя у той момент, але вже через десятиліття надає важливості саме цим подіям, виявляючи стійкість такої «пояснювальної основи» для концептуалізації в розповіді про її минуле та нинішній досвід (Stewart, 1994, p. 129).

Генрі Грінспан (Henry Greenspan) у праці «Слухаючи тих, хто вижив у Голокості: інтерпретація повторюваної історії» (Listening to Holocaust survivors: interpreting a repeated story) наводить приклад того, як один з учасників дослідження, що пройшов через концентраційні табори, щоразу з невеликими змінами переказував історію про одного страченого. Автор доходить висновку, що, хоч навколо учасника відбувалися жахливі події, включаючи масові страти, він фрагментує свої спогади, оскільки неможливо передати особисте переживання багатьом, а створення індивідуальної історії може допомогти передати жах. Грінспан резюмує: «Люди «складають історії», які одночасно передають і приховують реальні спогади та досвід, оскільки реальний досвід може бути надто складним, надто заплутаним, надто провокаційним, надто ганебним, надто приватним чи надто поширеним, щоб можна було його передати без допомоги «вигаданої» історії». У цьому контексті ми також обговорюємо, де ми знаходимо такі історії, або, точніше, звідки ми їх запозичуємо» (Greenspan, 2003, pp. 109–110). Пламмер наполягає на тому, що «в наші дні жодна історія життя не може бути розказана чи прочитана з невинністю» (Plummer, 2001, p. 42).

Слід зазначити, що у сам факт особистої історії можуть бути вбудовані елементи копіювання і комодифікації. Посилаючись на Беньяміна і Жана Бодрієра, Пламмер попереджає дослідників, що, якщо раніше «історія була ключем до справжності, (то зараз) вона перетворилася на кліше, що нескінченно переробляється, повторюється, переграється» (Plummer, 2001, p. 100). Упродовж свого розвитку людина зустрічається в різних сферах, починаючи від бульварного чтива і розважальних передач – до книжкових серій про видатних людей, з величезною кількістю фетишизованих життєвих історій, за якими, як за лекалами, вона вибудовує своє життя. У процесі життя, репетируючи та підлаштовуючись під «успішні» чужі історії і поступово сприймаючи їх як свої особисті, вона (людина) перетворює їх на товар, який можна обміняти чи продати. Розглядаючи концепт Джорджа Рітцера про «макдональдизацію» суспільства³⁵ через використання стандартизованих CV або резюме при прийомі на роботу, автор

³⁵ Ritzer, G. (1995) The McDonalidization of Society, 2nd ed. London: Pine Forge.

зазначає, що «життєві історії стають розраховуваними, передбачуваними, ефективними» (Plummer, 2001, р. 98). Госкінс наголошує, що люди, розповідаючи про своє життя, не тільки діляться якоюсь інформацією, «а й формують свою індивідуальність певним чином, створюючи «я» для громадського споживання» (Hoskins, 1998, р. 1). Хоча частини історій можуть бути колективними, але саме «остаточна сукупність перетворює їх на унікальну історію» (Plummer, 2001, р. 45). Розглядаючи здатність коротких життєвих історій поєднуватися разом при сприйнятті та аналізі, Пламмер наголошує, що тим самим вони створюють загальну «велику карту соціальних страждань» (Plummer, 2001, р. 25). Флік припускає, що, хоча у процесі інтерв'ю сам оповідач наближається до питань, що цікавлять дослідника, «він також надає багато інформації, яка може здатися менш значущою на перший погляд. Важливість останньої може бути виявлена під час аналізу інтерв'ю» (Flick, 2009, р. 181).

Індивідуальне і соціальне в наративах

Кен Пламмер характеризує досвід розповідання історій як спосіб самоідентифікації оповідача через культуру, в яку він «вписаний» (Plummer, 2001, р. 43). Культура ж працює як клей, пов'язуючи розрізнені життєві епізоди в полотно розповіді про життя. Учасники інтерв'ю переживають, проживають та активно взаємодіють із культурною системою, що, на думку Пламмера, робить цю культуру важливою для вченого. Дані, які аналізує дослідник, завжди чийсь, а не нічий, вони завжди є тим, що Пламмер називає культурним «гуманістичним коефіцієнтом». Посилаючись на «Польського селянина», Пламмер зауважує, що «одна з основних традицій соціальних наук завжди наголошувала на важливості вивчення цього «гуманістичного коефіцієнта»; розуміння способів, якими учасники соціального життя конструюють та осмислюють свій особливий світ – свої «визначення ситуації», свої «конструкції першого рівня» (Plummer, 2001, р. 38). Пламмер продовжує аналізувати культурну складову автобіографічних оповідань через внутрішню боротьбу між мораллю та етикою, які дозволяють організовувати та відтворювати культуру, спонукаючи інших дослідників «побачити життя моральною боротьбою, вбудованою у конкретні контексти, у формі певних конвенцій часу та місця» (P. Atkinson, Delamont,

Coffey, Lofland, & Lofland, 2007, p. 404). Автобіографічні розповіді не виникають з нізвідки, а завжди відтворюють традиції певних груп.

У книжці «Бути відмінним: автобіографія Джейн Фрай» («Being different: the autobiography of Jane Fry»), 1974 р, соціолог Роберт Богдан (Robert Bogdan) відновлює історію життя і переходу транссексуала Джона в Джейн і наводить відредаговані записи бесід із Джейн, розташовані в хронологічному порядку. У момент проведення цих розмов Джейн ще не приступила до операції зі зміни статі. Хоча основна увага приділяється власне автобіографії, автор вводить читача у ширший контекст. Описуючи унікальні можливості, які надає використання автобіографічних методів, Богдан фокусує нашу увагу на тому, що ми можемо простежити розвиток людського життя у контексті. Це може сприяти розумінню етапів та критичних періодів, що вносять зміни до індивідуальних процесів, у тому числі того, як на них «впливають різні релігійні, соціальні, психологічні та економічні течії, що є в його світі» (Bogdan & Fry, 1974, p. 4). У висновку Богдан пише про те, що у світі професіоналів від медицини на той час «транссексуалізм» розглядався як розлад, і в розповідях Джейн про себе вони б побачили «незрілі вербалізації розладу характеру, кастраційної тривоги, психотичного профілю та частину репертуару для вирішення основних конфліктів» (Bogdan & Fry, 1974, p. 215). Богдан доходить висновку, що тоді, коли сама Джейн сприймає свої гендерні почуття як належне, вона цим кидає виклик експертній спільноті. Припущення про те, що думка професіонала може бути поставлена під сумнів, аналогічно дозволяє критично ставитися до «індуктивних діагностичних ярликів, психологічних конструкцій, способів концептуалізації психічних захворювань та різних форм так званої девіантної поведінки» (Bogdan & Fry, 1974, p. 217).

Голоси представників маргіналізованих груп

У рамках проведення досліджень про людей, які вживають наркотики, низка соціальних вчених використовували метод автобіографічних інтерв'ю та життєвих історій (Becker, 1973; D. T. Courtwright, Joseph, Des Jarlais, & Brown, 1989; Preble & Casey, 1969). Беккер аналізував «кар'єри» споживачів наркотиків у своїй класичній книжці «Аутсайтери: дослідження з соціології девіантності», 1963 р.; Едвард Пребл та Джон Дж. Кейсі (Edward Preble, John J. Casey) у своїй праці «Займаючись бізнесом –

життя споживача героїну на вулиці» (Taking Care of Business – The Heroin User’s Life on the Street), 1969 р., описували життєві траєкторії людей, які споживають ін’єкційні наркотики; Девід Кортрайт, Герман Джозеф та Дон Де Жарле (David Courtwright, Herman Joseph, and Don Des Jarlais) у книжці «Залежні, що вижили: усна історія вживання наркотиків в Америці, 1923–1965» (Addicts who survived: an oral history of narcotic use in America, 1923-1965), 1989 р., розглядали життєві історії споживачів у взаємозв’язку з посиленням наркополітики США. Магдалена Гарріс і Тім Родс (Magdalena Harris, Tim Rhodes) у статті «Це не більша частина життя»: переваги та етика використання методів життєвих історій з людьми, які вживають ін’єкційні наркотики, у якісних дослідженнях зниження шкоди» (“It’s Not Much of a Life”: The Benefits and Ethics of Using Life History Methods With People Who Inject Drugs in Qualitative Harm Reduction Research) описують за допомогою часових шкал та малювання життєвих мереж за автобіографічними інтерв’ю з інформантами, що «ризикова практика та розуміння ризиків визначаються критичними переходами та поворотними моментами у життєвій траєкторії» (Harris & Rhodes, 2018, p. 1). Моніка Дж. Барратт, Саймон Лентон, Алексія Меддокс та Метью Аллен (Monica J. Barratt, Simon Lenton, Alexia Maddox, Matthew Allen) описали у статті «Що, якщо ви живете на даху пекарні та любите тістечка?» Вживання наркотиків та траєкторії шкоди до, під час та після появи Шовкового шляху» (“What if you live on top of a bakery and you like cakes?” Drug use and harm trajectories before, during and after the emergence of Silk Road”), як вони збирали життєві історії у зашифрованому чаті, і продемонстрували, що відносно легкий доступ до купівлі необхідних кількостей наркотиків у тіньовому сегменті інтернету сприяв зниженню шкоди від їхнього вживання. Наявність постійного доступу до купівлі речовин і, отже, зниження необхідності купівлі у великому обсязі допомагало деяким респондентам знизити рівень споживання (Barratt, Lenton, Maddox, & Allen, 2016, p. 50). Увага до того, як описують своє життя люди, котрі вживають наркотики, дозволяє вийти за рамки домінуючих владних дискурсів і розглянути той факт, що далеко не завжди вживання наркотиків призводить до згубних наслідків, а в багатьох випадках становить єдину можливу кар’єру для людей, які від початку виключені із соціального життя.

Розглядаючи маргінальні голоси як такі, що створюють знизу інші відчуття автобіографічної форми, оскільки вони говорять не лише про себе, а й про «інших», Пламмер підкреслює, що таким чином «самосвідомість стає швидше колективним дослідженням», у якому автор виступає з певної позиції як член класу або групи знедолених (Plummer, 2001, p. 90). При цьому необхідно розуміти те, що, як описують учасниці / учасники феміністських та постколоніальних досліджень, досить часто маргінальні голоси можуть бути кооптовані домінуючими в результаті специфічної презентації / послідовності розповіді. Патрісія Гілл Коллінз (Patricia Hill Collins), 100-й президент Американської соціологічної асоціації, у своїй книжці «Чорна феміністська думка: знання, свідомість, політика розширення прав та можливостей» (Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment) попереджає про те, що «пригнічені групи часто опиняються в ситуації, коли до них прислухаються, тільки якщо ми формулюємо свої ідеї мовою, яка знайома і зручна для домінуючої групи. Ця вимога часто змінює зміст наших ідей та сприяє просуванню ідей домінуючих груп» (Hill Collins, 1999, p. vii). Коллінз наводить як приклад свій досвід, коли вона протягом дитинства та молодості дуже часто була «першою», «одною з небагатьох» і «єдиною» афроамериканкою в презентаціях домінуючих культурних суб'єктів, та наскільки «ефективним може бути придушення підлеглих груп» через такий селективний відбір і використання кількох для контролю над багатьма (Hill Collins, 1999, p. viii). Говорячи про емпавермент (наділення силами), що відбувався / відбувається з нею та з іншими афроамериканськими жінками, Коллінз підкреслює важливість критичного мислення та необхідність «конструювання нових знань» меншинами, що підривають домінуючий порядок денний (Hill Collins, 1999, p. 286).

При цьому, як зазначав Роберт Аткінсон, сам процес інтерв'ю по лінії історії життя можна порівняти із психотерапією – «лікуванням розмовою», тобто самі люди можуть побачити своє життя чіткіше чи інакше, що «можливо, надихне їх змінити негативні моменти у своєму житті», а біографічна розповідь – це «спосіб очиститися або зняти певний тягар і підтвердити особистий досвід», який може допомогти подолати / відновитись у важкій життєвій ситуації (R. Atkinson, 2002, pp. 127–128). Рамінта Даніулайтіте (Raminta Daniulaityte) у статті, ґрунтованій на автобіографічних інтерв'ю

з жінками – курцями крек-кокаїну, у розділі методів описує закінчення інтерв'ю як діалог на тему нерозкритих питань чи втрачених проблем. У процесі цих діалогів низка жінок висловлювалися про те, що інтерв'ю «дало їм можливість поговорити про своє життя» (виговоритися) і мало «терапевтичну цінність» (Daniulaityte et al., 2007, p. 132).

Певну «терапевтичну» функцію може виконувати простір, який допомагає вибудовувати наратив життєвої історії, як така собі візуальна підтримка спогадів. Пламмер пропонує розглядати «особистий реквізит», тобто розкидані сліди минулого життя, за якими оповідач історії може зібрати свою розповідь, і наводить неповний перелік таких реквізитів, що включають «фотоальбоми, відеощоденники, колекції одягу, книжок та старих музичних записів» (Plummer, 2001, p. 44). Просторово розташовані спогади також можуть бути «особистим реквізитом», а краще сказати – «особистими декораціями», які сприяють підняттю на поверхню того, що відбувалося давно, і, можливо, затушованого або виміщеного з робочої пам'яті сьогоdnішнього дня. Жанет Госкінс (Janet Hoskins) у книжці «Біографічні об'єкти: як речі розповідають історії життя людей» (Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives) описує, як у антропологічному дослідженні оповідачі використовували об'єкти «як наріжний камінь розповіді себе, засіб визначення особистої ідентичності. У певному сенсі об'єкт стає опорою, пристроєм для оповіді, а також мнемонікою для певних переживань» (Hoskins, 1998, p. 4). «Біографічні об'єкти» можуть працювати і на просторовому рівні – «вони прив'язують власника до певного часу та місця» (Hoskins, 1998, p. 8). Автор вважає, що те, як оповідачі зверталися до своїх «об'єктів», може свідчити, що вони (об'єкти) є чимось більшим, ніж просто «метафорою себе», а стають «стрижнем рефлексії та самоаналізу, інструментами автобіографічного самопізнання, способом пізнання себе через речі» (Hoskins, 1998, p. 198). Таким чином, простір може працювати як механізм для підтримки або вилучення автобіографічних подробиць життя інформанта, а у разі вивчення маргіналізованих груп виступати активним каталізатором спогадів та рефлексії, про яку оповідач міг жодним чином і не згадати в інших декораціях.

Одними з основних досліджуваних матеріалів у «Польському селянині» були ланцюжки листів, інформація із судових та парафіяльних книг, записи агентств допомоги переселенцям, тобто ті матеріали, які вже були створені, а не створювалися в процесі дослідження, як, наприклад, анкети чи інтерв'ю. Самі автори говорять у книжці про «документальний характер» матеріалів, але вже на конференції, присвяченій цьому дослідженню, і в аналізі Блумера фігурує формулювання, що описує як «натуралістичну форму» проведення дослідження, яке спирається на документи, створені у природному життєвому процесі (Thomas et al., 1996, p. viii). На відміну від більшості досліджень, у яких вивчається сконструйована або «сурогатна» – така, що заміщає реальне життя «надумана» – форма, «натуралістичні» дослідження дозволяють вивчати поведінку індивідів поза дослідницькими рамками, у «дикій природі». Знанецький у своїх коментарях до конференції та доповіді Блумера констатує важливість та достовірність цього виду соціальних даних для соціологічної теорії, оскільки «вони не ізольовані, а належать до практичного соціального порядку, який не усвідомлюється суспільством.» (Blumer, 1979, p. 98). Цінність листів як документів, написаних у «реальній життєвій ситуації», та їхня «безпосередність» аналізується у діалозі між Луїсом Віртом (Louis Wirth) та Вільямом Томасом, який проходив на конференції (Blumer, 1979, p. 134).

Надалі «натуралістичні» форми проведення досліджень, що спираються на матеріали, створені природним шляхом, увійшли як один із підкласів до методології ненав'язливих, нереактивних методів. В основній праці Юджина Дж. Вебба, Дональда Т. Кемпбелла, Річарда Д. Шварца та Лі Сечреста (Eugene J. Webb, Donald T. Campbell, Richard D. Schwartz, Lee Sechrest) «Ненав'язливі заходи. Нереактивні дослідження в соціальних науках» аналіз листів у «Польському селянині» наводиться як класичний приклад ненав'язливих, нереактивних методів (Webb et al., 1966, p. 104). До таких документів можуть належати не тільки листи, а й будь-які судові та поліцейські документи, статті та передачі масмедіа, записи дорожніх і комунальних служб, державні архіви тощо. Також до ненав'язливих методів належать вивчення фізичних слідів та будь-які форми невключеного спостереження.

Автори наполягають, що їхньою метою є не заміна інтерв'ю, «а доповнення та перехресна перевірка його заходами, які не вимагають співпраці респондента і самі по собі не спотворюють відповіді» (Webb et al., 1966, p. 2). При цьому вони підкреслюють, що за багатометодного підходу різні компоненти матимуть різну вагу і як доказ цієї тези наводять цитату Вільяма Проссера³⁶ (William Lloyd Prosser): «...досі немає людини, яка не прийняла би (факту) собачих слідів у болоті всупереч свідченням сотні очевидців, що жоден собака тут не проходив» (Webb et al., 1966, p. 5). Продовжуючи міркування про переваги речових доказів або фізичних слідів, дослідники доходять висновку, що такий матеріал здебільшого звільняє від «реактивних ефектів вимірювання», пов'язаних із прийняттям ролі інтерв'юйованого, ефектів інтерв'юера та «упередженості, яка виникає через те, що саме вимірювання бере на себе роль агента змін» (Webb et al., 1966, p. 50). Отже, якщо є лише один клас даних, схильних до реактивних ефектів, наприклад «вербальний самозвіт», він вимагає пояснення додатковим класом вимірювань (Webb et al., 1966, p. 173).

Ненав'язливі / нереактивні методи можуть переходити з додаткових до основних, «коли мова може слугувати поганим засобом інформації» у разі «тихих» тверджень, що морально засуджуються, і «вивченні минулої поведінки, коли словесні методи обов'язково слабкі» (Webb et al., 1966, p. 179). Справді, події минулого з часом спотворюються спогадами або переоцінюються, але, як демонструє Мішель О'Браєн (Michelle O'Brien), «концептуалізація досвіду з погляду суб'єкта може бути нівельована за допомогою ненав'язливих методів, які знижують ймовірність спотворення даних» (O'Brien, 2010, p. 4). У книжці «Ненав'язливий дослідник: путівник по методах», Аллан Келлегер (Allan Kellehear) уточнює, що ненав'язливі методи мають тенденцію оцінювати фактичну поведінку, а не самооцінку поведінки» (Kellehear, 1993, p. 5). Ерл Р. Беббі (Earl R. Babbie) у праці «Практика соціальних досліджень» підтверджує, що ненав'язливі / нереактивні методи – це «методи вивчення соціальної поведінки без впливу на неї» (Babbie, 2010, p. 332). Алан Каздін (Alan Kazdin) у статті, присвяченій застосуванню ненав'язливих методів у поведінкових дослідженнях, робить висновок

³⁶ Prosser, W. L. Handbook of the law of torts. (3rd ed.) St. Paul: West, 1964 (p. 216).

про те, що «для програм, які намагаються змінити поведінку в природному середовищі, пряме ненав'язливе оцінювання може надати важливі підтверджувальні дані, що, дозволяють визначити, чи можуть лікуватися симптоми в цілому за межами можливих реактивних умов оцінювання» (Kazdin, 1979, p. 719). Стелліна Чепмен (Stellina Chapman) вказує на те, що ненав'язливі методи знижують ризики систематичних помилок, що виникають у «результаті злому (реального середовища) дослідником або дослідницьким інструментом (наприклад, анкетною чи процедурою інтерв'ю). Ба більше, ненав'язливі методи зменшують ступінь контролю дослідника над типом даних, що збираються» (Allen, 2017, p. 1814). О'Браєн також наголошує на такій «об'єктивності» дослідника, який практикує ненав'язливі методи, пов'язаній зі «збереженням достатньої відстані до об'єкта (дослідження)» (O'Brien, 2010, p. 3).

Аналіз фізичних слідів діяльності людини

Юджин Вебб та колеги у вже згаданому класичному виданні «Ненав'язливі заходи. Нереактивні дослідження у соціальних науках» розглядають аналіз фізичних слідів у двох площинах – в «ерозії» та в «прирості». Наприклад, ерозія може допомогти виміряти, які картини популярні в музеї, не вдаючись до інтерв'ю, але виключно з того, наскільки витоптане килимове покриття біля певних зразків. Приріст може бути виражений, наприклад, у кількості та характеристиках пляшок з-під алкогольних напоїв у смітті приватних господарств. Такий «приріст» розповість нам про те, скільки та яких напоїв споживають у невеликому місті, де «спостереження іншими методами марні»³⁷, тому що там немає спеціалізованих магазинів, які торгують алкоголем (Webb et al., 1966, p. 41). Реймонд Лі (Raymond Lee) у книжці «Ненав'язливі методи у соціальних дослідженнях» (Unobtrusive methods in social research) також звертає нашу увагу на те, що «дані можна знайти будь-де і скрізь, навіть у сміттєвих баках», і це не обов'язково має бути «алкосміття» (Raymond Lee, 2000, p. 10). Цінність такого виду даних непрямо демонструє винахід та вдосконалення машин для подрібнення сміття в промислових корпораціях та практики «спалювання сміття під охороною в дипломатичних місцях та

³⁷ Sawyer, H. G. The meaning of numbers. Speech before the American Association of Advertising Agencies, 1961.

посольствах»³⁸ (Webb et al., 1966, p. 179). «Неорганізоване» сміття, залишене у публічних місцях, також несе на собі слід свого власника. Існує цілий пласт робіт, присвячених порівняльному кількісному та якісному аналізу сміття, пов'язаного з алкоголем та наркоспоживанням у публічному середовищі (Forsyth & Davidson, 2010; Parkin, 2013; Parkin & Coomber, 2011; Philipp, 1993). Останнім часом набирає популярності підхід моніторингу стічних вод міст щодо вмісту хімічних елементів наркотичних речовин, який дає уявлення і про якість наркотиків, і про переважні субстанції, і про поширеність вживання (Ort et al., 2014).

Вивчення фізичних слідів ненав'язливими методами на сьогодні збагатилося дослідженням матеріальних артефактів, «які говорять нам щось переконання, цінності чи норми людей, які їх створили» (Blackstone, 2014, p. 142). Широко представленим прикладом є вивчення графіті. Ернест Абель (Ernest L. Abel) і Барбара Баклі (Barbara E. Buckley) у своїй книжці «Почерк на стіні: до соціології та психології графіті» (The handwriting on the wall: toward a sociology and psychology of graffiti) зазначають, що такі епізодичні записи є важливим джерелом для тих, хто вивчає поведінку людей, і розглядають знаки, залишені на стінах, від часів Помпеї. Крім того, що графіті може бути знаком належності до певних груп або висловлювати будь-яку позицію, «художник, чиї графіті прикрашають тьмяні простори і додають фарб до похмурої безтурботності міста, чиї малюнки оживляють стерильні бетонні джунглі, може вважати, що поліпшує довкілля [...] і є громадським благодійником» (Abel & Buckley, 1977, p. 139). Інші автори пропонують розглядати будь-які форми графіті як «необмежений вимір громадської думки, чи це стіни в'язниці, шкільні парти, чи задня частина дверей туалетів» (O'Brien, 2010, p. 8). Річард Лахман (Richard Lachman), ґрунтуючись на своєму досвіді взаємодії з артефактами, створеними вуличними художниками, заявляє, що «графіті в деяких формах може кинути виклик гегемонії, спираючись на певний досвід та звичаї своїх спільнот, етнічних груп та вікових когорт, тим самим демонструючи, що соціальне життя може бути побудоване способами, відмінними від домінуючих уявлень про реальність» (Lachmann, 1988, pp. 231–232).

³⁸ Anonymous. Litter bugged. *Advertising Age*, November 2, 1964 (p. 35, 74).

Алекс Алонсо (Alex Alonso) висновує, що дії нормативних, домінуючих груп, спрямовані на видалення з громадського простору міського середовища «тегінгу та пісінгу»³⁹, включаючи акти санкцій або перенесення / вихолощення вуличних практик у галереї, лише сприяють та «заохочують контрgegemonістський дискурс субкультур, що відстоюють свою ідентичність. Стратегії постійної боротьби з підлеглими групами, криміналізація маргіналізованих верств населення ціною кількох мільйонів доларів не мала успіху» (Alonso, 1998, p. 22). Добре уявлення про те, як практики державних структур із витіснення графіті з міського середовища, представлені діями робітників комунальних підприємств із зафарбовування малюнків, були перероблені та переконструйовані художниками, дає книжка Buffantgarde⁴⁰. У ній зібрано роботи 77 графітників з різних країн, які обіграють у своїх малюнках практику зафарбовування, що фактично зумовила появу нового стилю графіті – «баффангард», див., наприклад, Рис. 3 (Stavrov, Kuznetsov, & Strit-arta, 2020).

³⁹ Tagging, piecing – форми графіті; перше зазвичай виражене в нанесенні на стіну «імені» або «прізвиська» групи або художника, друге описує більшу, багатопланову роботу.

⁴⁰ Buffantgarde – від buff (англ.) – видалення, зафарбовування графіті; avant-garde (франц.) – передовий загін.

Рис. 3. Работа Олега Кузнецова, Москва, 2015 © BUFFANTGARDE

Наведений приклад з бафф-графіті демонструє те, як маргіналізованою групою переприватизуються, реінтегруються значення, наслідків / санкцій, здійснених владою, на видиму, початкову присутність групи.

О'Брайн характеризує ненав'язливі методи як одні з найцінніших інструментів, «які не порушують і не «ламають шкіру» даних, тому ефективно фіксують ідеології, що циркулюють у певному просторі та часі» (O'Brien, 2010, p. 2). У наступному уривку з класичної монографії Еверетта Г'юза «Людина та її робота»⁴¹, на яку посилаються автори книжки «Ненав'язливі заходи. Нереактивні дослідження в соціальних науках», на прикладі роботи сміттяря демонструється, як розосереджуються домінуючі ідеології і як вибірково та приховано здійснюється зворотна дія.

⁴¹ Hughes, E. C. Men and their work. Glencoe, Ill.: Free Press, 1958 (p. 511).

«Саме за сміттям судить двірник і, так би мовити, отримує владу над мешканцями, які до нього ставляться зі зневагою. Двірники дізнаються про приховані любовні зв'язки за шматками розірваних листів; про майбутню фінансову катастрофу або про фінансовий блеф через наявність безлічі нерозкритих листів у смітті. Або вони можуть не зважати на вимоги про негайне обслуговування з боку нерозумної жінки, про яку вони знають за сміттям, що вона, як висловилися б двірники, «ганчірка». Сміття дає двірникові свого роду магічну владу над цим претензійним лиходієм, орендарем. Я говорю про різновид магічної сили, тому що, схоже, що двірник не має жодних думок про те, щоб явно обманювати когось і, таким чином, перетворити це знання на реальну силу. Він (двірник) захищає орендаря, але, принаймні серед прибиральників із Чикаго, це зовсім не відданий захист» (Webb et al., 1966, p. 41).

Келлегер переосмислює контент-аналіз як один із видів ненав'язливих методів. Він пропонує розглядати наративи людей через ті приховані програми, на яких вони ґрунтуються. Той спосіб, яким люди розуміють речі та світ, виявляє символи того, що «заперечується, ховається та пригнічується. Культура являє собою мережу оповідок чи історій, побудованих на прихованому...» (Kellehear, 1993, p. 27). Автор висновує, що «всі соціальні дослідження, які є критичними і проникливими, мають деконструктивний характер, оголюючи різноманітність людських значень, несвідомо успадкованих людьми упродовж їхнього життя та соціалізації» (Kellehear, 1993, p. 27). Ці роздуми знаходять своє підтвердження у різноманітних працях про графіті, спрямованих на декодування послань, залишених на стінах, з погляду гендеру, раси та належності до маргіналізованих груп (Alonso, 1998). Водночас ми вважаємо за можливе декодувати ідеології, вкладені не тільки в текстову форму, а й у просторові рішення чи конструкції. Наприклад, багатий матеріал для аналізу ідеологій пострадянської України можуть дати фотографії зашкленних лоджій / балконів, зібрані у книжці «Balcony chic» видавництва «Основи» (Burlaka, Kopulova, & Denysenko, 2019) (див. фото 3). Те, яким чином на стандартній коробці будинку виявляли агентність різноманітні люди-актори, можна

декодувати шляхом розгляду історичних трансформацій, правового регулювання, культурного розшарування та просторової легітимізації неформальності в Україні.

Рис. 4. Олександр Бурлака для © Balcony chic

Замість висновку наведемо тонке спостереження О'Браян: «Сутність, потенціал і навіть магію ненав'язливого дослідження наочно демонструє фільм «Небо над Берліном». Дія фільму відбувається (і знімається) у Берліні незадовго до падіння Стіни. У ньому зображено два не видимі для людини ангели. Ненав'язливо і шанобливо спостерігаючи за діями, розмовами, стосунками та поведінкою тих, хто їх оточує, вони проникають у своє оточення та стають мудрими господарями міста й людей, які його населяють» (O'Brien, 2010, p. 11).

Для того щоб уникнути тенденції, що веде від єдиного центру панування до поділу, фрагментації та сегрегації простору, Лефевр наполягає на створенні та керуванні зворотною динамікою. Він пропонує розглядати цей процес як «трансдукцію» – тобто перетворення, засноване на безперервному зворотному зв'язку між утопічним теоретичним об'єктом та емпіричними дослідженнями, яка «вводить строгість у винаходи та знання в утопію» (Lefebvre, 1996, p. 151). Експериментальна утопія, що виникає в процесі такого перетворення, вивчається в момент дій за допомогою визначення значень, що виникли, і «наслідків на місцях» (Lefebvre, 1996, p. 151). На основі яких ритмів життя та просторових рішень виникають успішні місця, сприятливі для щастя? Які критерії необхідно враховувати для перетворювального розвитку? Роб Шілдс, який аналізує в кількох працях спадщину Лефевра, пропонує розглядати як приклади практик, що ухиляються від сегрегації та поділу, не враховують домінуючих механізмів приватної власності та реструктурують інституціалізовані дискурси простору, – сквотинг, баріо-комуни Латинської Америки та просторові практики нелегальних емігрантів (Shields, 2013, p. 53).

У «Теорії дрейфу», 1958 р., Гі Дебор пропонує розглядати «дрейф» як практику нецілеспрямованого перетину просторів – спосіб нівелювати або зруйнувати звичні повсякденні звички для того, щоб «захопитися місцями та зустрічами, які (дрифтери) там знаходять» (Knabb, 2006, p. 62). Розглядаючи «випадковість» вибору шляху, Дебор наголошує на тому, що дії випадковості «консервативні», і пропонує спиратися на вже проведені дослідження, у тому числі й школи Чикаго, для того, щоб навіть на початковому етапі розвитку цієї практики не перебувати під тиском повсякденних мотивів. Посилаючись на роботу «Париж і паризька агломерація» (Chombart de Lauwe), у якій за допомогою річної діаграми показано, яким вузьким є діаметр щоденних шляхів паризької студентки, Дебор закликає до створення нових вступних умов для дослідження «тріщин у міській мережі, ролі мікроклімату, окремих районів, що не мають стосунку до адміністративних кордонів, і насамперед домінуючої дії центрів тяжіння» (Knabb, 2006, p. 62). Хоча дрейфувати можна самотужки, Дебор пропонує

здійснювати дрейф групами, «оскільки перехресна перевірка вражень дозволяє дійти об'єктивніших висновків» (Knabb, 2006, р. 63). Тривалість практики розрахована на день, хоча Дебор зауважує, що це довільна статистична величина, яка залежить від можливості скомпонувати активність кількох учасників. Погодні умови можуть бути будь-якими, а шторм та дощ навіть вітаються. Залежно від того, чого хочуть досягти учасники – вивчення якоїсь місцевості чи емоційної дезорієнтації, просторове поле дрейфу може бути визначеним або невизначеним, при цьому однаково результати будуть перемішуватися, вступаючи в гру дрейфу – результат не можна точно передбачити.

Для запланованого вивчення місцевості Дебор пропонує скористатися попередніми напрацюваннями, зокрема топографічними та психогеографічними картами, але перевизначити їхні значення. Точками / мотивами для входу можуть бути: ідея провести добу на вокзалі Сент-Лазар та у нетрях поблизу; прослизання ночами до будинків і кварталів, що підлягають знесенню; «перетин Парижа під час транспортного страйку», блукання катакомбами або іншими місцями, забороненими для відвідування (Knabb, 2006, р. 65). Фіксація такого радикального досвіду потребує альтернативних видів візуалізації, у яких старі карти та аерофотознімки можуть бути лише підмогою, а отримані карти матимуть характерні неточності, значення яких полягає у презентації постійних «змін архітектури та урбанізму» (Knabb, 2006, р. 66). Така дослідницька (а ми розглядаємо її саме як дослідницьку) практика сприяє вивченню прихованих значень місць і, «отже, нанесенню на карти тих просторів, аспектів та атмосфери, які зазвичай не демонструються (і не записуються) (Bertolino, Delsante, & Haddadian, 2017, р. 561). Пошук і дослідження залишкових і транзитних просторів, які нівелюються домінуючою культурою, а потім їх включення / розгортання за допомогою створення перевизначених карт слугують «утопічною реконструкцією соціального простору» – викликом усталеним традиціям (Ross, 1997, р. 20) (приклад такої карти див. Рис. 5).

Рис. 5. Голе місто (Guy Debord, The Naked City. 1957 (Sadler, 2017))

Таким чином, нанесення на карту пустот, воріт для входження, меж емоційного впливу, тріщин у просторі та людських потоків, що розбиваються об непрохідні стіни, є «спробою зруйнувати традиційні уявлення та передати інше бачення міста» (Pinder, 1996, р. 419). Водночас ця підривна техніка сприяє дезавуванню «здорового глузду» традиційних топографічних карт, які за допомогою процедур класифікації, категоризації, ієрархії, нормалізації та дисципліни є «технологіями влади», описаними Фуко: «Влада походить від карти, і вона проходить шляхом створення карт. [...] Каталогізувати світ – означає привласнити його через контроль над його зображенням. Світ дисциплінований. Світ нормалізувався. Ми бранці у його просторовій матриці» (Harley, 1989, р. 13). Методи, запропоновані ситуаціоністами, знаходять своє застосування не лише в дослідницьких практиках, а й у процесі навчання: «Студенти повністю залучені до процесу критичного вивчення альтернатив та опрацювання їхніх практичних можливостей» (Bassett, 2004, р. 403). А уважне, ретельне вивчення міських

пустот та нанесення їх на карти дає можливість прочитання маргіналізованих кварталів з погляду «альтернативної перспективи» (Bertolino et al., 2017, p. 561).

Розглядаючи практики психогеографії як інструменту етнографічних методів, інші автори констатують, що «надання голосу іншим людям та майстерна практика перекладу культурних цінностей» має той самий результат, що й практика перевизначення значень, тобто дає «побачити зіставлення елементів, що утворюють місто, у нових і відвертих відносинах» (Jenks & Neves, 2000, p. 9) Картування маршруту дрейфу дозволяє відобразити «нав'язливі течії в місті поряд із невстановленими кордонами виключення та незрозумілими воротами можливостей. Місто починає, без жодних фантазій та перебільшень, набувати характеристики ментальної карти. Легенда такої ментальної карти підкреслює проєкції та репресії у формі «пустого» та «непрохідного» простору» (Jenks & Neves, 2000, p. 8).

Прогулянкові інтерв'ю

Оскільки прогулянкові інтерв'ю як метод збирання даних практикують автори, що належать до різних галузей знання (соціології, антропології, громадського здоров'я, етнографії, феміністських та квір-досліджень), доволі складно співвіднести їх з якимось одним джерелом теоретичного обґрунтування. У рамках наших роздумів важливо простежити увагу авторів, котрі пишуть про прогулянкові інтерв'ю як про маршрут до «місць» і по «місцях», що організують повсякденність та практики їх інформантів. До того ж майже у всіх значущих текстах про прогулянкові інтерв'ю серед згаданих теоретичних обґрунтувань є посилання на праці Де Серто (Irving, 2010, p. 24, 2017; Kusenbach, 2003, p. 472; J. Lee & Ingold, 2006, p. 75; Warren, 2017, p. 790). Існують різні способи називання прогулялкового інтерв'ю, але ми будемо використовувати саме цей «парасольковий» термін для всіх методів / підходів, у яких інформант з інтерв'юером, розмовляючи, переміщуються у просторі.

Соціолог Маргарет Кузенбах (Margarethe Kusenbach) у праці «Вулична феноменологія: Прогулянкове інтерв'ю як інструмент етнографічного дослідження» (Street phenomenology: The go-along as ethnographic research tool) розглядає взаємодію між інформантом та інтерв'юером як можливість, що допомагає зрозуміти, як і відповідно до яких уявлень інформанти обирають ті чи ті шляхи, які просторові

практики виникають внаслідок того чи того вибору. Водночас прогулянкові інтерв'ю надають «неоцінений доступ» до біографічних подробиць життя інформантів, роблять видимою складну мережу «зв'язків між людьми, тобто те, як вони групуються та вибудовують внутрішню ієрархію; і те, як інформанти розташовують себе в місцевому соціальному ландшафті» (Kusenbach, 2003, p. 466). При цьому, як наголошує Кузенбах, саме спілкування між інформантом та інтерв'юером дозволяє висувати обґрунтованіші припущення, оскільки вони проходять подвійну перевірку. Крім того, вона звертає увагу на те, що під час прогулянкового інтерв'ю відбувається кілька процесів одночасно: спостереження за інформантом, саме інтерв'ю, а також зіставлення розповіді інформанта з просторовими деталями. Для неї важлива саме методологічна тріангуляція, яка відбувається в результаті використання «різних перспектив та ракурсів, що їх надає кожен із процесів» (Kusenbach, 2003, p. 465). Вона наводить аналогічне зауваження Ервіна Гоффмана: «Я майже не надаю значення тому, що говорять люди, але я намагаюся тріангулювати те, що вони говорять, із подіями»⁴². Для нас також важлива аргументація Кузенбах для обґрунтування тих процесів, які дозволяють виявити неспостережувані взаємодії – «навіть не зустрічаючись з іншими, звичайні просторові практики мають соціальний характер» (Kusenbach, 2003, p. 474).

Джо Лі та Тім Інгольд (Jo Lee and Tim Ingold) у розділі «Полюві дослідження пішки: сприйняття, маршрут, спілкування» (*Fieldwork on Foot: Perceiving, Routing, Socializing*)⁴³ доходять висновку, що хоча існує безліч можливих шляхів перетину простору, але саме певний «конкретний обраний шлях майже завжди має значення для пішохода», тим самим показуючи, що конкретний досвід нівелює розуміння шляху як випадкового (J. Lee & Ingold, 2006, p. 76). На думку авторів, під час прогулянкового інтерв'ю у дослідників з'являється можливість зрозуміти значення маршруту та його траєкторію для інформанта, і це обґрунтування «може бути поширене на життєвий цикл та біографію або на спосіб життя» (J. Lee & Ingold, 2006, p. 78). Важливими також є

⁴² Erving Goffman (1989), *On Fieldwork*, Journal of Contemporary Ethnography, vol. 18, no. 2, p. 131.

⁴³ У книжці «Розташування поля: Простір, місце і контекст в антропології» (*Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*).

висновки авторів про те, що «мережі значущості, у яких люди, безсумнівно, виявляються спійманими, складаються зі стежок, які протоптані по землі, а не обертаються в символічному ефірі» і, відповідно, сама прогулянка та досвід, набутий дослідником, є змістовним і достовірним «як джерело польового матеріалу» (J. Lee & Ingold, 2006, p. 79).

Інші автори демонструють, що за допомогою прогулянкових інтерв'ю дисбаланс сил між дослідником та інформантом можна значно зменшити за рахунок передачі відповідальності за вибір шляху інформанту (Carpiano, 2009; Kinney, 2019). Вихід за рамки контрольованих умов у простори, де відбуваються повсякденні справи, може спонукати інформанта говорити вільніше і порушувати нові теми, роблячи їхню мову більш спонтанною та менш спланованою (Andrew Clark & Emmel, 2010). Обговорення елементів середовища може змінити перебіг розмови, тобто конкретні місця можуть бути своєрідними «зондами», навколо яких будується розмова (De Leon & Cohen, 2005). На наш погляд, саме перелічені можливості прогулянкових інтерв'ю дозволяють здійснювати моральну підтримку представникам виключеної / маргіналізованої спільноти.

Проведення прогулянкових інтерв'ю в природному для інформанта середовищі, у якому відбуваються його звичайні практики, збагачує наше осмислення теми дослідження шляхом вивчення та розуміння простору, в якому живе інформант. Як стверджує Тім Родс, «довкілля створює і відтворює моделі поведінки учасників у контексті вживання наркотиків, здоров'я та лікування ВІЛ» (Rhodes, 2009, p. 193). Така практика дозволяє побачити і відрефлексувати, «як люди, що вживають наркотики, привласнюють собі громадські простори і керують ними» (Parkin, 2017, p. 5). Прогулянкове інтерв'ю допомагає виділити культурні та соціальні структури в житті маргіналізованих спільнот, які можуть формувати індивідуальний вибір на цих шляхах» (Warren, 2017, p. 801) Крім того, така практика насичує наше розуміння того, «як люди сприймають свій локальний світ і як цей досвід впливає на їхнє здоров'я та добробут» (Carpiano, 2009, p. 32).

Тривала рутинна взаємодія інформанта і того самого простору може призводити до зниження його рефлексивності щодо цього простору. Інтерв'юер, маючи достатній

рівень чутливості, може побачити те, що інформант не здатний відрефлексувати і описати за допомогою слів, «зафіксувати іноді приховані або непомітні звичні стосунки з місцем і довкіллям» (Evans & Jones, 2011, p. 850). Прогулянкові інтерв'ю можуть бути корисними у взаємодії з «професійними інформантами», оскільки взаємодія із середовищем вносить корективи у підготовлений текст. Враховуючи те, що значну частину часу люди з маргіналізованих груп і особливо люди, які вживають наркотики, проводять на вулицях, прогулянкові інтерв'ю можуть бути найбільш «екологічним» способом взаємодії з ними і дозволяють «стимулювати відповідь інформанта з мінімальним впливом інтерв'юера» (De Leon & Cohen, 2005, p. 203). У такому разі інформант може сам щось показувати і спрямовувати дослідника, а не розповідати про те, що його оточує, і цим «продемонструвати, як утворюються значущі для нього простори» (Andrew Clark & Emmel, 2010, p. 210).

Під час прогулянкових інтерв'ю дослідник уточнює, знову запитує, спостерігає за інформантом та його простором, а потім переносить ці спостереження до польового щоденника. Деякі автори вказують на те, що прогулянкові інтерв'ю як спільна концептуальна та фізична практика можуть допомогти «врегулювати» відмінності у поглядах інформанта та дослідника, а також дозволяють інформанту «подивитися на своє життя та оточення по-новому» (Irving, 2017, p. 72). І водночас створення упорядкованого шляху так званого колажу співпраці пропонує «доступ до персоналізованих конструкцій знань» (Anderson, 2004, p. 260).

Ми хотіли б докладніше зупинитися на працях антрополога Ендрю Ірвінга (Andrew Irving), який, окрім інших тем, вивчав сприйняття ВІЛ як хронічної хвороби. З кінця 1990-х років він провів низку дослідницьких заходів у Нью-Йорку та Центральній Африці, у рамках яких його інформанти згадували день отримання діагнозу ВІЛ та відтворювали / проходили шлях містом від місця свого проживання до медичної установи, де цей діагноз їм поставили. Крім того, Ірвінг проводив дослідницькі перформанси у міському середовищі за участю художників і танцівників, які живуть з ВІЛ, а також частина його праць була присвячена сенсорному сприйняттю людей, які живуть із ВІЛ. 2017 року він видав книжку «Мистецтво життя і смерті» (Art of Life and Death) на основі опублікованих есе. За словами автора, польова робота є видом

перформативної практики, яка дозволяє створювати контексти сприйняття, досвіду та пам'яті, що є у повсякденному житті, але не мають реального втілення у фізичному середовищі. Людину просять прогулятися знаковим для неї районом із незнайомцем, який підтримує діалог з нею, фотографує та записує на диктофон цю розмову. Ірвінг вважає, що в такій перформативній практиці певні думки та спогади виходять на поверхню саме в тих місцях, де відбувалися важливі для людини події. Таким чином, «метод використовує здатність знайомих місць виявляти внутрішні життєві світи та створювати контекст для словесних свідчень та розповідей» (Irving, 2017, p. 141). Автор вважає, що людина не може повністю контролювати свої думки, а є лише «частково агентом розумових процесів». Це виявляється у тому, що прогулянка по району може викликати небажані думки, образи, спогади, і хоч які зусилля докладає людина, щоб змінити зміст думки, спогад все одно повертатиметься. При цьому деякі наполегливі думки, образи, спогади «повторюватимуться і продовжуватимуться тією мірою, якою вони визначають відчуття колективного досвіду» (Irving, 2017, p. 149). Ірвінг висновує, що «піші польові дослідження» можуть дати розуміння спільних поглядів на те, як «люди намагаються підтримувати соціальну тяглість, долати критичні події та поточні екзистенційні дилеми» (Irving, 2017, p. 78).

В одній зі своїх робіт – «Небезпечні речовини та видимі свідчення – сльози, кров, алкоголь, пігулки» (Dangerous substances and visible evidence – tears, blood, alcohol, pills), Ірвінг робить спробу продемонструвати, як «вулиці, будівлі та околиці міста опосередковуються постійними внутрішніми діалогами та творчими думками – життєвими світами, ґрунтованими на поточних екзистенційних проблемах людини» (Irving, 2010, p. 24). Ірвінг вважає, що саме за допомогою прогулянкового інтерв'ю ми можемо побачити не тільки ретроспективне конструювання історії життя, а й те, як історія в «реальному часі» формує «діалоги, настрої та емоції людей» під час реального досвіду, що має безпосереднє значення як «для повсякденної діяльності, так і для незвичайних моментів буття» (Irving, 2010, p. 34). Виступаючи як супутники інформантів, дослідники можуть знайти «відчуття», що межує з розумінням того, як минуле, що має значення, зокрема, і як певна культура, опосередковує переживання фізичного середовища учасниками. На думку Ірвінга, «кроки» не тільки є діями у

певному просторі, а й «переплітаються із соціальними та культурними особливостями людей та їхніми зобов'язаннями, бажаннями та очікуваннями» (Irving, 2005, р. 332). Хоча фізичні характеристики простору прийнято вважати «пасивними», у процесі прогулянкового інтерв'ю тротуари, стіни та перехрестя стають для учасників «перетворюючими та динамічними», тим самим виступаючи у формі обмежень чи можливостей саме для цієї людини і саме в цьому місці. Крім того, видимою і відчутною стає «соціальна щільність» простору, яка виражається в чутливості учасників до натовпу або до часового інтервалу (наприклад, година пік), коли певне місце заповнюється великою кількістю людей (Irving, 2005, р. 326). На думку Ірвінга, фотографія, яка виступає одним із учасників перформативного процесу дослідження, спільно з «переплетеною» розповіддю «знаменують собою певну точку зустрічі «я» та світу; місце, у якому своєрідні особисті спогади, навколишнє місто та ширша соціальна, економічна та політична історія ВІЛ/СНІДу переплітаються та зливаються одне з одним» (Irving, 2007, р. 205). На наш погляд, таке прочитання прогулянкових інтерв'ю та розуміння особливостей, пов'язаних із фотографією, дозволяє дослідникам не лише побачити культуру, що прийшла з минулого, а й допомагає розглянути ширші соціальні рамки, які домінуючий політичний порядок денний накладає на певні простори. На думку Ірвінга – і в цьому ми з ним солідарні, – класичні методи можуть розповісти лише частину історії. Нам потрібні нові та альтернативні можливості для того, щоб сприяти обґрунтуванню присутності людини в соціальних науках без маргіналізації її страждання і «для заперечення домінуючих дискурсів та умовностей подання, що стосуються розуміння ВІЛ/СНІДу й інших невиліковних хвороб» (Irving, 2007, р. 204).

Ірвінг звертається до спадщини Левінаса (Lévinas, 1996) для демонстрації того, що відмінності людей не повинні сприйматися як «перешкоди для взаємодії та розуміння», але можуть бути джерелом знань і вдячності, «які не визначаються в термінах об'єктивної істини або спільного герменевтичного розуміння, проте пропонують основу для взаємодії та вивчення досвіду інших людей, не зводячи їх до цифр чи їхньої хвороби» (Irving, 2007, р. 206). На думку автора, відмінності та несхожість не означають протилежності загальному розумінню, а радше породжують його (розуміння) через процеси діалогу, перемовин, взаємодії «з емоціями, мотиваціями

та діями одне одного в потоці повсякденного життя», що є «банальною методологічною діяльністю, спрямованою на генерування нових знань або подання старих знань в іншому світлі» (Irving, 2007, p. 223). Таке втілення розуміння не вимагає переміщення на великі відстані, а може бути буквально спільною прогулянкою, «наприклад, пішки по землі» (Irving, 2010, p. 35).

Фотографія як метод збирання даних

У текстах про появу фотографії як методу в основному посилаються на розділ Клариси Сташ (Clarice Stasz) «Рання історія візуальної соціології» (The early history of visual sociology), 1979 р. Сташ проаналізувала числа Американського журналу соціології за 1896–1916 рр. щодо представленості візуальних даних: «...якщо ви візьмете з полиці том Американського журналу соціології межі століть, здмухнете пил і розгорнете його, ви знайдете щось практично невидиме в соціологічних журналах останніх десятиліть – фотографії» (Stasz, 1979, p. 121). За свідченням Сташ, у кожному числі були статті з фотографіями, і за цей час було надруковано близько 250 фото. Фотографії друкували як ілюстрації до статей, використовували для загострення враження, і вони містили «грубі маніпуляції, іконографічні пози, непослідовні зображення, що стосуються стилів зйомки та презентації, які сьогодні вважаються недоречними для ретельного дослідження» (Stasz, 1979, p. 128). Беккер, як і інші автори, зазначає, що в перші роки свого існування Американський журнал соціології публікував чимало фотографій, які виступали ілюстраціями до викривальних реформістських статей. Як резюмує Елізабет Чаплін (Elizabeth Chaplin) у своїй книжці «Соціологія та візуальна репрезентація» (Sociology and Visual Representation), ці фотографії слугували засобом переконання читача в необхідності змін, зіштовхуючи «глядача віч-на-віч з боротьбою та жахливими житловими умовами бідних» (Chaplin, 1994, p. 198).

Леонард Генні (Leonard M. Henny) у статті «Коротко про історію візуальної соціології» говорить про те, що «фотографії публікувалися в статтях, які підтримують соціальні реформи», і могли являти собою так звані знімки «до» і «після» впровадження будь-яких соціальних нововведень (Henny, 1986, p. 1). Таке використання фотографії

нагадує рекламні буклети засобів для схуднення, коли нам пропонують як докази фотографії тієї самої людини зі значними змінами, але не наводять жодного візуального чи вербального обґрунтування самого процесу. У вдумливого глядача це може створювати відчуття дискомфорту від виявленої до нього неповаги, порівнянної із заздалегідь підготовленою брехнею – «сьогодні ми дивимосся з ностальгією та деяким скептицизмом на використання фотографій у ранній соціології» (Henny, 1986, р. 1). Майкл Еммісон та Філіп Сміт (Michael Emmison, Philip Smith) у книжці «Досліджуючи візуальне» (Researching the visual) описують цей період через формулювання «загравання американської соціології з фотографією» і говорять про його закінчення у зв'язку з узаконенням «статистики» як «правильного тону» в репрезентації обґрунтування соціологічного дослідження (Emmison & Smith, 2000, р. 23). Зрештою фотографія як метод дослідження або як техніка ілюстрування матеріалу випала зі звітів та статей соціологів до кінця 1960-х рр.

Після десятиліть «візуальної тиші» Беккер, розуміючи значущість візуального зображення і бажаючи спонукати соціальних вчених до взаємодії з фотографіями / фотографією, робить важливі кроки для подолання відторгнення / зневаги до візуальної складової у широкого кола соціальних дослідників. Беккер зрівнює професійні інтереси соціальних дослідників та фотографів фокусуванням на соціальних проблемах імміграції, бідності та раси. Як і соціологи, фотографи намагаються «виявити зло та закликати до дії, щоб виправити його» (Becker, 1974b, р. 8). Виконуючи подальше зрівнювання, Беккер пропонує читати роботи фотографів, які намагалися передати атмосферу міського життя, як продовження «давньої традиції теоретизації міст соціологами від Зіммеля до Гофмана. (Becker, 1974b, р. 9). Він посилається на роботи відомих американських фотографів Гаррі Віногранда та Вокера Еванса, отримані, зокрема, і за допомогою прихованої камери, у яких розкривалися особливості поведінки у громадських місцях (Гофман) та атмосфера відчуженості / стриманості людей у місті (Зіммель). Таким чином можна говорити не лише про близькі зацікавлення, а й про схожі спроби опису та обґрунтування складних причинно-наслідкових зв'язків, до яких зверталися у своїх роботах фотографи та у своїх працях вчені.

Розглядаючи якість зображень, що їх отримують фотографи, Беккер пропонує використовувати соціологічну теорію для того, щоб поліпшити розуміння предмета зйомки і ввести критерії, «за допомогою яких можна відокремити корисні дані та твердження від тих, які не містять нічого цінного і не розширюють наші знання про суспільство» (Becker, 1974b, p. 12). Краще розуміння суспільного устрою сприяє поліпшенню фотографічних проєктів, пов'язаних з вивченням суспільства – можливо, поспішні поверхові твердження чи провокативні теми будуть додатково аналізуватися для того, щоб створити повніший портрет будь-якого соціального явища.

У 1981 р. Беккер випустив книжку та організував виставковий проєкт «Досліджуючи суспільство фотографічно», продемонстрований у «Mary and Leigh Block Gallery» в Іллінойсі, США. Для нас важливо, що Беккер не лише зібрав у книжці / на виставці 12 проєктів, які різною мірою використовували візуальні методи, а й продемонстрував проєкт у виставковому просторі. Тим самим він наголосив, що дослідницька діяльність може мати художню цінність, що у фотографії як медіумі включено взаємодію з глядачем, а способи генерації знання художника та дослідника є взаємодоповнюваними.

«Ми зазвичай проводимо відмінність між наукою (включаючи соціальні науки) та мистецтвом, розглядаючи одне як відкриття істини про світ, а інше як естетичне вираження чийогось унікального бачення. Усе дуже добре, за винятком того, що багато художників репрезентують правду про світ, а відкриття цієї істини вченими містять сильний елемент особистого бачення. Ці дві справи нерозривно пов'язані одна з одною. Хоч якими непростими є ці труднощі, ми маємо ставитися до них як до взаємодоповнюваних, а не як до протилежних» (Becker, 1981, p. 9).

У книжці також вміщено такі фотопроекти / дослідження: «Пацієнти: досвід хвороби» Марка Розенберга про досвід проживання хвороби у медичній установі (Joel Bruinooge: The Experience of Illness by Mark L. Rosenberg, MD); «Вбивство часу» Брюса Джексона про побут ув'язнених (Killing Time: Life in the Arkansas Penitentiary by Bruce Jackson); «Люди між» Джона Коллієра Молодшого, який демонструє проблематичність

програм з емансипації індіанців шляхом переселення їх у міста (The People in Between by John Collier Jr.). У рамках наших роздумів ми зупинимося на двох дослідженнях детальніше – це «Балійський характер: фотографічний аналіз» Грегорі Бейтсона і Маргарет Мід (Balinese Character: A Photographic Analysis by Gregory Bateson and Margaret Mead) та «Гарна компанія: життя волоцюги» Дугласа Гарпера (Good Company: A Tramp Life by Douglas A. Harper).

«Балійський характер: фотографічний аналіз»

Небагато візуальних етнографій зможуть наблизитися до глибини та охоплення цього дослідження, а їхня книжка досягла свого роду канонічного статусу.

Дуглас Гарпер. Візуальна соціологія (Harper, 2012, р. 11)

У 1936–1938 рр. Бейтсон і Мід зібрали великий польовий матеріал на Балі, щоб продемонструвати, «як характер формується з раннього дитинства, щоб відповідати цінностям, закладеним у культурі» (Bateson, 1972, р. 123). Фотографія використовувалася як інструмент відображення нематеріальних характеристик культури, для яких найчастіше немає ні мови, ні можливості, щоб перекласти їх з однієї мови на іншу. Новизна та актуальність підходу допомогли дослідженню набути статусу культового та увійти до всіх значущих підручників і праць із візуальної соціології, антропології та етнографії⁴⁴.

Бейтсон і Мід зробили понад 22 тисячі фотографій на Балі, з яких було відібрано 759 для презентації їхнього підходу до фотографічного аналізу. Результати помістили на пластини, на одному боці яких розташовувалися 7–8 фотографій, а на іншому –

⁴⁴ «Соціологія та візуальна репрезентація» Елізабет Чаплін (Chaplin, 1994, pp. 207–218); «Візуальна соціологія» Дугласа Гарпера (Harper, 2012, pp. 11–17); «Дослідження візуального: образи, об'єкти, контексти і взаємодії в соціальному та культурному дослідженні» Майкла Еммісона та Філіпа Сміта (Emmison & Smith, 2000, pp. 31–37); «Використання візуальних даних у якісному дослідженні» Маркуса Бенкса (Banks, 2007, pp. 28–29); див. також інші праці (P. Atkinson et al., 2007; Flick, 2018; Plummer, 2001; Robben & Sluka, 2012).

короткий опис того, що на них зображено, і абзац, присвячений аналізу зображень, див. наприклад, Рис. 6. Сто представлених пластин фотографій пропонують пройти шлях від матеріальних об'єктів (розташування будинків у селі, агрікультурних особливостей, іригаційних об'єктів, моментів індустріалізації) до процесів візуального та кінетичного навчання дитини на різних стадіях через просторову орієнтацію та рівні ієрархії. Порівнявши абстракції культури та особистості через процеси соціалізації дитини, можна простежити, як «відбувається передавання та набуття дитиною культури особистості» (Banks, 2007, р. 28). Після вступу, що пояснює підхід авторів до проведення дослідження та аналізу, йде розповідь Мід. Вона відповідає лінії представлення пластин із фотографіями, де дослідниця за допомогою психоаналітичної теорії докладно фокусується на тому, як батьки прищеплюють культурні орієнтації дитині, через які маніпуляції наближення / відсторонення матері формується культурний тип, властивий мешканцям певного балійського села, як церемонії та обряди закріплюють те, що отримано в навчанні, яке проходить через стадії дорослішання. Потім йде короткий опис Бейтсона про саму практику фотографії, якої вони дотримувалися, і подальший аналіз візуального матеріалу. Центральний та основний розділ книжки містить 100 аркушів / пластин (200 сторінок) із серіями фотографій, на звороті яких зазначено те, що в цьому разі виділяють автори для аналізу, плюс інформація про кожну конкретну фотографію з позначенням тих моментів, на які спрямований фокус дослідників. Завершують книгу етнографічні нотатки за підписом обох авторів. У розділі додаткових матеріалів наводяться словник імен і глосарій основних тем, розглянутих у книжці, з перехресними посиланнями на різні пластини, у яких, з погляду авторів, вони фігурують. Глядач / читач може сам порівняти фотографії, підтвердити, розширити або спростувати уявлення авторів.

Рис. 6. Пластина № 22. Hand, posture and dance

Як ми вже згадували, однією з основних передумов для використання фотографії та подальшого візуального аналізу була ідея про те, що існують певні труднощі з перекладом однієї культури на мову іншої: «Найважливіше, що ми знаємо про відносини між культурою та вербальними концепціями – що слова, які одна культура наділила змістом з огляду на саму точність їхньої культурної відповідності, не підходять як засоби для точних коментарів про іншу культуру» (Bateson & Mead, 1942,

р. xi). Бейтсон у книжці «Кроки до екології розуму» (Steps to an Ecology of Mind) – у розділі, присвяченому «Балійському характеру», пише те, що є суголосним і з домінуючими підходами в соціології: антропологічним дослідженням властива акцентуація на мові, і в сенсі записування інформації, і в сенсі презентації результатів досліджень. Використання візуальних даних дозволяє записати послідовності поведінки, а «з подібності та контрасту, що спостерігаються в картинках, можна побудувати набір висновків про мотиви та ролі, яку відіграє соціальна зумовленість. Мета авторів – донести до читача те, що вони називають «етосом культури» – «культурно стандартизованою системою організації інстинктів та емоцій людей» (Bateson, 1972, р. 117). Чаплін, коментуючи запропонований підхід, зосереджується на можливостях, які дає використання візуальних даних: «Я б сказала, що у неї [Мід], мабуть, ніколи не було наміру прикривати зображення словесною соціологічною гамівною сорочкою. Якби вона зробила це, то невловима якість балійського етосу могла би бути безнадійно спотвореною через накладання на неї західної раціональної абстрактної сітки» (Chaplin, 1994, р. 210).

У частині, що описує процес проведення дослідження, Бейтсон говорить про важливість участі двох дослідників одночасно, тісної співпраці, оскільки «фотограф, прикутий поглядом до видошукача, отримує дуже недосконале уявлення про те, що відбувається» (Bateson & Mead, 1942, р. 49). У той же час другий дослідник може бачити те, що відбувається, повним планом і може пропонувати фотографу сфокусуватися на якомусь характерному об'єкті, який він залишив поза увагою. Описуючи саму техніку зйомки, Бейтсон стверджує, що вони мали попередній намір знімати лише взаємодії між прямими родичами чи односельцями, уникаючи фокусування на сільськогосподарських практиках. Однак навіть за такого «простого» розмежування бажання акцентувати на конкретних фрагментах, взаємодіючи за допомогою фокусування та кадрування, може призводити до помилок: «Будь-яка спроба вибрати особливі деталі була фатальною, кращі результати отримували, коли фотографію було зроблено швидко і майже випадково» (Bateson & Mead, 1942, р. 50). Бейтсон формулює дослідницьку позицію так: «Ми ставилися до камер як до

записувальних пристроїв, а не як до пристроїв для ілюстрації наших тез» (Bateson & Mead, 1942, p. 50).

Діана Гагаман (Dianne Hagaman) пропонує своє тлумачення дослідницької методології Бейтсона і Мід, ґрунтоване і на описаному Бейтсон підході до виробництва та аналізу фотографій, і на своєму досвіді візуального дослідника: «Вони використовували зображення як дані, а не як самоочевидний доказ» (Hagaman, 1994, p. 94). Аналізуючи фотографії, знаходячи мотиви, що їх об'єднують, пояснення та інтерпретації, Бейтсон і Мід використовували їх як свого роду гіпотези для подальшої зйомки, і вже надалі вони або підтверджувалися, або вимагали іншого формулювання – більш ранні фотографії спрямовували фокус на нові ідеї та зв'язки. Такий дослідницький підхід багато в чому відповідає візуальній обґрунтованій теорії, що з'явилася пізніше, до розгляду якої ми прийдемо в наступному параграфі.

Чаплін виділила гуманістичну спрямованість «Балійського персонажа», наголосивши, що око глядача під час перегляду фотографій бачить найдрібніші деталі, які «підтверджують істинність твердження про те, що цей світ є «складним», і вказують на те, що тенденція піддавати дані числовій категоризації, узагальнювати та конструювати великі розповіді породило соціальну науку, яка змушує бажати кращого» (Chaplin, 1994, p. 218). Повертаючись до міркувань Беккера про спорідненість мотивів дослідників і фотографів, ми наведемо аналогічний вислів Мід: «Я думаю, що відмінність між мистецтвом і наукою полягає лише в тому, що кожна художня подія унікальна, тоді як у науці рано чи пізно, тільки-но у вас з'явиться якась теорія, хтось зробить таке саме відкриття» (Mead & Bateson, 1977, p. 80).

«Гарна компанія: життя волоцюги»

Для нас важливою є згадка про працю Дугласа Гарпера «Гарна компанія: життя волоцюги» (Good Company: A Tramp Life by Douglas A. Harper) з двох причин. По-перше, Гарпер досліджує маргіналізовану групу волоцюг, по-друге, тому що саме Гарпер інституалізував візуальну соціологію як галузь наукового знання. Він був одним із творців Міжнародної асоціації візуальної соціології (International Visual Sociology

Association), засновником і автором журналу «Візуальні дослідження» (Visual studies) та автором першого підручника з візуальної соціології (Harper, 2012).

Проект і книжка «Гарна компанія», 1982 р., вирости з докторської дисертації Гарпера, у центрі якої був опис культури волоцюг, «культури людей, мандрівних робітників або волоцюг, які їздили на вантажних поїздах, пили в нетрях і працювали на периферії американської економіки» (Harper, 2016, р. 2). Інша частина книжки присвячена аналізу цієї культури – тому, як вона виникла, як вона впливає і як вона репродукується та розвивається, тобто «описує аналітичною соціологічною мовою цю культуру волоцюг, характерні форми соціальної організації, до яких залучені волоцюги, та умови, у яких такі адаптації зростають та зберігаються» (Becker, 1995, р. 12). Ведучи польові записи і фотографуючи, Гарпер провів у дорозі кілька років, пересуваючись із волоцюгами на поїздах до місць сезонних робіт на півдні країни і потім повертаючись із ними на північ. Варто зазначити, що, хоча до книжки увійшли 90 фотографій, зроблених у цих подорожах, частина з них була зроблена під час попереднього дослідження безпритульних у Бостоні.

Гарпер розглядав значення фотографій із двох боків. По-перше, вони є «емпіричними в сенсі їхнього буквального документування, вони досліджують суб'єктивний, або, як я би його назвав, феноменологічний аспект польової роботи, але водночас вони передають досвід стосунків у дорозі; і (по-друге) вони є оповідальними, коли розглядаються як комунікативні етапи в культурі, що повторюються знову і знову» (Harper, 2016, pp. 170–171). Гарпер підкреслює, що згодом став робити менше фотографій, тому що сам процес фотографування фрагментував звичайний перебіг життя, у який він був занурений. Крім того, у поясненнях Гарпер пише, що до книжки не увійшли фотографії того, що він називає «порно особистого краху» (personal ruin porn) – відбитки, які демонструють образи «чоловіків у майже неймовірних станах злиднів, брудних та слабких від алкоголю» (Harper, 2016, р. 170). До того ж лише під час підготовки третього видання тексту (2016 р.) Гарпер звільнився від «допомоги» редактора і вибрав виключно ті фотографії, які сам вважав за потрібне презентувати як частину розповіді та аналізу. У своїй статті 1978 р., присвяченій етиці проведення свого фотографічного дослідження, Гарпер порушує питання, відповіді на які багато в чому

нівелюватимуть і дезавуюватимуть результати досліджень вразливих груп, які проводяться за допомогою фотографії, упродовж наступних років: «Коли я критично дивлюся на фотографії в цьому есе, я розумію, що мої власні мотиви та методи роботи, принаймні в деяких моментах, можна вважати експлуаторськими, нав'язливими і, можливо, етично непродуманими... Я виправдав цю роботу, яка проводилася в попередні періоди мого проєкту, оскільки багато соціологів виправдовують своє «зображення» бідності надією на те, що суспільні чи академічні досягнення стануть ініціатором соціальних змін. Однак згодом я дійшов висновку, що мотиви людини, навіть якщо вони в певному сенсі альтруїстичні, не можуть використовуватися для пояснення засобів, які, по суті, є експлуаторськими» (Harper, 1978, p. 63).

Ймовірно, частину висловлювання Беккера в післямові до книжки Гарпера про наявність широкого суб'єктивного досвіду дослідника можна розглянути як рекомендацію, що стосується також і етичних моментів: «Розробка ідей, гідних ретельної перевірки емпіричними дослідженнями, залежить від наявності досить широкого суб'єктивного досвіду, що дає нам змогу вловити стан розуму тих, чію поведінку мають пояснювати наші теорії» (Harper, 2016, p. 221). У книжці Гарпера можна не виявити формально виділеного розділу аналізу візуального матеріалу, де за допомогою стиснення візуального до формату письмового мовлення відбувається «викриття фокусу». Однак розповідь від першої особи, авторські фотографії та коментарі, як висновує Беккер, «являють собою зразок того, як цей вид знань може бути представлений у тому сенсі, як його визначав Томас Кун – щоб презентація містила те, що дізнався дослідник, таким чином, щоб читач міг розділити ці знання» (Harper, 2016, p. 223).

Культура виключених груп і теоретична чутливість дослідника

Гарпер пропонує розглядати волюг не з погляду аномалії або відхилення від будь-якого нормативного стану, а через культуру, в якій беруть участь волюги і яку вони відтворюють через взаємодію, зокрема через мову, але не обмежуючись мовленнєвими формами. Подорожуючи разом зі своїм «гідом» Карлом американською глибинкою і знайомлячись із культурою мандрівних робітників, Гарпер показує, що

волоцюги «були частиною культури зі складними нормами, ієрархіями та ідеологіями. Вони мали колективну ідентичність і словниковий запас, який формувався за століття американського життя» (Harper, 2016, р. 194). Автор наголошує, що, як засвідчили розмови з його попутниками, нерідко потрапляння до волоцюг відбувалося в результаті «спіралі поганої карми»: наслідків травм від участі у війні, складних протиріч у сім'ї, як варіанти – «жорстокості в сім'ї або, з іншого боку, сімейної трагедії», і це призводило до пояснення всього, що відбувається з ними, «нездатністю жити відповідально» (Harper, 2016, р. 174). Водночас Гарпер говорить і про інший погляд деяких волоцюг на події та наводить коментарі свого компаньйона: «Людина ставала волоцюгою, бо могла. Якщо ви відмовитеся від загальноприйнятих визначень успіху і у вас вистачить розуму збирати їжу та знайти укриття, ви зможете жити поза «залізною кліткою раціональності», яка визначає сучасне життя. Те, що ви працювали лише епізодично, означало, що ви не продалися на роботу. Ви не пішли на компроміси, щоб бути у стосунках, і, таким чином, принаймні в ідеалі, ви відвідали ядро своєї особистості, яке мало хто з нас колись знаходить» (Harper, 2016, р. 174). Гарпер наводить аналогічні коментарі Джона Маккука (John McCook), який займався вивченням волоцюг за сто років до написання книжки «Гарна компанія: життя волоцюги». Крім того, Гарпер посилається на працю Нільса Андерсона, який сам був волоцюгою, а потім став професором університету Чикаго в 1920-х роках. Андерсон простежує становлення культури волоцюг, порівнюючи їх з американськими першопрохідниками, які йшли на захід, де відбувалося привласнення земель, шляхом заселення через розвиток сільського господарства, видобувних та будівельних галузей із сезонними циклами роботи.

Гарпер описує, як значна частина людей, з якими він зустрічався в поїздах, презентує для оточення ідентичність спритника (хастлера, трикстера). Під час тривалих перегонів або очікування відповідного поїзда люди розповідають історії про те, як їм вдається маніпулювати поліцією або обдурювати працівників товарної станції. Ці розповіді виступають свідченнями того, що волоцюга був майстром трюків, спритником, «яскравим і зарозумілим», (бо) в порівнянні з тим, що більшість людей очікують від світу, йому не було чого втрачати» (Harper, 2016, р. 176). Деякі історії про якихось знакових персонажів передаються із уст в уста, обростаючи додатковими

вигаданими деталями, тож у різних компаніях можна було почути різне обґрунтування подвигів. Незмінним є одне: такі історії викликають вибухи сміху та супроводжуються схвальними коментарями.

Гарпер показує, що, як і моральні аутсайтери, котрі демонструють свою агентність у формі вибору власного шляху, відмінного від домінуючих культурних уявлень, так і спритники / хастлери дотримуються схожих пояснювальних теорій про те, що бродяжництво з пересуванням на поїздах «пропонує зміну рутини, через яку нормальне життя середнього класу здається збоченою копіткою роботою. Таким чином, товарняки схожі на ЛСД у 1960-ті роки – шлях «геть від сценаріїв», яких ми повинні дотримуватися і зазвичай дотримуємося, до небезпечної, але іноді жахливої форми просвітлення» (Harper, 2016, pp. 205–206).

Для нас важливим є те, як Гарпер орієнтує або позиціонує себе щодо досліджуваних людей і явищ, з якого місця він вдивляється у вічко видошукача, щоб виходила описана вище рамка кадру. В інтерв'ю 2017 року він говорить про те, як відбувалося його навчання в аспірантурі факультету соціології університету Брандейса, який «одночасно виступав проти істеблішменту та проти соціології істеблішменту. Герберт Маркузе викладав там, а Анджела Девіс, як кажуть, була запрошеним професором. Таким чином, загальна тенденція полягала в тому, щоб знайти спосіб створити соціологію, яка б протистояла «міфу про наукову об'єктивність», що лежав в основі кількісних методів, які тоді були гегемоністськими, та функціоналістській теорії, що надала тогочасній американській соціології консервативного відтінку. Так що це було божевільне місце, де ми читали Фрейда, Маркса, Адорно, Маркузе, Гоулднера, на доповнення до стандартів... та крайнощів соціологічних підходів, включаючи етнометодологію, польові дослідження із зануренням тощо» (Larrazet, 2017). Гарпер був останнім аспірантом Еверетта Г'юза (Everett Hughes), одного з родоначальників Чиказької школи соціології, і саме під його керівництвом була підготовлена дисертація, яка лягла в основу обговорюваної книжки. Беккер наводить такий заключний коментар до книги Гарпера: «Ми можемо стати ближчими до наміру самого Гарпера – захотіти відсвяткувати незалежність і спосіб життя цих людей (що блукають по країні), так само, як... Чиказька школа соціології оцінює те, що зазвичай засуджувалося» (Becker, 1995,

р. 12). Ми можемо говорити, що та вихідна позиція, з якою Гарпер підходить до вивчення / спостереження / дослідження людей, розташована на перетині критичної теорії та практики Чиказької школи – такий підхід до проведення дослідження, з одного боку, дозволяє поважати тих, кого ви вивчаєте, і водночас бачити, з яких домінуючих сил складається контекст ситуації, що вивчається.

Резюмуючи цей розділ, ми хотіли б ще раз наголосити на важливості згаданих праць, які змогли вивести практику проведення досліджень за допомогою фотографії з тіні соціологічних задвірків на авансцену, таким чином посприявши інституалізації візуальної соціології. Крім того, практика проведення художніх виставок на матеріалах соціальних досліджень стала важливим кроком до виходу за межі вузькоспеціальних наукових інтересів до міждисциплінарної співпраці. Сам факт взаємодії публіки з фотографіями, які спираються на соціологічну теорію і розвивають її, порушують етичні питання і демонструють критичний погляд на проблеми суспільства, може нести в собі важливу підтримку зусиллям соціологів, які не бажають залишатися просто байдужими спостерігачами.

2.2. Побудова теорії на основі (візуальних) даних

Від обґрунтованої теорії до візуальної обґрунтованої теорії

Беккер пропонує підходити до процесу фотографічного дослідження суспільства з позицій обґрунтованої теорії, у якій аналіз здійснюється безперервно і одночасно зі збиранням даних (Becker, 1974b, p. 13). Хоча саме визначення підходу, формулювання grounded theory, прямо не використовується Беккером, у своїх міркуваннях він спирається на книжку «Відкриття обґрунтованої теорії» (The Discovery of Grounded Theory) Барні Глейзера та Анзельма Страуса (Barney G. Glaser, Anselm L. Strauss) і наступну працю Шварцмана та Страуса (Field Research: Strategies for a Natural Sociology) – вчені «розробляють попередні гіпотези про об'єкт свого дослідження, помістивши його в контекст теорій та інших даних, а потім підходять до їх спостереження та інтерв'ю наступного дня відповідно до напрямків, запропонованих аналізом» (Becker, 1974b, pp. 12–13). Як зазначають Еммісон і Сміт, «суть польових досліджень для Беккера полягає в тому, що вони включають безперервний стиль

«обґрунтованої теорії» для перевірки попередніх гіпотез у контексті серії повторюваних спостережень» (Emmison & Smith, 2000, p. 26).

Дуглас Гарпер, проекти та діяльність якого з просування візуальної соціології ми розглядали раніше, також повідомляє про те, що у своїх дослідженнях він дотримувався підходу обґрунтованої теорії. Наприклад, у класичній праці «Робочі знання: навички та спільнота в невеликій крамниці» ті основні категорії, з яких вибудовується його книжка, виникають «в результаті діалектичного процесу постійного спостереження та переосмислення», яке і спрямовує подальший перебіг дослідження (Harper, 1987, p. 9). При цьому Гарпер додає коментар, що, хоча він і обговорював зі своїм інформантом значення фотографій, зроблених під час його (інформанта) роботи, він «переклав (їх) у терміни, зрозумілі тим, хто не знайомий із культурою» (Harper, 1987, p. 9). На думку Джона Проссера і Донни Шварц (Jon Prosser and Dona Schwartz), така інтерпретація інсайдерських значень на мову, «яка має резонанс і значущість для соціологів», допомагає простежити те, як теорія виникає з даних (Prosser, 1998, p. 104). Дуглас Гарпер наполягає, що підхід обґрунтованої теорії стимулював розвиток розуміння дослідників, і «вони й далі робитимуть це принаймні протягом наступних кількох десятиліть» (Harper, 1987, p. 203). Можна сказати, що Дуглас Гарпер демонструє докази свого передбачення, описуючи спільну з Мергі Паттерсон (Maggie Patterson) роботу над фільмом «Найдовша подорож починається» (The Longest Journey Begins), 2015 р., про людей, які вживали наркотики, але почали «одужувати» «в будинку на півшляху» (реабілітаційному центрі): «Ми розшифрували всі 36 годин відзнятого матеріалу, закодували ці розмови та проаналізували наші кадри. Ми проаналізували те, що дізналися, і це вивело нас до наших подальших стратегій зйомок. Теми виникали з інформації, яку ми вивчали, виходячи зі свого роду версії обґрунтованої теорії» (Larrazet, 2017).

Відкриття обґрунтованої теорії

Підхід до проведення дослідження, що базується на методології паралельного збирання та аналізу даних з метою побудови теорії, передбачає, що «більшість гіпотез і концепцій не тільки ґрунтуються на даних, а й систематично розробляються стосовно даних у процесі дослідження. Генерація теорії включає процес дослідження» (Glaser &

Strauss, 1999, p. 6). Методологія обґрунтованої теорії будується на одночасному процесі збирання та аналізу даних, кожен з яких «інформує та оптимізує інший» – самі дані та практики отримання матеріалу інформують дослідників про напрямок аналізу, а аналіз даних спрямовує подальше збирання даних та подальшу стратегію проведення дослідження (Bryant & Charmaz, 2007, p. 1). Інакше кажучи, в основу обґрунтованого теоретизування покладено постійний ітеративний процес «порівняння даних та побудови абстракцій, а потім зв'язування цих абстракцій з даними» (Charmaz, 2006, p. 181).

У рамках наших поетапних роздумів про комплексний метод для нас важливим є не тільки зробити посилання на попередні розробки та підходи, а й продемонструвати релевантність нашої інтерпретації і, відповідно, детально простежити розвиток наукового знання всередині підходів, що нас цікавлять. Можна говорити про те, що ми теоретично обґрунтовано конструємо метод, у рамках якого результати, в основу яких покладено дані, спрямовують методологічну стратегію нашого дослідження. Шляхом залучення більш сенситивних методів до збирання матеріалу, а потім повернення до пошуку додаткових даних ми сприяємо як поглибленню змістових результатів, так і підвищенню чутливості дослідницького інструменту, який розробляється.

Засадничими текстами в галузі обґрунтованої теорії є праці Берні Глейзера та Анзельма Страуса (Barney G. Glaser, Anselm L. Strauss) «Поінформованість про вмирання» (Awareness of dying), 1965 р., «Відкриття обґрунтованої теорії» (The discovery of ground), 1967 р., та «Час вмирання» (Time for dying), 1968 р., в основу яких покладено дослідження процесів умирання в американських лікувальних закладах, які вони проводили на початку 1960-х років. Необхідно відразу зазначити, що разом із Глейзером та Страусом у роботі брала участь і медсестра Жанна К. Квінт (Jeanne C. Quint), її праця «Медсестра та вмираючий пацієнт» (The Nurse and the Dying Patient), 1967 р., згадується зі словами подяки у передмовах до перелічених книжок як одна з важливих складових серії (Glaser & Strauss, 1965, p. x, 1999, p. ix). Крім того, «основні методи та положення» цих книжок Квінт розвинула у своїй діяльності, а її ім'я було внесене до Зали пошани медсестер США – вона «допомогла сформувати сферу паліативної допомоги та допомоги у хоспісах. Вона зробила легендарний внесок у

медсестринську справу, що принесло честь цій дисципліні» (Bryant & Charmaz, 2007, р. 6). На наш погляд, це пряма вказівка, зокрема, і на прагматичний характер обґрунтованої теорії. У додатку «Методи збирання та аналізу даних» до книжки «Поінформованість про вмирання» Глейзер і Страус вказують на те, що для того, щоб розроблена теорія була застосовна в суміжних галузях, необхідно проводити перевірку, але «тип теорії, розвиненої в нашій книжці, часто має велике практичне застосування задовго до того, як теорія буде перевірена з великою строгістю. Як інформованим нефахівцям, так і соціологам часто непогано вдається отримати вигоду з аналізу, вміщеного на цих сторінках» (Glaser & Strauss, 1965, р. 293). Глейзер і Страус посилаються на роботи філософа Джона Дьюї (John Dewey), представника школи американського прагматизму, який пропонував розглядати перевірку якості абстрактної теорії через її застосовність до пояснення прикладної ситуації.

Сама поява обґрунтованої теорії пов'язана з процесами, що відбувалися в американській соціології із середини 1930-х по 1960-ті рр., коли переважали та вважалися найбільш достовірними кількісні методи. Якісні методи виступали лише як доповнення до кількісних і використовувалися для розроблення гіпотез або ж узагалі нівелювалися як такі, що не піддаються верифікації. Можна говорити про те, що публікація «Відкриття обґрунтованої теорії» вирішила кілька завдань одночасно. По-перше, вона легітимізувала якісну методологію шляхом систематизації підходу. По-друге, вона продемонструвала переваги у сфері створення нових теоретичних висновків. По-третє, вона довела нерозривність теорії та даних. Нарешті, по-четверте, вона сприяла залученню до творчого процесу теоретизування аспірантів та студентів, а не лише «великих теоретиків». На момент початку роботи над дослідженням смерті та процесів умирання Страус був визнаним вченим Чиказької школи, відомої своєю відданістю якісним методам. У 1961 р. він запросив приєднатися до проєкту Глейзера, який щойно закінчив аспірантуру в Колумбійському університеті під керівництвом Пола Лазарсфельда (Paul Felix Lazarsfeld), методолога з ухилом у кількісні / математичні методи. Описуючи спільну роботу, Страус зазначає, що він доходив до чогось інтуїтивно, а Глейзер доходив такого самого результату, «але більш

систематично, спираючись на ідеї Лазарсфельда» (Bryant, 2009, para. 6; Legewie & Schervier-Legewie, 2004).

Наголошуючи на перевагах обґрунтованої теорії у своєму інтерв'ю 1994 р., Страус говорить про те, що для них було важливо – і це вже видно з назви книжки, «Відкриття обґрунтованої теорії», – те, що «на відміну від звичайних методичних посібників, пов'язаних із перевіркою, нас більше цікавило відкриття теорії «на основі даних». «Обґрунтована теорія» – це не теорія, а методологія виявлення теорій, прихованих у даних» (Legewie & Schervier-Legewie, 2004). Кеті Чармаз (Kathy Charmaz) – теоретик другого покоління авторів, що розвивають та концептуалізують положення обґрунтованої теорії, у своїй книжці «Побудова обґрунтованої теорії. Практичні настанови за допомогою якісного аналізу» (Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis) також характеризує особливість методології обґрунтованої теорії як можливість виходу «за рамки очевидного і шлях до збагачення творчих інтерпретацій» (Charmaz, 2006, p. 181). Самі автори оригінальної праці також наполягають, що вони пропонують до обговорення методи та процеси у формі відкритої дискусії для того, щоб стимулювати, а не заморожувати роздуми з теми (Glaser & Strauss, 1999, pp. 8–9). Ми будемо дотримуватися цього коментаря і запропонуємо важливі, на наш погляд, положення, розкриті у працях Глейзера і Страуса «Поінформованість про вмирання», «Відкриття обґрунтованої теорії» та наступних «обґрунтованих» теоретиків – Кеті Чармаз, Ентоні Браянта (Antony Bryant), Аделі Кларк (Adele E. Clarke), Кшиштофа Конецкі (Krzysztof T. Konecki).

Порівняльний аналіз для генерування та перевірки нових теорій / ідей

Глейзер і Страус розкривають силу порівняльного аналізу для генерації категорій, виходячи з того, що така діяльність можлива на основі одного факту, який згодом буде одним із багатьох даних про концепцію. Потім дослідник приходить до пошуку порівняльних даних, на основі яких вже можливе створення концептуальної категорії. Водночас дані, з яких виникла категорія, використовуються для ілюстрації концепції, «свідчення не обов'язково можуть бути точними, поза сумнівом (і це навіть не в дослідженнях, присвячених тільки точності), але ця концепція, безумовно, є релевантною теоретичною абстракцією того, що відбувається в досліджуваній галузі»

(Glaser & Strauss, 1999, p. 23). Самі факти, які лягли в основу категорії, піддаються емпіричному узагальненню, яке допомагає встановити їхню спільність і, відповідно, побачити відмінності; «порівнюючи подібність чи відмінність фактів, ми можемо генерувати властивості категорій, які збільшують спільність категорій та пояснювальну силу» (Glaser & Strauss, 1999, p. 24). Шляхом знаходження взаємозв'язків між категоріями відбувається генерація теорії, у якій за допомогою постійного порівняння з даними здійснюється перевірка обґрунтованості отриманих висновків. Глейзер і Страус попереджають, що перевірка повинна сприяти генерації – «створення теорії за допомогою порівняльного аналізу одночасно включає та передбачає перевірки й точні описи, але лише тією мірою, у якій останні присутні та слугують генерації» (Glaser & Strauss, 1999, p. 29).

Типи порівняльного аналізу, які сприяють генерації нових теорій, автори наводять із прикладами конкретних досліджень, звертаючись у своєму описі до праць, які є найбільш схожими на їхній власний підхід. Наприклад, наводячи серед інших аналіз праці Парка «Раса та культура» і «Соціології» Зіммеля, автори доходять висновку, що вони проводили «порівняння множини (різних явищ), щоб генерувати обґрунтовану теорію, засновану на даних, отриманих в результаті особистих спостережень, особистого досвіду та широкого кола читання про досліджувані явища» (Glaser & Strauss, 1999, p. 156). Автори розширюють поняття даних, у тому числі пропонують розглядати як дані: «листи, біографії, автобіографії, мемуари, промови, романи, анекдоти, фотографії та плани міст» (Glaser & Strauss, 1999, p. 161).

Пропозиція авторів використовувати різні типи даних, щоб шляхом порівняльного аналізу дійти до генерації нових теорій, схожі на роздуми Беккера про роботу фотографа-соціолога, який мірою просування у своєму фотографічному проєкті-дослідженні йде за тим, що він фотографує, «працює з конкретними зображеннями і переходить від них до більших ідей» (Becker, 1974b, p. 20). За словами Беккера, соціологам є чого повчитися у фотографів, оскільки «вони можуть знову і знову фотографувати людей, місця та ситуації, прагнучи зробити отримане зображення чіткішим, лаконічнішим і недвозначним. Вони схильні підходити до цього візуально, вилучаючи сторонні елементи, щоб твердження, вміщене в зображенні, ефективно й

рішуче передало свою сутність глядачеві» (Becker, 1974b, p. 21). Беккер бачить подібність роботи фотографа й соціолога в тому, «щоб прояснити, як ви думаєте і що насправді відбувається, використовуючи образи, які ви розробляєте як пробний камінь для перевірки концепцій мірою їх розвитку» (Becker, 1974b, p. 21). Те, що фотограф може знайти на готовій фотографії, дозволить скерувати розвиток проєкту та його ідеї; водночас «його теорії допоможуть йому сфотографувати те, що інакше він міг би проігнорувати» (Becker, 1974b, p. 14). Можна говорити, що Беккер радше запрошує до міркувань, аніж дає покроковий рецепт, але, на наш погляд, саме такі інтонації і необхідні для того, щоб сприяти подальшому розвитку підходу візуальної обґрунтованої теорії.

Глейзер і Страус приділяють значну увагу «Польському селянинові» Томаса і Знанецького та їхній роботі над аналізом «людських документів». Як ми вже вказували, «людськими документами», які використовували Томас та Знанецький, були ланцюжки листів, автобіографії, відібрані матеріали з підшивок газет, анкети та документи із соціальних агенцій, судові документи, записи церковних та парафіяльних книг. Або, як говорив Глейзер, «все є даними» Глейзера (Glaser, 2001, p. 1). Важливо відзначити, що Глейзер і Страус також зосереджуються на згаданій раніше критичній доповіді Блумера на конференції Ради із соціальних наук, присвяченій «Польському селянину». Хоча раніше для нас було важливо підкреслити значення цього дослідження для створення нових концепцій, але треба сказати і про те, що частина критичних висловлювань Блумера торкнулася питань перевірки тих висновків, яких доходять Томас і Знанецький. Оскільки Страус є, можна сказати, прямим нащадком Блумера і продовжувачем теорії символічного інтеракціонізму, то їхня спільна з Глейзером критика доповіді Блумера відбувалася в дуже в м'якій формі: «Озираючись назад, ми можемо поставити питання, що могло б статися, якби Блумер менше зосередився на проблемі перевірки та більше на генерації» (Glaser & Strauss, 1999, p. 14). Майкл Буравой у передмові до збірки «Глобальна етнографія» (Global Ethnography. Forces, Connections, Imaginations in a Postmodern World) більш категоричний, стверджуючи, що «можливості «Польського селянина» були міцно поховані Блумером у знаменитому звинуваченні, яке стосується дослідницької методології» (Burawoy, 2000, p. 10). Розгляд контексту проведення самої

конференції та доповіді дозволяє припустити, що акцентування Блумером питань перевірки було релевантним до зростання досліджень, що спираються на кількісний підхід з відповідними критеріями перевірки. Проте сам факт обговорення, виступ Томаса і письмова відповідь Знанецького, дискусія, яка супроводжувала цю конференцію, дозволяє прояснити те, що авторами бачилося як зрозуміле, але вимагало додаткового обґрунтування. У рамках наших міркувань ми можемо скористатися пропозиціями Глейзера та Страуса про те, що «твердження та записи колег є даними такою самою мірою, як і дані обивателів», у тому числі для того, щоб обґрунтовувати нашу дослідницьку процедуру (Glaser & Strauss, 1999, p. 204). Тому коментарі Глейзера і Страуса з приводу генерації теорії Томасом і Знанецьким за допомогою використання різних «людських документів» видаються нам важливими аргументами, які працюють як такі собі будівельні риштування, що підтримують нашу методологічну стратегію.

У заключному розділі «Відкриття обґрунтованої теорії» автори пропонують розглядати дослідника як «високочутливого та систематичного агента», у якого «виникають ідеї, і він може максимально використовувати їх за допомогою систематичного порівняльного аналізу» (Glaser & Strauss, 1999, p. 251). Розділ присвячений обговоренню стратегій виявлення дослідницьких інсайтів – виникнення теорій / ідей, якими дослідники спрямовуються. Вони розглядають важливість інтуїції та можливості її підтримки в найбільш чутливій формі. Для того щоб така можливість з'явилася, автори пропонують звертати увагу на свій власний досвід – не тільки в сенсі перевірки здоровим глуздом, а й як на свого роду дані. Для розвитку цієї навички можна також спиратися на досвід інших людей, який можна знайти в біографіях і романах. Наводячи як приклад свій досвід проведення досліджень, Глейзер і Страус пропонують обережно взаємодіяти з теоріями, щоб вони не трансформували значення даних, одержуваних з поля. Втім, як ми бачили раніше, і до інших досліджень та теорій можна ставитися як до даних, які можуть бути узгоджені більшою чи меншою мірою з тим, що спостерігається в полі. Неможливо «стерти з голови все», що ви знали раніше як соціолог про «великі теорії», але, щоб дані «заговорили», необхідно підтримувати баланс – «дехто справляється з хитким балансом між двома джерелами, уникаючи читати багато чого, що стосується відповідної сфери, доки вони не повернуться з поля;

вони роблять це, щоб не заважати особистому розумінню. З іншого боку, дехто заздалегідь багато читає. Інші періодично повертаються до того чи того джерела стимуляції. Готової формули, звісно, немає: можна лише поекспериментувати, щоб знайти, який стиль роботи дає найкращий результат» (Glaser & Strauss, 1999, p. 253).

Наприкінці 1980-х рр. шляхи Глейзера та Страуса розійшлися. Глейзер відповів різкою критикою на книгу Анзельма Страуса та Джульєт Корбін (Juliet Corbin) «Основи якісних досліджень: процедури й техніки обґрунтованої теорії» (Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques), 1990 р., у якій звинуватив колишнього колегу в тому, що він відійшов від класичного розуміння обґрунтованої теорії. Дійсно, якщо звернутися до цієї праці, то видно, що автори приділяють більше часу систематизації та способам перевірки, ніж генерації, та «пропонують дещо механістичний підхід до якісних досліджень; Глейзер рішуче захищає відкритий підхід, що базується на даних, який вперше був запропонований у «Відкритті». Певною мірою це було іронічною зміною засад первісної співпраці, коли Страус протиставив свою інтуїтивну орієнтацію більш систематичній орієнтації Глейзера» (Bryant, 2009, para. 25).

Чарльз Сучар (Charles S. Suchar), ґрунтуючись на домінуючому на той час (початок 1990-х рр.) розумінні обґрунтованої теорії, яка приділяє більшу увагу перевірці, ніж генерації / відкриттю нових категорій, провів низку досліджень, одним із результатів яких стала стаття «Обґрунтування візуального соціологічного дослідження у сценаріях зйомки» (Grounding Visual Sociology Research in Shooting Scripts), 1997 р. Він використав практику створення списку питань, «сценарію зйомки», запозичену у фотографів Управління забезпечення сільського господарства (FSA), що її розробив Рой Е. Страйкер у 1930-х рр. І хоча сам автор пише, що найвідоміші фотографи того часу Вокер Еванс і Доротія Ленг, які співпрацювали з FSA, «зазнавали труднощів з використанням сценаріїв», сам він пропонує скласти візуальні опитувальники та дотримуватися їх (Suchar, 1997, p. 36).

Ми зупиняємося на цій праці, оскільки в ній є обґрунтування, яке базується на фотографіях фізичного середовища, що не може нам не імпонувати. Водночас сам

підхід викликає занепокоєння через те, що визначає результати на ранній стадії⁴⁵. До того ж згадана праця є однією з небагатьох, які можна віднести до візуальної обґрунтованої теорії, а отже, потрапляє до всіх тематичних обговорень. Ми не можемо її ігнорувати, однак висловимо свою думку про те, що, хоча під час проведення дослідження автор переформулює свої дослідницькі питання, відгукуючись на знайдені ним нові категорії, сама робота все одно «пробуксовує» в початково створеній рамці. Слід зазначити, що автор досить небагато місця приділяє висновкам і загальним підсумкам, подаючи лише результати, і ми не можемо побачити виникнення / побудову теорії – «використання постійного порівняльного методу, безсумнівно, збільшило б силу його концептуалізації і забезпечило б основу для створення гіпотетичної конструкції явищ» (Bryant & Charmaz, 2019, p. 357).

Конструктивістська обґрунтована теорія

Як і багато інших теоретиків другої хвилі, Кеті Чармаз навчалася й захистила дисертацію під керівництвом Страуса та за підтримки Глейзера. Можна сказати, що хоча батьки-засновники розійшлися у поглядах, та їхні учні і надалі створюють нові обґрунтування, зокрема й поєднуючи підходи вчителів. До початку 1990-х рр. Чармаз виробляє свою «варіацію» підходу до обґрунтованої теорії. Вона спирається на працю Пітера Бергера (Peter Ludwig Berger) і Томаса Лукмана (Thomas Luckmann) «Соціальне конструювання реальності» (The Social Construction of Reality) (P. L. Berger & Luckmann, 1967), вважаючи, що інформанти конструюють свої пояснення хвороби, свої визначення, свої ідеї тощо, «дослідник (також) створює соціологічні конструкти, які він

⁴⁵ Ми дискутували на цю тему із соціальним антропологом, який використовує у своїй роботі візуальні дані. Статтю Сучара і його підхід із детальним дотриманням опитувальних листів цитували і схвалювали. Саме дотримання чіткого плану і можливість перевірки наводили як перевагу цього підходу. Водночас можливість отримати будь-які нові дані, що не входили до наперед складеного списку, на жаль, не розглядали. Автори другого покоління обґрунтованої теорії у своїх міркуваннях про можливість виявлення нових гіпотез і теорій спираються на використання логічної операції «абдукції» і простежують зв'язок між спадщиною Страуса й американським прагматизмом Джорджа Герберта Міда, Джона Дьюї та Чарльза Піпса. Charmaz, K. (2000). Teachings of Anselm Strauss: Remembrances and reflections. Sociological Perspectives., Charmaz, K. (2006). Constructing grounded theory : a practical guide through qualitative analysis. Sage Publications., Bryant, A., & Charmaz, K. (2007). The SAGE handbook of grounded theory., Bryant, A. (2009). Grounded Theory and Pragmatism: The Curious Case of Anselm Strauss. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research, 10(3).

розвиває, вивчаючи конструкти хронічно хворих людей» (Charmaz, 1990, р. 1161). У цьому полягає одна з важливих відмінностей підходу Чармаз від класичної обґрунтованої теорії; Глейзер і Страус припускали, що дослідник є стороннім нейтральним спостерігачем і відкриває дані: «Глейзер і Страус говорять про те, що відкриття теорії походить з даних, що відокремлені від наукового спостерігача. На відміну від їхньої позиції я вважаю, що ні дані, ні теорії не відкриваються. Швидше ми є частиною досліджуваного світу та даних, що збираються. Ми конструємо наші обґрунтовані теорії через наші минулі та дійсні контакти і взаємодії з людьми, погляди та дослідницькі практики. Мій підхід явно передбачає, що будь-яка теоретична інтерпретація пропонує інтерпретувальне зображення досліджуваного світу, а не його точну картину» (Charmaz, 2006, р. 10).

Крім того, Чармаз пропонує враховувати кут огляду, під яким вчений аналізує дослідницькі проблеми: «Марксистки вважають, що індивідуальна психологія як формується, так і обмежується соціальною структурою. Таким чином, марксистська думка сприяє порушенню критичних питань про те, як суспільство впливає на особистість і як люди відтворюють домінуючі ідеї в суспільстві» (Charmaz, 1990, р. 1161).

У рамках своїх роздумів про природу даних Чармаз закликає дослідників зосереджуватися на проблемі відсутніх даних, тобто того, як інформанти «конструюють заперечення хвороби», і наводить приклади того, що стоїть за таким запереченням – наприклад, бажання «уникнути того, щоб хвороба затопила їхнє життя та їхню особистість» (Charmaz, 1990, р. 1164). На наш погляд, це важливе етичне питання. У розмовах з нашими інформантами ми неодноразово стикалися з різноманітними формами заперечення та копінг-стратегій. Більш поглиблене обговорення питань, що викликають такі реакції, включає розмову про те, що стоїть за такими психологічними захистами, і, як наслідок, розкриття того, що саме таким чином інформанти хочуть приховати, захистити, нівелювати, раціоналізувати тощо. Однак важливо розуміти, що після закінчення таких «поглиблених» інтерв'ю інформанти можуть почуватися «обеззброєними» та «беззахисними» перед клубком різноманітних болючих проблем. На нашу думку, самого лише виявлення «заперечення» може бути достатньо. Воно

спрямує зусилля на те, щоб зібрати дані іншим способом (наприклад, візуальним), або вдатися до історичного аналізу, або звернутися до аналізу інтерв'ю з іншим інформантом. У своїй праці 2018 р. Чармаз закликає до того самого – «глибоко вивчивши нашу тему, ми можемо отримати дані про тишу. Якісне дослідження давно оцінює розповіді людей та ігнорує мовчання» (Charmaz & Belgrave, 2019b, p. 5).

Розмірковуючи про взаємини досліджуваного та дослідника, Чармаз пропонує прагнути до розуміння людей через повагу, але не обов'язково погоджуватися з ними, «не обов'язково переймати чи відтворювати їхні погляди як свої власні; радше важливо їх інтерпретувати» (Charmaz, 2006, p. 14). Така шаноблива участь допомагає виявити те, що «учасники дослідження вважають саме по собі зрозумілим або про що не говорять» (Charmaz, 2006, p. 14). Інтерпретація дослідником інтерпретацій учасників і їх зіставлення з видимими та невидимими рамками та обставинами є процесом узгодження розуміння «переконань учасників дослідження, їхніх цілей, дій, які вони виконують, та причин їхніх дій та бездіяльностей з їхнього погляду. Ми також намагаємося визначити значення та дії учасників у більших соціальних структурах та дискурсах, про які вони можуть не знати. Сенси учасників можуть відбивати ідеології; їхні дії можуть відтворювати поточні соціальні умовності чи владні відносини» (Morse et al., 2007, p. 131). На наш погляд, така практика сприяє тому, щоб зробити неявне / замовчуване видимим. Це своєю чергою є аналогічним до того підходу, який ми пропонуємо – використовувати візуальні дані для того, щоб висвітлити механізми відтворення маргіналізації / виключення, які перебувають у тіні. Як написала Чармаз у передмові до числа журналу «Соціологічний фокус», присвяченого обґрунтованій теорії, до звичайних питань якісного дослідження «що (відбувається)?» і «як?» конструктивістський підхід додає «чому (щось конкретне відбувається)?», тим самим спрямовуючи на пошук відповідей в умовах їх вироблення та структурах, «а не лише концентруватися на тому, що перебуває в межах прямої видимості» (Charmaz, 2019, p. 89).

Чармаз наполягає на тому, щоб фокус дослідника, який підтримує його інтерпретацію, став видимим при аналізі, а не просто супроводжував авторські міркування й залишався нерепрезентованим. Проведення критичних досліджень, що

виходить із протиставлення «справедливості» та «несправедливості», під кутом якого вибудовуються моральні судження та моральні дії, має починатися «з явної ціннісної позиції дослідника, яка з'ясовує значення питання дослідження до його проведення» (Charmaz, 2017, p. 35). Дотримуючись аналогічного підходу у вивченні виключених / маргіналізованих груп, ми вважаємо, що те виробництво і самовідтворення виключення й маргінальності, яке ми спостерігаємо в процесі дослідницьких практик, необхідно розглядати через критичну оптику, зосібна і для того, щоб самим не брати участі у відтворенні несправедливості / практик виключення. Наводячи приклад роботи Моніки Каспер (Monica J. Casper), Чармаз попереджає, що проведення досліджень і написання звітів не може бути нейтральним, а являє собою «безсоромну політичну активність»⁴⁶ (Monica Casper in Morse et al., 2007, p. 130). Починаючи дослідження з етичних питань, що стосуються самого дослідника і досліджуваного ним поля, надалі, підходячи до аналізу, неможливо «відключити свою політику», а говорити про те, що таке є можливим, «одночасно викриваючи політику моїх інформантів, було би верхом методологічного лицемірства»⁴⁷ (Monica Casper in Morse et al., 2007, p. 131). Взяття відповідальності за свою позицію, розуміння її місця у структурі чинних владних відносин та моделювання того, наскільки певні кроки дослідника можуть привести до збереження / відтворення чи напруги / дисбалансу системи – це важливо не тільки в короткостроковій, а й у довгостроковій перспективі і є однією з важливих передумов для проведення етично збалансованих досліджень маргіналізованих груп. Отже, «теорія спонукає дивитися не тільки назад, а й уперед. Конструктивістська обґрунтована теорія несподівано просуває наше мислення вперед і згодом породжує нове розуміння того, як пережити несправедливість і виправити її» (Charmaz, 2017, p. 43).

Чармаз пропонує, щоб дослідники у своїх діях та аналітичних побудовах спиралися на ретельне самооцінювання, яке вона визначає як «методологічну

⁴⁶ Casper, M. J. (1998). *The making of the unborn patient: A social anatomy of fetal surgery*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press (p. 25).

⁴⁷ Casper, M. J. (1997). Feminist politics and fetal surgery: Adventures of a research cowgirl on the reproductive frontier. *Feminist Studies*, 23(2), 232–262 (p. 241).

самосвідомість – глибоко рефлексивне вивчення наших цінностей, поглядів та дослідницьких дій» (Charmaz & Belgrave, 2019b, p. 8). Також вона наполягає на тому, що під час проведення дослідження розуміння «відносин, що перетинаються із владою, ідентичністю, суб'єктивністю і маргінальністю, як для дослідника, так і для учасників дослідження» може переглядатися та змінюватися, і це теж має бути відрефлексованим (Charmaz, 2017, p. 36).

Візуальна обґрунтована теорія

Кшиштоф Конецкі (Krzysztof T. Konecki), професор факультету соціології та економіки університету міста Лодзь (Польща), протягом останніх 20 років розробляє «візуальну обґрунтовану теорію», що базується на працях Кеті Чармаз та Аделі Кларк. Він написав кілька праць із аргументування методології візуальної обґрунтованої теорії і став співавтором останнього великого підручника з обґрунтованої теорії «The SAGE Handbook Of Current Developments In Grounded Theory». Роботи Конецкі з візуальної обґрунтованої теорії базуються на трьох темах: дослідження стосунків тварин та їхніх господарів за допомогою вивчення фотографій, зроблених господарями тварин; дослідження візуалізації практик йоги (фотографії надано тими, хто практикує йогу); та дослідження візуалізації бездомності (частина аналізованих фотографій була зроблена самими бездомними, а частина була знайдена в інтернеті). Важливо, що більшість праць Кшиштофа Конецкі присвячена не тільки аргументації його підходу, а й демонстрації його переваг через викладання. Ми, безумовно, часто зверталися до його праць і подеколи відчували вдячність і причетність. Однак у нас виникло і кілька пов'язаних між собою запитань, які певною мірою заперечували висновки, зроблені Конецкі. По-перше, питання, пов'язані з особливістю викладання методів як практики, що потребує створення стійкої картини в учнів. По-друге, питання, пов'язані з тим, що Конецкі завжди використовував вже готові фотографії, що, безсумнівно, має утилітарний сенс у рамках викладання, але не знімає проблеми, пов'язані із походженням / виробництвом таких фотографій. Докладніше ці проблеми будуть розглянуті у наступному параграфі.

Як ми вже згадували, Конецкі дотримується конструктивістського підходу до обґрунтованої теорії Чармаз та ситуаційного аналізу Кларк. Хоча напрямок ситуаційного аналізу потребує окремого розгляду, в рамках наших роздумів про

візуальну обґрунтовану теорію ми намагатимемося обмежитися лише найважливішими положеннями. Ситуаційний аналіз ґрунтується на побудові ситуаційних карт, що описують усі зв'язки, якими ситуація може бути охарактеризована. Кларк спирається на поняття соціальних світів Страуса, дискурсивних полів Фуко і виходу за межі пізнавального суб'єкта, а також на положення акторно-мережевої теорії про нелюдських актантів. Кларк дотримується думки, що контексту ситуації не існує, «все, що міститься всередині ситуації, у широкому розумінні є конститутивним, тобто є частиною всього іншого і виробляється через нього, а не просто «якимось чином по краях» (Morse et al., 2007, p. 240). Вона приділяє велику увагу мисленим / причетним актантам – «нелюдським акторам, що, як і люди, можуть фізично та / або дискурсивно бути присутніми в ситуації дослідження» (Morse et al., 2007, p. 205). Складання ситуаційних карт може допомогти досліднику виділити так звані зони мовчання, у яких є напруження або поєднання, але вони не відображаються в даних: «Тисячofунтові гори сидять у наших тривожних ситуаціях, і досі ніхто не перейнявся тим, щоб їх згадати» (Clarke, 2003, p. 561). Питання мовчання в даних мають важливе значення у дослідженнях маргіналізованих груп, у яких певні владні дискурси своєю домінуючою силою заглушають чи трансформують голоси представників маргіналізованих спільнот. Ситуаційний аналіз заснований на деконструкції, яка спрямована на те, «щоб зробити відмінності видимими, а мовчання промовистим, водночас допускаючи нестабільність, розриви та перемовини у процесі дослідження» (Clarke, Friese, & Washburn, 2015, p. 235). Крім того, Кларк аналізувала візуальне оформлення дискурсів репродуктології, щоб продемонструвати, як вибудовується домінуючий порядок денний за допомогою анатомічних атласів.

Конецкі, аргументуючи метод візуальної обґрунтованої теорії, звертався до переліку питань, через які мають розглядатися фотографії, що їх сформулювала Кларк: «Ситуаційна карта має включати всі аналітично значущі людські та нелюдські, матеріальні та символічні / дискурсивні елементи конкретного зображення» (Clarke, 2005, p. 229). Конецкі пропонує не обмежувати себе виключно візуальним аналізом, але також підтримувати його іншими методами – спостереженнями та аналізом уже готових документів, за допомогою яких «методологічна тріангуляція та тріангуляція даних

природно виконуються» (Krzysztof T. Konecki, 2005, p. 48). На думку Конєцкі, саме використання візуальних стратегій у супроводі обґрунтованої теорії формує «методологічну пару», в якій один елемент підтримує інший, що зумовлює більшу стійкість конструкції. Це дозволяє аналізувати не тільки «рудименти соціального порядку, а й те, що є найважливішим з погляду перспективи соціолога – те, як формуються соціальні зв'язки» (Konecki, 2008, para. 93). За прикладом Кларк, Конєцкі вводить інструмент, який він позначає як «багатошарова уява» (multislice imagining), що слугує розбиранню / деконструкції та побудові зображення. Пропонуючи розглядати візуальні процеси як своєрідні лінзи, через які спостерігаються «соціально-психологічні явища, важливо розуміти, як ці лінзи сконструйовані та за допомогою яких засобів і з якими мотивами було створено таку побудову. Багатошарова уява допомагає зрозуміти контекст створення, а також дізнатися, як зображення були представлені та отримані. Таким чином, ми можемо охопити всю картину ситуації та вбудованого в неї візуального процесу» (Bryant & Charmaz, 2019, p. 369).

Хоча Конєцкі докладася цілеспрямованих зусиль для аргументації, можливо, саме використання готових фотографій та викладання як практика ведуть до того, що, на наш погляд, явно суперечить і конструктивістській обґрунтованій теорії, і ситуаційному аналізу в їхньому критичному погляді на суспільний устрій. Як ми вже говорили, однією з важливих тем для аргументування візуальної обґрунтованої теорії є візуальні дослідження бездомності, у яких фотографії або роблять самі бездомні, або завантажуються з інтернету. Незважаючи на те, що стосовно фотографій з інтернету Конєцкі зауважує: «Ми помітили якусь естетизацію бездомності разом із тенденцією виставляти фотографії відповідно до стереотипів бездомних», але далі в аналізі цього феномену він не просувається і продовжує використовувати такі фотографії (Konecki, 2011, p. 151). Крім того, він презентує фотографії, зроблені самими бездомними: вони фотографують своїх друзів, котрі відтворюють негативну рамку суспільних очікувань або домінуючих соціальних уявлень про бездомність. Наприклад, ми можемо знайти фотографії з такими описами: «Бездомний, бордюр, пляшка горілки, місце для розпивання» (Konecki, 2009, p. 82). Можливо, саме використання готових фотографій призвело до спотворення критичного посилу конструктивістської обґрунтованої теорії.

Ймовірно, завдяки занепокоєнню, яке виникло в результаті прочитання робіт Конецькі, з'явився наступний розділ, присвячений можливостям та обмеженням репрезентації страждання, зв'язку етичного посилу та соціальної критики, норм бачення / небачення, які визначають етичну рамку нашого підходу. Хоч як це дивно, він відображатиме погляд Конецькі на гаданий теоретичний горизонт і сприятиме «створенню формальної теорії візуалізації дії» (Конескі, 2011, р. 152).

2.3. Етичні передумови, обмеження, труднощі проведення досліджень із маргінальними групами

Важливо розуміти, що будь-яке розмежування між нормативними та ненормативними, включеними та виключеними, маргіналізованими та привілейованими конститує та сприяє подальшому поділу і, відповідно, відтворенню тих механізмів, згубні наслідки роботи яких ми бачимо та намагаємося вивчати. У цьому параграфі ми надамо аргументи з приводу значущості визначення позиції дослідника, який вивчає маргіналізовані, вразливі чи виключені груп, щодо досліджуваного феномену.

Критичний підхід до репрезентації соціального страждання

Як продемонструвала філософ Карен Барад (Karen Barad), «теорії – це не просто метафізичні заяви про світ із гаданої зовнішньої позиції. Теорії – це живі та дихаючі реконфігурації світу» (Barad, 2012, р. 207). Важливо дотримуватися певного дослідницького фокусу, який не є фіксованою точкою, а являє собою саме фокус, у якому розміщується і дослідник, і його погляд на досліджувану проблематику, що має здатність дрейфувати в рамках цього фокусу мірою здійснення дослідження – «постійне відтворення самих себе та інших у формі певних виключень, умовностей та дискурсивних практик» (Clifford & Marcus, 1986, pp. 24–25). Водночас критичний погляд на домінуючі порядки, що супроводжують владні відносини, може бути однією з важливих напрямних позиціонування дослідника та його аналітичного підходу. Чармаз акцентує увагу на можливостях критичного дослідження в рамках підходу

конструктивістської обґрунтованої теорії, яке своїми якостями підтримує трансформаційну парадигму, «спрямовану на виявлення, протидію та відшкодування форм пригнічення, нерівності та несправедливості» (Charmaz, 2017, р. 2). Ми також дотримуємося погляду, що не тільки виявлення, а й протидія, а також відшкодування є ключовими характеристиками процесу проведення соціальних досліджень.

Ми хотіли б окремо зосередитися на питанні етики візуальної репрезентації, яке виникає, коли дослідники взаємодіють із маргіналізованими групами, збирають візуальні дані про них і публікують їх у відкритому доступі.

«На різноманітних та взаємопов'язаних аренах, від повсякденного популярного дискурсу до безлічі секторів засобів масової інформації та індустрії культури, до урядових заяв та звітів, а також до законодавчих офіційних заяв і судових рішень, – наркоспоживачі зазвичай зображуються нікчемними ледацюгами, пекельним кодом та прихованою загрозою якості життя, якщо не самому виживанню суспільства, коротше кажучи, постають як ізгої Соціальних Інших, котрі не мають жодної позитивної цінності чи корисного внеску в суспільство, людське сміття сучасного суспільного життя!» (Singer & Page, 2014, р. 7)

Образи, які сприяють такій «політиці виробництва цапів-відбувайлів», можуть проникати в медійний простір і популярний дискурс, зокрема за допомогою наукових публікацій (S. R. Friedman, 1998, р. 15). На наш погляд, питання виробництва та відтворення образів вимагає аналізу саме у зв'язку з конструктивістським підходом обґрунтованої теорії, оскільки однією з підстав є символічний інтеракціонізм (Charmaz, 2006; Glaser & Strauss, 1999). Однак, якщо ми враховуємо парадигму трансформаційного критичного підходу, нам необхідно візуально вивчати взаємодію людей, які вживають наркотики, не відтворюючи візуальних образів, що сприяють виробництву цапів-відбувайлів. Питання цих методологічних роздумів стосуватиметься того, наскільки доцільно використовувати образи людей, які, можна сказати, несуть на собі відбиток виключення. І, відповідно, на що може бути спрямована

камера, якщо ми не фокусуємося на людині, але спостерігаємо за нею протягом усього процесу дослідницької взаємодії.

Із розвитком постструктуралістських, феміністських та постколоніальних підходів з 1980-х рр. починаються дискусії про те, що собою являє, зокрема, візуальна репрезентація «іншого»: від екзотизації, якою були насичені класичні антропологічні праці, до погляду «білої людини», також властивого багатьом працям. У середині 1980-х рр. Джеймс Кліффорд та Джордж Маркус (James Clifford, George E. Marcus) провели та підготували спільний семінар для провідних антропологів, збірку есе яких згодом видали. У ній обговорюються зіткнення та постійні оскарження різних кодексів і те, що «етнографія завжди пов'язана з винаходом, а не з репрезентацією культур» (Clifford & Marcus, 1986, р. 2). Водночас автори, що досліджують медіа, закликали до візуальної представленості як до можливості звернення уваги на виключені групи населення, тому що, «як і будь-який міфічний світ, (масмедіа) є вибірковою та функціональною системою повідомлень. Його люди не народжуються, а створені, щоб зображати соціальні типи, причини, сили та долі. Репрезентація у вигаданому світі означає соціальне існування; відсутність означає символічне знищення / анігіляцію» (Gerbner & Gross, 1976, р. 182). Розмірковуючи про те, що «непредставленість підтримує безсилий статус груп, які не мають значної матеріальної чи політичної бази влади», Ларрі Гросс і Джей Рубі (Larry Gross, Jay Ruby) пропонують шлях «самопредставленості», коли автори – представники самих виключених груп створюють зображення / фільми, які є репрезентаціями та посланнями цих груп (Gross, Katz, & Ruby, 1988). У рамках дослідницьких практик така думка приводить до появи методології «фотоголос» (photovoice), коли дослідники роздають одноразові фотоапарати представникам досліджуваної виключеної спільноти, щоб ті самі робили знімки своєї повсякденності. Посилаючись на зауваження Кліффорда і Маркуса про те, що «академічні та медійні жанри взаємопроникні», можна говорити про те, що оскільки репрезентація винаходиться / виробляється / відтворюється, зосібна й візуально, як медіум, тим самим вона стає частиною / належить до загального медійного поля (Clifford & Marcus, 1986).

Можливо, окрім вирішення дослідницьких завдань, використовуючи фотографії людей, ми хочемо показати тяжке становище тих, кого ми досліджуємо, щоб тим самим

спонукати наукову спільноту або суспільство в цілому звернути увагу на несправедливість, але «повідомлення про страждання далеких людей мають моральне значення для аудиторії набагато складнішим і заплутанішим чином, ніж припускають журналісти. Їхнє значення також здається набагато складнішим, ніж соціальні теорії, які намагаються застосувати для їхнього пояснення» (Tester, 2001, pp. 11–12). Справді, питання, пов'язані з виробництвом та використанням у публічному середовищі фотографії, не мають однозначних відповідей. Частина з них ми розглянемо далі, наголошуючи на обговоренні проблематики репрезентації маргіналізованих / виключених груп.

Меррілл Сінгер і Браян Пейдж у своїй книжці «Соціальна цінність наркозалежних. Використання нікчемних» (The Social Value of Drug Addicts. Uses of the Useless) стверджують, що «соціальна категорія «споживачів наркотиків» є культурним артефактом сучасного суспільства (зокрема, суспільства США), створеним офіційними урядовими джерелами, засобами масової інформації, культурною індустрією, політиками, правоохоронними органами та громадською охороною здоров'я» (Singer & Page, 2014, p. 22). Конструювання певних соціальних об'єктів у формі візуальних повідомлень зауважував ще Зіммель – «ця ситуація дуже просунулась у формуванні сучасної ідеї «робітника» (G. Simmel, 2009, p. 576). Сінгер та Пейдж окреслюють наслідки створення такого конструкту, як «споживачі наркотиків», і тих образів, які містять явно негативний ухил, «що має негативні наслідки для споживачів наркотиків» (Singer & Page, 2014, p. 23). Дженніфер Керролл у своїй рецензії на цю книжку зауважує, що автори «звертають свій погляд на соціальних дослідників, таких, як вони самі, пропонуючи покірний звіт про те, як вчені можуть і часто отримують вигоду від «опредмечування» соціальної інакшості споживачів наркотиків» (Carroll, 2016b, p. 452). Автори пропонують аргументи стосовно того, що таке «паразиткування» на соціальних інших зумовлює не тільки піднесення статусу дослідників, а також і постійне відтворення цих негативних образів, які є джерелом підтримки їх фінансування.

Тім Родс та Джон Фіцджеральд (Tim Rhodes, John Fitzgerald)⁴⁸ у своїй статті, присвяченій використанню фотографії у дослідженні наркозалежності, вносять поправку про те, що «візуальні дані – як і будь-які дані – наражаються на очевидний ризик діяти як форма «символічного насильства» при відтворенні маргіналізованих соціальних позицій, якщо використовуються некритично». Однак одним із джерел зображень у їхній статті є фотопроект Джона Ранарда (John Ranard), основна частина якого складається з фотографій людей у момент вживання наркотиків та великих планів пацієнтів державних стаціонарів з лікування ВІЛ в Одесі, Москві та Санкт-Петербурзі. На наш погляд, такі фотографії можуть презентувати лише невеликі технічні подробиці вживання, але при цьому вони сприяють формуванню та подальшому поширенню негативних образів і, тим самим, відтворенню страждання. У спогадах активістів, пов'язаних із цим проектом, він бачиться як засіб привернення уваги до їхніх проблем, але те, що ці образи лише вкоренили особливий тип візуальної репрезентації людей, які вживають наркотики, вони не проблематизували. Ми знайшли одного з учасників зйомки – він був дуже здивований і стурбований, оскільки не був попереджений про публічне використання фотографій і не давав дозволу на таке використання.

У монографії «Соціальне страждання» (Social Suffering) Артур Кляйнман (Arthur Kleinman) розглядає використання фотографій вразливих людей у програмах розвитку, які спонсорує багата північ на бідному півдні. Він наголошує, що «єдиний висновок, який можна зробити, дивлячись на страждання з відстані, полягає в тому, що, попри весь хаос у західному суспільстві, ми трохи кращі, ніж це африканське суспільство. Ми набуваємо морального статусу, і деякі з наших організацій виграють у фінансовому та політичному плані, тоді як ті, кого ми представляємо чи привласнюємо, і далі так само вмирають, оточені стерв'ятниками» (Kleinman et al., 1997, p. 8). Таке «споживання» страждань провокує створення образів, у яких культурна репрезентація постає як

⁴⁸ Ми навмисно не ставимо посилань у цьому абзаці; хоча основна стаття вийшла ще на початку 2000-х, наразі сам проєкт як виставка перебуває у відкритому доступі й досі ретранслює образи, які сприяють негативному уявленню про людей, що вживають ін'єкційні наркотики.

переплетення морального, комерційного і політичного. Кляйнман проводить логічний ланцюжок від споживання до комерціалізації страждань, вказуючи на те, що це є «перетворенням досвіду жорстокості та жорстокого поводження з товаром, а також порнографічним використанням деградації / занепаду» (Kleinman et al., 1997, p. 19). Можна говорити і про те, що такі зображення також живлять у край непривабливі сторони людської чутливості – «зачудування смертю викликало вуаєризм серед жителів Заходу» (Vitellone, 2017, p. 22). Добре знайомі фотографії виснажених африканських дітей можуть викликати не тільки співчуття і бажання протягнути руку допомоги, на що розраховують виробники таких фотографій, а й сприяти або ж, краще сказати, потурати отриманню задоволення тими, хто на них дивиться.

Лівія Стоун (Livia K. Stone) у своїй статті «Стражденні тіла і сцени конфронтації. Мистецтво і політики репрезентації структурного насильства», присвяченій фільмам мексиканської громади, що бореться з урядовцями за можливість існувати на своїй землі, пише про те, що «використання зображень страждених тіл як візуальної стратегії зображення несправедливості або нерівності суперечить тому, щоб систематичне соціальне, економічне і політичне гноблення стало видимим. Я стверджую, що образи страждених тіл мають тенденцію натуралізувати зв'язки між насильством і вже маргіналізованими народами. Більше того, зрештою вони не працюють для того, щоб зробити структурне насильство видимим, (1) приховуючи механізми та виконавців насильства, (2) не порушуючи домінуючі концептуальні рамки та (3) не залишаючи місця для рішень» (L. Stone, 2015, p. 179). Ніколь Вітелон (Nicole Vitellone) у своїй книжці «Соціальна наука про шприц. Соціологія ін'єкційного вживання наркотиків» (Social Science of the Syringe) акцентує увагу на тому, що «культурна політика співчуття може також включати підвищену чутливість до консервативних почуттів» (Vitellone, 2017, p. 22). Тобто, окрім затінення насильницьких сил, такі образи ще й цементують відтворення насильства, будучи таким собі аргументом для консервативних поглядів та віктимізації представників і так вже пригноблених груп населення, «фактично зміцнюючи ієрархії, які фотографи хотіли критикувати» (L. Stone, 2015, p. 183).

Для того щоб повніше окреслити спектр можливостей / обмежень, межі допустимого у сфері візуальної репрезентації маргіналізованих груп, важливо представити звіти сучасних художників-теоретиків, арт-критиків та філософів, оскільки питання етики переплетені з епістемологією та онтологією знання.

Можливості та обмеження візуальної репрезентації маргіналізованих груп

У 1975 р. Марта Рослер (Martha Rosler), американська художниця, арт-феміністка, активістка, авторка теоретичних статей про сучасне мистецтво, представила проєкт «Бавері у двох неадекватних описових системах» (The Bowery in two inadequate descriptive systems). Проєкт виглядає як панно з 24 фотоколажів (Рис. 7-8), що складаються з фотографій вітрин і фасадів району Бавері в Нью-Йорку, що сусідять із машинописним текстом, який описує стан сп'яніння та поведінки людей під впливом алкоголю.

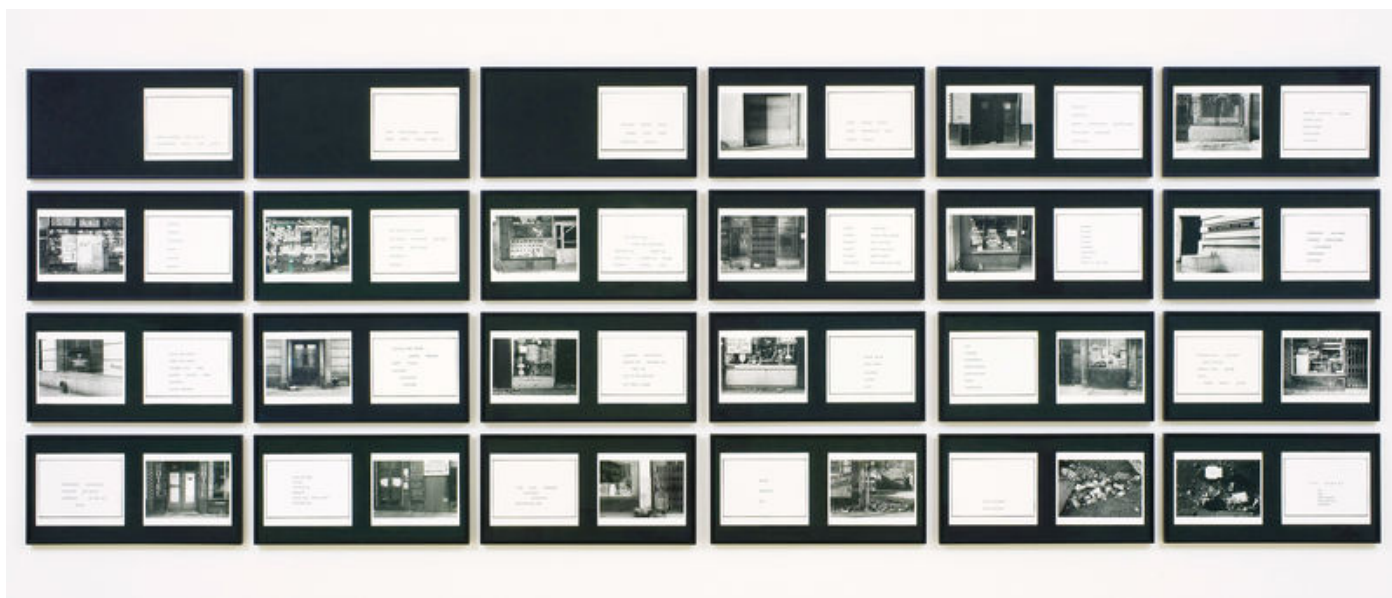

Рис. 7. Бавері у двох неадекватних описових системах (The Bowery in two inadequate descriptive systems), 1974/1975 © courtesy of the artist⁴⁹.

⁴⁹ <https://www.martharosler.net/the-bowery-in-two-inadequate-descriptive-systems>

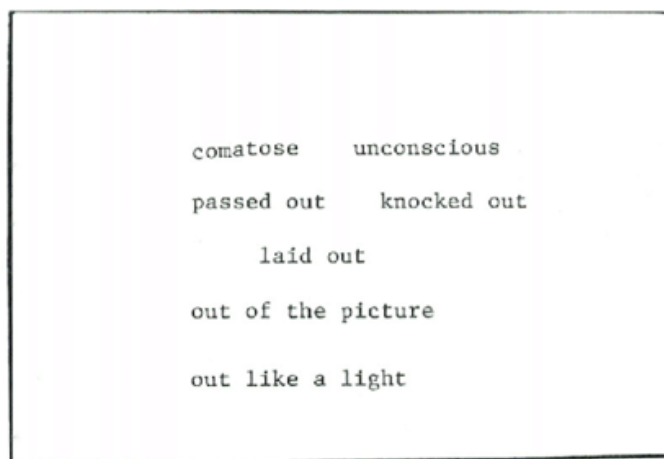

Рис. 8. Фрагмент роботи © Martha Rosler; courtesy of the artist

На сайті Музею американського мистецтва Вітні (Whitney Museum of American Art) наводиться експлікація / опис цього проєкту:

«У своїй роботі Марта Рослер часто використовувала та деконструювала фотографічні умовності таким чином, щоб дослідити автентичність, пов'язану з документальною фотографією, та незбалансовані відносини між безправними спільнотами та їх візуальними репрезентаціями. Тут Рослер використовує комбінацію зображень і текстів, щоб відповісти на більш ранні документальні фотографії волоцюг та алкоголіків у зубожілому районі Мангеттена Бавері. Критикуючи те, що вона вважає заниженою здатністю документальної фотографії мотивувати зміни, Рослер зіставила фотографії вітрин у Бавері зі світлинами машинописних слів, пов'язаних із пияцтвом. Невідповідність, що виникає в результаті, – між словами, які стосуються надто людського стану, і зображеннями, позбавленими людей, – передбачає вроджені обмеження як фотографії, так і мови як «описових систем» для вирішення складної соціальної проблеми»⁵⁰.

Необхідно сказати кілька слів про район Бавері. Хоча багато критиків пишуть, що з часів зйомки цього проєкту район джентрифікувався, і це, можливо, таки правда в

⁵⁰ <https://whitney.org/collection/works/8304>

сенсі вартості нерухомості, але навіть зараз, а ми були в Нью-Йорку 2018 року, місце сприймається як один із «розломів», як прикордонна територія. Ці розломи відчутно розкреслюють Нижній Мангеттен – район хмарочосів Волл-стріт падає у малоповерхову, насичену східними крамничками Канарі-стріт. Потім фешенебельні Трайбека і Сохо відмежовуються від східної частини острова, якраз районом однойменної вулиці Бавері та Г'юстон-авеню від Гринвіч Вілладж та Челсі, які відокремлює розрив 42-ї вулиці та прилеглого району від Мідтаун. Усі ці розриви мають яскраво виражену недоглянутість, візуальну занедбаність, сповнені вуличного сміття, якихось дивних магазинів, які не очікуєш побачити на Мангеттені (наприклад, ангарів, які торгують некондиційною технікою або електротоварами, як у проєкті Рослер), та великою кількістю безпритульних. Можливо, 42-га вулиця справляє інше враження через безліч яскравих вивісок магазинів із сувенірами для туристів. Однак вулична торгівля підробками одягу відомих брендів прямо посеред тротуару і присутність величезної кількості бездомних біля автобусного терміналу демонструють «живу спадщину» розламу / маргінальності району тих самих часів, коли тут був осередок салонів із надання секс-послуг. Ми жили на межі Сохо і Бавері та «спізнали» клініку терапії метадоном на Бавері-стріт по людях, котрі постійно перебували поряд, а також притулок Армії Спасіння, до якого тягнулися бездомні. Усі перелічені вулиці – це швидкісні хайвеї (крім 42-ї), тому зовсім небагато людей ходить там по курному й загазованому тротуару.

Згаданий проєкт Рослер починається із трьох колажів, на яких немає фотографій. В інших парах на фотографії представлені фасади та вітрини району Бавері, але всюди ми можемо спостерігати різноманітні сліди присутності покинутої людини – сміття, порожні пляшки та пачки цигарок. Тексти / слова, розміщені на другій половині колажів, починаються з піднесених патетичних прикметників, що описують сп'яніння, потім опускаються до сленгу та архаїзмів, що характеризують стан запою як потойбічну навігацію та відмінний стан буття, і «переходять у (опис) голого заціпеніння та смерті (Rosler, 2004, p. 194). Ця динаміка знаходить вираження і в розташуванні тексту, який ближче до кінця проєкту починає завалюватися та розпадатися. Самі мешканці тротуарів Бавері не презентуються на фотографіях, що, з одного боку, можна тлумачити

як невидимість їх для глядача, тобто бажання глядача / мешканця не звертати уваги на тіла під ногами, або ж просто як викреслювання / стирання гумкою того, що завдає дискомфорту.

У книжці «Приманки та збої» (Decoys and disruptions), у статті про документальну фотографію «Усередині, навколо та запізнілі думки» (In, around and afterthoughts), Рослер формулює своє уявлення про цей проєкт як акт критики, що працює через планомірну практику відмови, у тому числі від візуальних ходів у зображенні бродяжництва та бідності, але при цьому не є прикладом «визивного антигуманізму» (Rosler, 2004, p. 191). Питання, які вона порушує, демонструють бідність репрезентації, а не зубожіння як способу виживання людини, яку намагалися презентувати документальні фотографи. Фотографічна практика «безсила передати реальність, яка, проте, вже заздалегідь повністю осмислена ідеологією, і вона так само відволікає, як і словотвори, які принаймні ближчі до того, щоб бути поміщеними в культуру пияцтва, а не бути ззовні обрамленими / оформленими. Це поетика пияцтва, поезія поза в'язницею»⁵¹ (Rosler, 2004, p. 194). Документальна фотографія, яку критикує Рослер, не тільки затушовує тривогу з приводу природи сенсу представленого і заспокоює обгорткою естетично приправленого гуманізму, а й є дуже сумнівним заходом в етичному плані, що зумовлює додаткову експлуатацію і без того знедолених за допомогою узагальнень, що призводять до подальшої криміналізації та віктимізації виключених груп.

Гвен Крессман (Gwen Cressman) у статті, присвяченій розгляду репрезентацій вуличного життя з етичного та естетичного боку, робить важливий для нас коментар, що стосується самого способу представлення проєкту – решітки панно, якому вторують решітки антивандальних жалюзі магазинів, дверей та залишеного візка від продуктів, представлені на фотографіях, що створюють «відчуття ув'язнення та відчуження» (Cressman & Gwen, 2019, para. 12). Далі авторка посилається на роботу теоретика

⁵¹ Одним із коментарів, отриманих від експерта в галузі громадського здоров'я на пілотний проєкт дослідження Pathogonia, <https://www.srdcenter.org>, була критика «психоделічності» текстового змісту. Текст, на його думку, мав описувати / роз'яснювати фотографію. На наш погляд, якщо є текст, то він може передавати те, що кадрється у фотографії, те, що в ній за визначенням бути не може – відчуття / чуттєве сприйняття, запах, афект від взаємодій.

мистецтва Розалінди Краусс (Rosalind Krauss) «Решітки» (Grids), яка концептуалізує розвиток сучасного мистецтва через конституювання «решітки» у своїй основі, що «проголошує прагнення сучасного мистецтва до мовчання, його ворожість до літератури» (Krauss, 1979, р. 50). На думку Крессман, таке блокування наративу при акцентуації на безмовних, викинутих за межі суспільства, тобто тих, що існують поза решіткою, дозволяє «соціальним і політичним дискурсам заговорити знову» (Cressman & Gwen, 2019, para. 13). Цей підхід працює так само, як операція подвійного заперечення, що веде до констатації позитивного. Хоча люди, які незримо присутні у проєкті Рослер, залишаються анонімними та майже повністю невидимими, сама форма презентації робить їх домінуючими на картині саме внаслідок їхньої невидимості.

Розмірковуючи про можливості та обмеження фотографії як документа про страждання, зокрема і щодо свого проєкту, Рослер підкреслює, що в результаті домінуючих владних дискурсів «немає навіть пияцтва, є лише «зловживання психоактивними речовинами» як проблема бюрократичного управління. Викриття, співчуття та обурення документальної фотографії, що підживлюється прихильністю до реформи, перетворилося на комбінації екзотики, туризму, вуаєризму, психологізму та метафізики, трофейного полювання та кар'єризму». (Rosler, 2004, р. 178). Водночас підхід автора до створення репрезентації маргіналізованих людей, у якому дві обмежені форми подання входять у дисонанс, запитують одна одну, а також продовжують, доповнюють та насичують взаємну невизначеність, сприяє створенню поля дискусії з відкритими, а не замкненими на собі кордонами, що своєю чергою передбачає можливість розвитку та пошуку шляхів трансформації.

Фотографія в цьому проєкті вказує не на об'єкт, а на форму буття і є, за словами Рослер, «радикальною метонімією з налаштуванням, за яким мислиться сам стан» (Rosler, 2004, р. 195). Завдяки такому свідченню з'являється можливість вловити гнучкі / пливучі основи, «хиткі» з «нормативного» погляду та відмінні від переважних систем координат, які дозволяють виключеним вибудовувати свої всесвіти. До того ж консистентність, базована на рідкому центрі (що є в цьому разі не тільки метафорою, а й основою для створення та конструювання себе і світу навколо), може розраховувати

на успішніше поєднання невизначеності та фрагментарності сьогоденного буття на противагу більш жорстким, ієрархічним, традиційним системам.

Аллан Секула (Allan Sekula) – теоретик, арт-критик і фотограф-практик, співавтор та кореспондент Марти Рослер, у статті «Фотографія: руйнуючи модернізм, наново винаходячи документальність. (Нотатки про політику репрезентації)» (Photography: Dismantling Modernism, Reinventing Documentary) наводить важливий аргумент, який демонструє цілісність сприйняття «гри» на протилежних курсах обмежених дискурсів – «різноманітність та «багатство» мови демонструє головну мету сп'яніння – спробу втечі від болісної реальності. Але фотографії постійно ведуть нас назад на вулицю, туди, звідки здійснюється цей зворушливий політ (Sekula, 1978, р. 867). «Втеча від болісної реальності» також є одним із найвідоміших тропів у описі сторонніми спостерігачами вживання наркотиків та саморефлексії людей, які вживають наркотики. Неможливість адекватного відображення того, що бажає вийти за рамку, передбачає, що одним зі способів перенесення на картинку людей, які вживають наркотики, є зйомка їхньої зниклої тіні, або «інверсійного» сліду в просторі.

Рослер, виступаючи як теоретик, спирається на свій досвід виробництва та відходу від виробництва візуальних медіумів, а також на свою практику створення проблемних меседжів, у яких шляхом деконструкції процес заперечення / проблематизації не приходить до стану спокою, тобто не припиняється. Далі ми коротко звернемося до її аналізу ідеї «представленості» (видимості у символічному світі).

На думку Рослер, важливість постулату про те, щоб надати виключеним голос, і, відповідно, артикуляція цих голосів, стикається з проблемою співіснування кількох дискурсів, які повинні бути озвучені (і почуті) одночасно (Rosler, 2004, р. 363). Звучання цих голосів досить складно гармонізувати, але й самі ідентичності не стабільні, «насправді люди підтримують численні, навіть конфліктні ідентичності та позиції, важливість яких змінюється, підвищуючись і відступаючи у відповідь інші чинники» (Rosler, 2004, р. 363). Як було описано вище, саму категорію «люди, які вживають (ін'єкційні) наркотики» було створено зусиллями фахівців громадської охорони здоров'я. Хоча самі інформанти можуть дотримуватися в інтерв'ю «правил гри», тобто відповідати критеріям включення до дослідницьких практик і навіть називати своїх

колег по цеху «наркозалежні», використовуючи термінологію, прийняту в наукових колах, не можна сказати, що це їхня домінуюча чи єдина ідентичність. Швидше можна говорити, що вона виникає у відповідь на взаємодію з дослідниками, а самі люди дотримуються або бажають позиціонувати себе як гарперівські «спритники» (чоловіки), жінки ж часто виставляли напоказ ролі матері та труднощі, пов'язані з виконанням цієї ролі через громадський тиск. Численні ідентичності інформантів були представлені флюїдним позиціонуванням себе як «доброго сина», «порядного злодія / ув'язненого», «жертви обставин», «ділової людини», «слухняної пацієнтки» тощо. Самі способи представлення членів маргіналізованої спільноти можуть створювати «фіктивні або уявлювані ідентичності», що суперечать уявленню групи-конкурента в тій самій спільноті (Rosler, 2004, p. 377). Кляйнман у передмові до книжки «Соціальне страждання» пише про те, що зазвичай рутинне і буденне не стає видимим, а сам факт презентації схильний до впливу ідеологій, і, «таким чином, навіть особисте свідчення опиняється під загрозою» (Kleinman et al., 1997, p. xiii). Демонстративне виставлення найбільш узагальнених, легко почитних «шрамів» діє як маскувальна сітка, що привертає увагу і приховує механізми виключення. З одного боку, надзвичайно важко уявити багатоголосся на фотографії, з іншого боку, вона фреймується дискурсами того, хто дивиться, тобто тлумачення смислів відбувається відповідно до домінуючих уявлень.

Розглядаючи проблеми, пов'язані з участю представників виключених груп у створенні фотографій своєї спільноти (дослідницька практика «фотоголос» (photovoice)), Рослер нагадує нам про те, що, такі роботи справді можуть привертати увагу та викликати довіру. Однак у цьому разі поза увагою залишаються інституційні сили, задіяні в презентації, а отже, відновлюються нерівні владні відносини, яких ми намагалися позбутися, передаючи камеру інформантові. Сам представник маргіналізованої спільноти не має тієї влади та тих ресурсів, які мають дослідники, і не може навіть спрогнозувати, якою буде доля зроблених знімків, коли погоджується на таку практику, про що пишуть Браян Сінгер і Меррілл Пейдж у книжці «Соціальна цінність наркозалежних: використання нікчемних» (Singer & Page, 2014). У підсумку ми отримуємо так званий інструмент «управління розмаїттям», який рухається

второваною стежкою «соціальної жертви», що викликає співчуття, і через свою деполітизованість набуває форми соціального «проносного» з «терапевтичною» дією (Rosler, 2004, p. 228).

Говард Беккер у передмові до книжки «Моральні права суб'єктів у фотографії, фільмах, телебаченні» описує свою позицію щодо етики створення візуальних образів так: «З практичного погляду етичні проблеми створення образів мають вирішуватися політично, а не логічно» (Gross et al., 1988, p. xvii). Він пропонує розглядати створення фотографії як процес проходження через відповідні інституції, які мають певну політичну організацію. Крім того, ми хотіли б додати твердження Рослер про те, що сама фотографія та її презентація вимагають вивчення та розгляду питань, пов'язаних із «соціальною владою та епістемологічним розумінням» (Rosler, 2004, p. 209). Те, що спочатку під час підготовки проєкту пропонованої дисертації та візуальних досліджень людей, які вживають наркотики, ми позначали як нашу етичну позицію – не відтворювати, не розгойдувати маховик соціального виключення та маргіналізації, – мірою проведення самих досліджень та обґрунтування їх результатів стало розглядатися нами через призму впливу різноманітних політик та інститутів на дослідницьку практику. Водночас ми звертали увагу на проблеми виробництва знання в дослідженнях інших маргіналізованих груп та відповідного уявлення про можливості / обмеження використовуваних методів.

Сьюзен Зонтаг (Susan Sontag), художній критик та філософ, випустила кілька важливих книжок, що окреслюють сучасне розуміння фотографічного зображення. Найвідомішою її працею є збірка «Про фотографію» (On Photography), 1977 р. Ми зупинимося на цьому тексті і продемонструємо розвиток уявлень Зонтаг, відображений у її останній опублікованій за життя книжці «Щодо болю Інших» (Regarding the pain of Others), 2003 р. У книжці «Про фотографію» Зонтаг ставить під сумнів можливість візуальної передачі чужих страждань і те, що такі фотографії можуть «впливати на совість» глядача та скерувати його на шлях співчуття. Після першого побаченого зображення чийогось болю людина стає споживачем такого роду контенту, тому наступні «споживані» фотографії працюють як «знеболювальні образи» (Sontag, 2005, p. 15). Кожне нове шокує зображення мінімізуватиме як ефекти попереднього, так і

розмиватиме власну здатність впливати на індивіда. Попри те що сама подія, зафіксована на фотографії, стає більш реальною, ніж та, яка не має відповідної фотодокументації, наслідком повсюдного використання та «багаторазового впливу зображення (є те, що) подія також стає менш реальною» (Sontag, 2005, p. 15). Отже, таке сприйняття зображень мінімізує можливості реалізації закладеного в них ефекту. Крім того, кожна фотографія, по суті, є фрагментом чогось більшого, кадром якого вона є. При цьому вона також є фрагментом місця, де вона експонується, відповідно, сам контекст презентації впливає на її посил. Зонтаг проводить аналогію між значенням фотографії та тим, що Вітгенштейн говорив щодо слів: значення – це використання. Розкриваючи обмеження, пов'язані з роботами фотографів, перейнятих соціальною тематикою, та їх бажанням донести до глядача якийсь стійкий зміст, автор наполягає, що саме через те, що «фотографія завжди є об'єктом у контексті, це значення неминуче зникне; тобто контекст, який формує будь-яке безпосереднє, зокрема політичне, використання фотографії неминуче змінюється контекстом, у якому таке використання слабшає і стає менш актуальним» (Sontag, 2005, p. 82). Фотографія, створена з певними цілями, подорожує різними контекстами презентації і врешті-решт втрачає зв'язки з початковим посилом та через низку трансформацій може в кращому разі стати художнім об'єктом, а в найменш вдалому – змінити значення на протилежне.

Однією зі спроб зберегти стійке значення фотографії є бажання того, на що вона насправді не здатна дати – додати їй голосу за допомогою підпису. Хай там якою є якість точності відтворення підпису, він завжди буде лише однією інтерпретацією, яка до того ж обов'язково обмежує початкову фотографію, а «рукавичка з написом так легко надягається і знімається» (Sontag, 2005, p. 84). Ми досить часто бачимо надмірну увагу до супровідних підписів до фотографій людей, створених для вирішення будь-яких проблем у галузі громадського здоров'я. По-перше, сам підпис не може виступати на рівних за площею з фотографією, яку він описує, а фотографія з її відмінними від підписів значеннями домінуватиме над текстом, що ніяк не враховується прихильниками прямого використання зображень. По-друге, у процесі відтворення та тиражування в обрізаному вигляді або у вигляді візуальних цитат підписи втрачаються або значення їх видозмінюються, що жодним чином не документується та не

визнається. І, по-третє, те, що, на наш погляд, є найважливішим: у разі акценту на підписі незапротокольовані значення фотографії можуть зіграти в унісон із абсолютно протилежними зусиллями консервативних груп. Отже, збитки від такого впливу будуть набагато більшими і тривалішими, ніж та проблема, яку ми намагалися вирішити або повернути до неї увагу за допомогою фотографії з підписом.

Зонтаг наполягає на тому, що хоча дійсно фотографія може транслювати страждання з далеких куточків світу або із сусідніх до нас просторів, куди ми не зазираємо, але сам медіум фотографії схильний до естетичних тенденцій, які нейтралізують початковий посил до передачі страждання – «камери зменшують враження, перетворюють історію на видовище. Наскільки фотографії викликають симпатію, настільки скорочують співчуття, віддаляють емоції. Реалізм фотографії створює плутанину стосовно реального, що має наслідком моральне знеболювання, а також сенсорно-стимульну дію» (Sontag, 2005, р. 85). Естетичні переваги, закладені у фотографічному відбитку, працюють як елемент створення мотивації споживання через естетичне оцінювання споживачем, тим самим перетворюючи естетику на основний критерій, який нівелює інші аспекти змісту. Торкаючись того, що фотографія є застиглим часом, який відкривається ментально для погляду, тим самим порушуючи і підміняючи звичайний плин часу, Зонтаг показує, що така якість призвела до створення нових, різнобічних, систематичних норм краси. Сенсорне стимулювання, що стикається із таким всеосяжним культом, призводить до того, що «істини, які можуть бути представлені в дисоційований момент, хоч би якими значущими або вирішальними вони були, мають дуже обмежений стосунок до потреб розуміння» (Sontag, 2005, р. 87). Естетизація страждань та болю, що виступає як один із засадничих принципів створення фотографії, працюють на емоційне усунення глядача. При цьому дисоціація і сурогатна реальність, обтяжена естетикою, призводять до того, що Рослер називала перетворенням «нудного соціологічного в захопливе міфологічне / психологічне», коли при взаємодії із зображеннями сімей бідняків, крім самого «видовища (де голодні немовлята і зневірені дорослі заперечують будь-який уявлюваний натяк на свободу і тепер стають просто надокучливими бідняками), відкривається шлях для витонченого приписування жалюгідно-героїчного вибору жертвам, які перетворилися на виродків,

захоплених долею у скрутних обставинах» (Rosler, 2004, p. 180). Сама фотографія працює на відсторонення, але у створеній «тиші» намічається стежка для драматизуючого наративу «розуміння». Як і Рослер, Зонтаг у своїх роздумах спирається на роботи та коментарі фотографа Діани Арбус (Diane Arbus), відомої своїми фотографіями людей з аномальною зовнішністю, які критикують хиткість раціональних уявлень про природу видимого на фотографії через демонстрацію ірраціональності, на якій базується створення фотографій і сама фотографія. Зонтаг наводить цитату Арбус: «Фотографія – це секрет про секрет, чим більше він вам говорить, тим менше ви знаєте» (Diane Arbus in Sontag, 2005, p. 86), розкриваючи ілюзію про те, що глядач розуміє фотографію. Джудіт Батлер (Judith Butler) у праці «Торттури й етика фотографії» (Torture and the ethics of photography), розбираючи ранню роботу Зонтаг, намагається пояснити її занепокоєння і дещо моралізаторський і категоричний тон тим, що, можливо, те «оніміння», яке викликає фотографія, проявляється через «не-бачення посеред бачення, цей не-зір, що є умовою бачення, став візуальною нормою, і саме ця норма є національною нормою, яку ми читаємо у фотографічному кадрі, коли він створює це фатальне заперечення» (Butler, 2007, p. 966). У своїх ранніх текстах Зонтаг розглядає ефект відсторонення або оніміння, що супроводжує глядача фотографії (фотографії страждання), як подвійну причину самої природи створення фотографії та її презентації.

У книжці «Щодо болю Інших», яка вийшла після подій 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, Зонтаг, розмірковуючи про принципи побудови фотографії з поля бою, зазначає, що вона «зараз не така впевнена» в тому, що «фотографія висушує співчуття набагато більше, ніж його створює», як вона писала раніше (Sontag, 2003, p. 105). Справді, від фотографії страждань і болю є ефект, і вона намагається в ньому розібратися, але знову порушує питання про те, що обурення, породжене такою фотографією, не йде шляхом перетворення на якусь політичну дію – «позначення пекла, звичайно, не говорить нічого про те, як витягувати людей з цього пекла, як пом'якшувати пекельне полум'я» (Sontag, 2003, p. 114). Тиск, викликаний таким гнівом і обуренням, перерозподіляється по відомих руслах проєктування та пояснення, тим самим не лише «знімаючи болючість» з теми, а й нівелюючи можливість трансформаційного ефекту фотографії.

На думку Зонтаг, для того, щоб глядач міг прийняти будь-який критичний погляд (необхідний будь-якій стороні) стосовно конкретного конфлікту, при тому, що його оточують інші жахіття і драми в медійному полі, йому потрібно постачати повторні фрагменти або тиражувати цілі матеріали про війну – «розуміння війни людьми, які не знали війни, тепер переважно є результатом впливу цих образів» (Sontag, 2003, р. 21). Крім Зонтаг, можна відзначити роздуми П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu) у книжці «Про телебачення» (On Television), 1996 р., про те, що глядачі в умовах короткострокової взаємодії з медійними посланнями будують своє розуміння через «ідеї-загальники», тобто мислять кліше – «банальними, шаблонними, загальними ідеями, які вже прийняті» (Bourdieu & Ferguson, 1998, р. 29). Як і в людському спілкуванні, коли люди задовольняються самим спілкуванням і підтримкою спільних поглядів, а не націлені на його змістовну частину, так і в медіапосланнях «прийняті ідеї» легко вкорінюються, начебто для них вже підготовлений сприятливий ґрунт. Водночас можна також примножити розуміння взаємодії глядача, зокрема і з жахіттями війни, спираючись теорію соціальних уявлень Сержа Московічі (Serge Moscovici). Московічі характеризує соціальні уявлення як знання, джерелом яких є «здоровий глузд» і які соціально зумовлені як «властивості практичного мислення, спрямованого на осмислення матеріального, соціального та ідеального світу»⁵² (Jodelet, 1984, р. 362). Отже, для того, щоб людина, спостерігаючи за військовими стражданнями, репрезентованими «прикомандованим» журналістом (мало кого просто так допустять на поле бою), могла скласти думку, необхідну редакції, їй потрібно показати ці страждання кілька разів і

⁵² Працюючи над дисертацією, автор підготував чернетку до розділу «Практичне застосування результатів, отриманих із використанням представленого методу», у якій, ґрунтуючись на «колективних уявленнях» злочинського світу, запропонованих Д. Лихачовим, робиться спроба застосування положень сучасних підходів теорії соціальних уявлень, візуальних досліджень і дискурсивної психології для того, щоб детально окреслити поле, у якому живуть люди, що вживають наркотики, і вказати на точки, де відбувається нерівне поєднання різних дискурсів (точки розриву), докладання зусилля до яких уможливило б проведення поведінкових інтервенцій. Оскільки ця частина мала обсяг, порівнянний з основним текстом дисертації, було вирішено на цьому етапі її не подавати. Частина напрацювань буде представлено в дисертації. Слід зазначити, що в 1995 р. автором було захищено дипломну роботу «Соціальні уявлення і масмедіа» на ф-ті соціології СПбДУ.

так, щоб ця демонстрація включала в себе вже відомі «прийняті думки» та / або блоки «соціальних уявлень».

Не применшуючи значення телебачення, Зонтаг акцентує нашу увагу на фотографії як на своєрідному «стоп-кадрі пам'яті», який при інформаційному навантаженні «забезпечує швидкий спосіб сприйняття чогось і компактну форму для запам'ятовування» (Sontag, 2003, р. 22). Фотографія – це така собі узятая в лапки цитата, яку можна мати в запасі і при нагоді миттєво витягти із запасників пам'яті. Зонтаг посилається на старий рекламний слоган агентства новин Paris Match «Вага слів, шок від фотографій» для того, щоб показати, що гонитва за найбільш драматичними зображеннями вже є частиною культури споживання, у якій шок став провідним стимулом (Castellani, 2007, para. 8).

Зонтаг проблематизує здатність пам'яті не так запам'ятовувати подію за фотографією, як пам'ятати саме лише зображення. Ця здатність зрештою витісняє всі інші можливості для розуміння та запам'ятовування. Основою стає картинка / образ, за якою ми вибудовуємо спогад про подію. Розглядаючи фотографії страждань, «нестерпні фотографії», автор резюмує, що вони «не обов'язково втрачають свою силу шоку. Але вони не дуже допомагають, якщо завдання розібратися. [...] Фотографії роблять інше: вони переслідують нас» (Sontag, 2003, р. 89). Це зауваження дуже добре описує те, що сталося з репрезентацією людей, які вживають наркотики. Шокуючі фотографії та псевдодокументальні фільми про людей, котрі вживають наркотики, які почали з'являтися з кінця 1990-х рр. на пострадянському просторі, породили низку образів, болісний вплив яких можна відчувати дотепер. Ми коротко розглянемо механізм, який спрацював цього разу. На думку Московічі, соціальні уявлення є «мережею» ідей, метафор і образів, більш або менш слабо пов'язаних одне з одним» (Moscovici, 1998, р. 244), і переходять у мову в повному обсязі, оскільки «дискурс перестав бути уявленням, навіть якщо кожне уявлення переводиться у дискурс» (Moscovici, 1985, р. 92). Московічі вважає, що у русі соціальні уявлення більшою мірою аналогічні грошам, ніж мові, «як і гроші, вони існують тією мірою, якою вони корисні, поширюються, набувають різних форм у пам'яті, сприйнятті, творах мистецтва тощо, а втім, завжди визнаються ідентичними» (Moscovici, 1998, р. 244). Соціальні уявлення

можуть бути і безпосередньо «об'єктивовані у фотографіях, малюнках, фільмах, газетних статтях та засобах масової інформації» (Voelklein & Howarth, 2005, p. 443). Московічі розглядає соціальні уявлення через їх складові: «концептуальний / вербальний аспект та іконічний аспект». Перший пов'язаний з мовою та знанням, а другий відіграє підлеглу роль і виражається образами, і ось саме така двоїстість, на думку автора, сприяє соціальній нерівності: «Нижчі класи, маси, насамперед мають доступ до іконічного аспекту, а вищі класи, еліти – до більш концептуального аспекту уявлень» (Moscovici, 2001, p. 19). Московічі наводить висловлювання Папи Григорія Великого: «Живопис може бути для неписьменних тим, чим є письмо для тих, хто вміє читати» (Moscovici, 2001, p. 19), щоб продемонструвати, як із традиції створення чудових фресок на стінах соборів із зображенням / перекладанням сцен із біблійних текстів, створених за вказівкою церкви, формувалася релігійна свідомість людей, які не знали грамоти. З цієї традиції згодом вирости сучасні ЗМІ з аналогічними принципами: «Образна риторика – для мас, лінгвістична риторика – для освіченої меншини» (Moscovici, 2001, p. 20)⁵³. Повертаючись до Зонтаг та її думки про те, що «болісні фотографії» є частиною нашої пам'яті та «переслідують нас», ми можемо припустити, що створюють та розповсюджують фотографії / образи страждання споживачів наркотиків люди, що мають для цього певні соціальні ресурси та можливості. Однак наслідки циркуляції таких образів несуть на своїх плечах самі люди, які вживають наркотики, та люди з їхнього оточення, які можуть претендувати лише на іконічний / образний аспект соціальних уявлень.

⁵³ Одним із значущих чинників розгляду нами теорії соціальних уявлень є те, що саме радянський і пострадянський простір тісно пов'язаний або, можна сказати, базується на колективній діяльності, що робить застосування теорії соціальних уявлень очевидно продуктивним. Крім того, описуючи джерела своєї теорії, окрім антропології Леві-Брюля та психології дітей Піаже, Московічі розглядав доробок Л. Виготського та О. Лурії, які із залученням марксизму обґрунтовували, що «процеси вищої психічної діяльності виростають з колективного життя людей» (Moscovici, 1998, p. 228).

Дотримання етичних принципів для відновлення суб'єктності досліджуваних груп

Демонстрація не тільки етично осмислених шляхів відновлення суб'єктності, а й порушення питання про те, як сучасність, що розуміється через історичний розвиток домінуючих уявлень, уможлиблює практики виключення, буде ґрунтуватися та підтримуватися розглядом підходів, що віддалені від центрально-магістральної системи знань. Як заявляє феміністський теоретик Карен Барад у книжці «Зустріч всесвіту на півшляху. Квантова фізика і заплутаність матерії та сенсу» (Meeting the universe halfway. Quantum physics and the entanglement of matter and meaning), «сенси ставити під сумнів традиційні епістемології полягає не тільки в тому, щоб вітати в лоні знавців жінок, рабів, дітей, тварин та знедолених Інших (вигнаних Аристотелем із країни знавців понад два тисячоліття тому), а й у тому, щоб краще врахувати онтологію цього знання» (Barad, 2007, р. 379). Водночас самі наші звіти про довколишній світ – чи за допомогою лабораторних «очей», чи власне людських – не є наслідком пасивного бачення, а проходять через «активні системи сприйняття, що будуються в перекладах та специфічних способах бачення, тобто у способах життя», і, як продовжує Донна Гаравей (Donna Haraway) у книжці «Мавпи, кіборги та жінки: переосмислення природи», «розуміння того, як ці візуальні системи працюють технічно, соціально і психічно, має бути способом втілення феміністської об'єктивності» (Haraway, 1991, р. 190). Які налаштування має бачення; на яких принципах будується кадрування, коли добір певних елементів виступає методом організації світу; як задане фокусування скасовує чи переводить у стан нереального / примарного не тільки фрагменти, а й цілі групи людей – ось неповний перелік питань, що мають центральне значення, коли ми розглядаємо маргіналізовані групи як дослідницький суб'єкт.

Далі ми розглянемо, як встановлюються певні норми через невидимі рамки сприйняття / фотографії, і як ці рамки керують сприйняттям через фокусування на конкретних частинах зображення, та розмежування того, що перебуває за рамками і всередині них. Ми покажемо, як у результаті проходження такого шляху відбувається дегуманізація людини та «дереалізація» її страждання. Для цього ми звернемося до трьох робіт Батлер «Нестійке життя: сили скорботи та насильства» (Precarious life: the

powers of mourning and violence), 2004 p., «Даючи звіт про себе» (Giving an account of oneself), 2005 p., і «Торттури й етика у фотографії» (Torture and the ethics of photography), 2007 p. Багато в чому ці тексти є наслідком осмислення автором подій 11 вересня 2001 p. та подальшої реакції на них. Зокрема, поява таборів для утримання підозрюваних у причетності до теракту (Ґуантанамо, Абу-Ґрейб та ін.) як своєрідних «офшорів», де зупинялася дія законів, а люди безстроково утримувалися під вартою, без судів та слідства, лише через підозру у їхній винуватості. Призупинення дії законів та конвенцій втілювалося в спеціальних протоколах дізнання, які базувалися на використанні різноманітних тортур затриманих. Спочатку разові фотографії, які фокусуються на приниженні людської гідності, використовувалися американською адміністрацією для демонстрації тріумфу над ворогами, потім у мережу потрапив і став загальнодоступним величезний масив фото та відео, на яких рядові охоронці катували затриманих та примушували їх принижувати один одного. Необхідно відзначити, що, хоча і міжнародні правозахисні організації, і найвідоміші світові інтелектуали розкривали злочинний характер такого ставлення до людей ще з початку 2000-х, лише 2013 року президент Обама підписав указ про закриття в'язниці, але наступний президент Трамп його скасував, і досі тюремний офшор Ґуантанамо функціонує.

У книжці «Нестійке життя» Батлер спирається на аналіз суверенітету Фуко та його переходу до аналізу «урядовості» (governmentality) як «ментальності» урядування. Ми наведемо широке трактування Батлер цього терміна:

«Урядовість у широкому сенсі розуміється як спосіб дій влади, пов'язаний з підтримкою і контролем тіл та людей, виробництвом і регулюванням громадян та населення, і навіть як обіг товарів тією мірою, якою вони підтримують і обмежують життя населення. Урядовість діє через політику та відомства, через управлінські та бюрократичні інститути, через закон, коли закон розуміється як «набір тактик», і через форми державної влади, хоч і не виключно. Таким чином, урядовість діє через державні та недержавні інститути й дискурси, які не узаконені ні прямими виборами, ні встановленою владою. Відзначена розпливчастим набором стратегій і тактик, урядовість знаходить своє значення і

мету не з одного джерела, не з єдиного суверенного суб'єкта. Швидше тактика, характерна для урядовості, діє розпливчасто, щоб привертати та впорядковувати населення, а також виробляти та відтворювати суб'єктів, їхні практики та вірування відповідно до конкретних політичних цілей» (Butler, 2004, p. 52).

Розосередження влади, яка не зводиться до єдиного центру, робить управління менш видимим і частково втілюється через недержавні інститути та дискурси, які не узаконені. Простежуючи розвиток думки Фуко, який бачив в урядовості перехід від суверенітету, але яка могла включати в себе непережиті характеристики останнього, Батлер доходить висновку, що Фуко не міг передбачити того, що «суверенітет у надзвичайних умовах, у яких зупиняється верховенство закону, відродиться в контексті урядовості з подвоєною силою анахронізму, який відмовляється помирати» (Butler, 2004, p. 54). Фактично відбувається розосередження влади на окремих дрібних суверенах, які правлять бал у товщі бюрократичних армійських інститутів, не будучи при цьому обраними та повністю підконтрольними, але наділеними повноваженнями виносити односторонні рішення, що відповідають тактикам та цілям влади. Центральні органи формують порядок денний, який є настановами для виконавців. Батлер розглядає випадок припинення дії законів або використання законів з тактичною метою, що проголошується як засіб досягнення цілей боротьби з тероризмом. Він виражений у практиках безстрокового утримання під вартою та неможливості бути виправданим. Виправдання військовим судом за окремими звинуваченнями не веде до звільнення, а може бути розглянуте для визначення того, чи становить затриманий потенційну небезпеку США. Батлер розглядає цей випадок як приклад того, як і за яких умов люди позбавляються універсальних прав людини, тобто їхні життя вважаються «нелюдськими». Полемізуючи з Фуко з приводу хронології послідовної зміни суверенності урядовістю, Батлер консолідується із Джорджіо Агамбеном (Giorgio Agamben) у тому, що сучасною формою «суверенітету називається влада, яка скасовує та припиняє дію закону» (Butler, 2004, p. 60), подібно до того, як це відбувається в ситуації введення надзвичайного стану.

Саме надзвичайний стан дозволяє здійснити зворотний перехід дій влади від набору законів до набору правил, які не є повністю обов'язковими через відсутність встановленого закону. Саме це призводить до вибірковості та довільності їх застосування залежно від тлумачення посадовими особами. Надзвичайний стан встановлює сфери «суверенного рішення, яке призупиняє дію закону у стані виключення і, таким чином, залучає до нього голе життя» (Agamben, 1998, p. 83). Варто зазначити, що як Фуко переходить від роздумів про «урядовість» до «біополітики», так і Агамбен у своєму розгляді суверенної влади, що здійснюється в умовах надзвичайного стану, описує операцію зведення людини до голого життя (*la nuda vita*) – виключно біологічного функціонування. Таким чином, нелегітимні правила, що їх довільно застосовують посадові особи, здійснюють операцію дегуманізації, залишаючи від людини лише її біологічні характеристики.

Далі Батлер аналізує прецедент «безстрокового затримання»: попри те що він був «виправданий» надзвичайним станом, він також може виступати і умовою подовження надзвичайного стану на невизначений термін. Автор, визнаючи, що «безстрокове затримання» є незаконним, розглядає і його ширше розуміння як управлінської тактики, яка нівелює верховенство закону турботою про безпеку: «безстрокове утримання під вартою не означає виняткової обставини, а скоріше означає засіб та привід, за допомогою якого виняткова обставина стає природною нормою» (Butler, 2004, p. 67). Аналізуючи висловлювання вищих посадових осіб, Батлер демонструє, що для застосування «безстрокового затримання» достатньо визнання людини небезпечною, яке не ґрунтується на будь-яких правилах доказу, тобто фактично дозволяється просто вважати людину небезпечною або припускати, що вона може стати небезпечною в майбутньому. Така варіативність, що не потребує жодних доказів, дозволяє дрібним володарям у товщі армійської бюрократії нескінченно широко тлумачити «небезпеку» і довільно застосовувати «безстрокове затримання» стосовно людей, які через свою расу, національність та інші відмінності можуть викликати побоювання. Довільно тлумачачи або скасовуючи дії певних законів та конвенцій, вищі посадові особи вдаються до вибіркової аргументації, посиляючись на практику примусової госпіталізації, що реалізується за наявності підозр про те, що особа може завдати шкоди

собі чи комусь іншому. Батлер критикує використання такої аналогії, оскільки в ній не проводиться розмежування порівнянних термінів, але вказується на те, що такі висловлювання допускають наявність спільного як метонімічної операції, тобто «недобровільна госпіталізація схожа на недобровільне ув'язнення, тільки якщо ми приймаємо, що певні підозрювані злочинні дії самі по собі є ознаками психічного захворювання» (Butler, 2004, р. 72). Відповідно, будь-які вірування та практики ісламу стають ознаками психічного захворювання, коли вони відхиляються від дискурсів та норм західної раціональності.

Продовжуючи полемізувати з Фуко, Батлер ще раз повертається до умов того надзвичайного розпорядження, коли урядовість породжує беззаконний суверенітет, що діє через класичні (за Фуко) системи «управління охороною здоров'я, в'язницями, освітою, арміями та обігом товарів, забезпечуючи дискурсивні та інституційні умови для виробництва і підтримки популяції» (Butler, 2004, р. 95). Вона вважає важливим ще раз наголосити, що таке функціонування державності породжує спосіб «управління» населенням через визначення людей як менших за людей, оскільки вони не мають прав, тобто як «по-людськи невідомих» у результаті десуб'єктивації, за допомогою якої суб'єкт «не є ні живим, ні мертвим, ні повністю конституюваним як суб'єкт, ні повністю деконституюваним у смерті» (Butler, 2004, р. 98). Процес десуб'єктивації, під час якого скасовуються права та відтворюється подальше скасування характеристик суб'єкта, посилює та пролонгує наслідки і в правовому, і в політичному полі.

На відміну від США, ні в СРСР, ні в незалежній Україні вищі посадові особи ніколи не використовували образ війни з наркотиками, хоча, застосовуючи термінологію радянських пропагандистів, «неоголошена війна» з наркотиками та людьми, які вживають наркотики, відбувалася протягом майже всієї радянської історії. Водночас слід зазначити, що сьогоденні екстенсивні заходи у досягненні перемоги над ВІЛ, які за підтримки міжнародних агенцій здійснюються в Україні, дискурсивно встановлюють рамку надзвичайної ситуації та вихід із неї через «перемогу» над ВІЛ/СНІД, яка передбачає здійснення певних (надзвичайних, «військових») дій.

У нашій статті «Керування програмами лікування опіоїдними агоністами в пострадянському лімбі» (Managing opioid agonist therapy in the post-Soviet limbo) ми спираємося на ретроспективний розгляд розвитку наркології як частини психіатрії в СРСР та пострадянській Україні. Ми аналізуємо сучасну законодавчу базу, що регулює галузі ВІЛ, протидії наркотикам та надання медичної допомоги людям, які вживають наркотики, та подаємо результати якісних інтерв'ю з пацієнтами програм лікування опіоїдними агоністами. В обговоренні ми демонструємо, як різноспрямовані зусилля для уникнення невизначеності (радянський устрій) та для керування невизначеністю (неоліберальний устрій), пов'язаної з людьми, які вживають наркотики, входять у дифузію та відтворюють радянський режим, створюючи тим самим пострадянський лімб. Ні Батлер, ні Фуко, ні Агамбен безпосередньо не торкаються ні людей, які вживають наркотики, ні контексту України, але поданий у статті аналіз у багатьох точках перетинається з міркуваннями вказаних акторів і уможлиблює демонстрацію дегуманізації, яка відбувається по відношенню до людей, які вживають наркотики.

Радянський режим «неоголошеної війни» здійснювався як сукупність медичних, дискурсивних і поліцейських заходів, спрямованих на людей, які вживають наркотики, і проголошував «універсально вузьку картину нездатності таких людей протистояти сильному умовному подразнику, незалежно від того, чи цей стимул є речовиною, що викликає звикання, чи авторитетом лікаря; дискурсивне розрізнення через побудову опозиції між справжньою радянською людиною та тими, кого потрібно «виправити», або ігнорувати через невизнання їхнього існування, або приховати за допомогою примусової ізоляції; нарешті, визнавши існування вживання наркотиків, держава зосереджує увагу на контролі за допомогою «наркообліку» та проголошує «прозорий» зв'язок між лікуванням та покаранням, медициною та поліцією, лікарями та наглядачами» (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021, p. 4). Втілення такого підходу практично набувало форм, що нівелюють не лише людську гідність і людські права, а й зводило самі уявлення про людяність будь-якого індивіда до набору тваринних рефлексів, обґрунтовуючи цим абсолютно негуманні дії. Саме лікування ґрунтувалося на застосуванні концепції умовного рефлексу Павлова – якщо є звикання, то можна навіяти / створити огиду до наркотиків. Люди зазнавали таврування як соціально «інші»

або небезпечні для радянського суспільства. Людей могли примусово ізолювати у так званих ЛТП (лікувально-трудовах профілакторіях), через які без суду та без слідства, тобто шляхом створення «порядку винятковості», пройшли близько двох мільйонів громадян. Питання про те, чи можна вважати це порівнянням із тюремним ув'язненням, знімається тим, що сьогодні багато тюремних установ в Україні функціонують на базі колишніх ЛТП. І, нарешті, створення наркообліку (реєстрація та обмін даними між МВС та МОЗ) в останній період існування СРСР як норми, що встановлює зв'язок між лікуванням та покаранням, демонструє чергову операцію зі створення виняткової ситуації, коли закони підмінюються дією правила, що сприяє закріпленню образу нелюдини. Слід зазначити, що, за багатьма оцінками, радянська психіатрія, частиною якої була наркологія, являла собою інструмент політичних репресій і психіатричних зловживань загалом. Практики, описані вище, є аналогічними механізмам дереалізації, дегуманізації та десуб'єктивації, що представлені Батлер.

Після становлення України як незалежної держави у 1991 р. більшість практик і норм щодо людей, які вживають наркотики, що були чинними раніше, перенесли до пострадянських регулівних документів майже без змін. Як і за радянських часів, наркологія залишилася галуззю психіатрії, що відображено й у нових редакціях законів. Над наркообліком було здійснено кілька дискурсивних операцій із заміни термінології, але посутньо він і залишився наркообліком. І хоча з 2004 р. в Україні діють програми замісної підтримувальної терапії з використанням метадону і бупренорфіну (лікування опіоїдними агоністами), як ми показуємо в статті, їх імплементація на базі радянської наркології з її прихильністю до повного утримання від наркотиків призвела до появи франкенштейна – монстра, який однією рукою пропонує метадон, але всім своїм устроєм, кадрами, структурою та ідеологією налаштований на утримання. Така амбівалентність втілюється у створенні системи гіперконтролю над пацієнтами, що зумовлює відтворення тієї самої патерналістської моделі радянської охорони здоров'я з властивою їй авторитарною владою лікаря і пацієнтом, позбавленим прав та суб'єктності.

Новації, що з'явилися за час незалежності, спиралися на спадщину радянської епохи і ускладнювали становище людей, які вживали наркотики. Наприклад, чинна до

сьогодні норма діагностування захворювання «наркоманія» здійснюється за законом України 1995 р. «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними», контроль за виконанням якого покладено на Національну поліцію, Службу безпеки України та офіс генерального прокурора. «Наркоманія» визначається як психічний розлад, що характеризується залежністю від певного забороненого наркотику чи психотропної речовини внаслідок навмисного систематичного незаконного вживання такого наркотику чи речовини, тобто як хвороба, яка визначається через незаконну / злочинну діяльність. Це безпосередньо відсилає нас до роздумів Батлер про «підозрювані злочинні дії, які самі по собі є ознаками психічного захворювання», за допомогою яких дегуманізується людина (Butler, 2004, p. 72). Як новація може розглядатися і практика передання повноважень щодо визначення порогових кількостей наркотиків для встановлення кримінальної відповідальності від МВС до МОЗ, закріплена в Кримінальному Кодексі у 2001 р. З одного боку, це міжнародна практика, але в умовах України це призвело до того, що у 2010 р. МОЗ внесло поправки, через які ймовірність бути ув'язненим за зберігання наркотиків збільшилася в 20 разів. Таким чином, за залишки розчину в шприці на поршні після ін'єкції може наступити кримінальна відповідальність. Ця репресивна норма діє досі.

У нашій статті ми розглядали питання, що в основному пов'язані з лікуванням людей, які вживають наркотики, і доходили висновку, що для них символічно створено місце в першому колі пекла – лімбі, коли пацієнт є «просто об'єктом втручання, котрий застряг у лімбі між соціальними позиціями і ролями, які були раніше призначені та політично мотивовані, і тими новими статусами, які були можливі та обіцяні, але докладені зусилля не виправдали себе»⁵⁴ (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021, p. 16).. Слід зазначити, що, хоча ми й зачепили важливі питання дегуманізації, частина тем виходила за рамки статті. Наприклад, чинний закон про психіатрію дозволяє родичам примусово поміщати людей, які вживають наркотики, у так звані «реабілітації»,

⁵⁴ Цитоване вище есе Джудіт Батлер «Необмежений арешт» із книжки «Нестійке життя» базується на її праці «Лімб Ґуантанамо» (Guantanamo Limbo) (Butler, 2004, p. x).

кількість яких зростає. Нелюдські практики, які використовують такі центри, неодноразово ставали предметом журналістських розслідувань. Лише у 2019 р. Альянс громадського здоров'я провів дослідження, де було перераховано понад 50 центрів, які утримували своїх пацієнтів усупереч їхній волі. Крім того, у різних регіонах України відбуваються поліцейські облави на програми лікування опіоїдними агоністами. Таким чином, «суверени» у поліцейських одностроях прагнуть продемонструвати, що вони йдуть у ногу з часом і втілюють у своїй роботі державну політику. Практики підкидання поліцейськими наркотиків для виконання плану розкриття відомі ще з 1990-х років і стали такою собі робочою технологією для розкриття неіснуючих злочинів. Практика затримання людей, які вживають наркотики, і залишення їх під вартою понад належний час до того моменту, поки у них починається абстинентний синдром і вони готові підписати будь-яке звинувачення, також є нелюдською. Ув'язнення людей, які вживають наркотики, до ізолятора тимчасового утримання та слідчого ізолятора і при цьому ненадання їм спеціалізованої медичної допомоги у разі синдрому відміни (від опіатів) може розглядатися як катування та нелюдське ставлення (Bruce & Schleifer, 2008). Зокрема, використання цієї практики призводить до того, що люди зводять рахунки з життям у в'язниці. Або починають «кататися на слідчі заходи» у відділенні поліції, де беруть на себе додаткові справи за те, що їм дають наркотики, сподіваючись відмовитися від своїх свідчень у суді. За офіційними даними, близько 14 % із загальної кількості обвинувальних вироків в Україні становлять вирoki за статтями, пов'язаними з наркотиками. Водночас, за оцінками самих співробітників в'язниці, які ми наводимо у статті «Більше доказів чи сильніша політична воля: вивчення можливостей програм обміну голок та шприців в українських в'язницях» (More evidence or stronger political will: exploring the feasibility of needle and syringe programs in Ukrainian prisons), у деяких колоніях до 90 % засуджених є людьми, які вживають наркотики. І тут не такою важливою є цифра чи проблема суб'єктивності оцінки, яка може свідчити про негативне ставлення до певних груп ув'язнених, а сам факт обговорення і те, що «проблема (вживання у в'язниці) не має екстраординарного характеру, а є звичайною справою для персоналу в'язниці» (Dmitrieva, Stepanov, Svyrydova, et al., 2021, p. 11). У рамках дослідження, яке лягло в основу згаданої статті, ми проводили інтерв'ю не тільки з

працівниками в'язниці, а й із колишніми в'язнями, які вживають наркотики, більшість з яких потрапляли до в'язниці неодноразово.

Те, як здійснюється влада над людьми, які вживають наркотики, явно переростає в «некрополітику», як її обґрунтовує Ахілле Мбембе (Achille Mbembe): «Різні способи... якими (здійснюється) створення світів смерті, тобто нових та унікальних форм соціального існування, у яких величезні групи населення перебувають в умовах життя, що наділяють їх статусом живих мерців. ...Сьогоднішня форма некрополітики стирає кордони між опором та самогубством, жертвою та спокутою, мучеництвом і свободою» (Mbembe & Cogogan, 2019, р. 92). Такий стан справ наочно демонструє загальнодоступна цифра: оцінна кількість людей, які вживають наркотики ін'єкційно, становить в Україні 350 700 осіб (UNAIDS, 2020), для яких, мабуть, призначене місце у лімбі зі статусом живих мерців.

Усі перелічені практики мають стійкий характер та існують десятиліттями, але їх громадське обговорення мінімальне, лише іноді спливають новини про те, що якогось поліцейського судили за підкидання наркотиків. Якщо з приводу тортур у Гуантанамо та Абу-Грейб виступали не лише правозахисники, а й багато інтелектуалів, зокрема й Батлер та Зонтаґ, то на пострадянському просторі навіть ліберальний дискурс працює на виключення подібної проблематики. Коли журналісту ліберального видання підкинули наркотики, громадська реакція обмежилася лише обуренням з приводу окремого випадку несправедливості стосовно доброчесної людини, а не щодо стійкої практики ставлення до не-людей. А один колишній мер міста, який очолював рух проти наркотиків, під егідою якого людей викрадали і прив'язували ланцюгами та наручниками до батарей і ліжок, згодом, перейшовши в опозицію, постає в ліберальному дискурсі виключно борцем з режимом, а про його «подвиги» на ниві розлюднення людей не згадують. Хоча в Україні є і організації людей, які вживають наркотики, і великий сектор, який займається профілактикою ВІЛ, як ми показуємо в нашій статті, різноспрямовані зусилля лише відтворюють радянські спадщини, у рамках яких люди, які вживають наркотики, не вважаються людьми.

Одним з лауреатів Нобелівської премії миру 2021 р. стала Марія Ресса (Maria Ressa), автор і засновник новинного агентства з Філіппін. На сайті Нобелівського

комітету розміщено інформацію про лауреата: «Як журналіст і генеральний директор Rappler, Ресса зарекомендувала себе безстрашним захисником свободи слова. Rappler зосередив критичну увагу на скандальній та кривавій кампанії режиму Дутерте (президент Філіппін) щодо боротьби з наркотиками. Кількість загиблих така велика, що кампанія нагадує війну проти власного населення»⁵⁵. З одного боку, присудження Нобелівської премії миру журналісту, який, зосібна, висвітлює жорстокі заходи боротьби з наркотиками, демонструє увагу до проблеми поводження з людьми, які вживають наркотики, та дає надію на ширше визнання цієї проблеми. Водночас присудження премії ставить питання про те, що на саме розлюднення людей звертають увагу лише тоді, коли їх починають буквально винищувати. Крім того, візуальне відображення війни з наркотиками у журналістських матеріалах повертає нас до проблеми того, **ЩО ми бачимо і ЧЕРЕЗ ЩО ми бачимо**, як регулюється побудова зображення та чим керується наше сприйняття страждань на фотографіях.

Розглянуті нами правові та суспільні норми, які за допомогою урядовості призводять до відтворення страждань людей, які вживають наркотики, є ознаками дегуманізації цих людей. Хоча, як вважає Батлер, прямо не можна говорити про те, що дискурс дегуманізації втілюється або породжує страждання та тортури. На її думку, дегуманізація пов'язана з позбавленням прав і тому відбувається на краю (дискурсивного) життя. Можна говорити, що до дегуманізації призводить відмова від дискурсу. Тоді «наси́льство щодо тих, хто вже не зовсім живий, тобто тих, хто живе в стані призупинення між життям і смертю, залишає слід, який не залишається слідом» (Butler, 2004, p. 36). У процесі дереалізації «іншого» (роблення «іншого» нереальним), людини, яка не відповідає критеріям включення до концепції людини, насильство, що відбувається з нею, може не розглядатися як насильство, оскільки ці життя вже заперечуються. Але попри те, що життя заперечуються, самі життя не припиняються – вони не є мертвими і їх не можна оплакати, у результаті насильство здійснюється і відтворюється перед очевидною невичерпністю свого об'єкта. Дереалізація «іншого»

⁵⁵ https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2021/press-release/?fbclid=IwAR3A4pAB6ukeI1_0jfCCJLJ5KQOKgfE1PfCn-1QONqBdYOhK4IvnM2nEGbM

означає, що він ні живий, ні мертвий, але нескінченно примарний» (Butler, 2004, p. 33). Можна говорити і про те, що процеси дегуманізації та дереалізації, засновані на суспільних і правових нормах, входять у рамки фотографії, керують нашим сприйняттям, коли ми дивимося на страждання людей. Однак важливо вказати, що і сама людина спочатку схильна до того, щоб норми реорганізовували її сприйняття «іншого».

Дегуманізація «інших» як наслідок візуальної репрезентації

Нагадаємо, що в першому параграфі теоретичного розділу ми висновували, що, за Левінасом і Батлер, «інший» одночасно є і причиною існування «Я», і причиною його вічного занепокоєння. Батлер демонструє, що ідея етичного ставлення, яку просуває Левінас, походить із постійної напруги між страхом бути підданим насильству і страхом / заборону на його застосування. Батлер пропонує розгорнути роздуми Левінаса для надання їм форми культурного аналізу, «який прагне зрозуміти, як найкраще зобразити людське, людське горе і страждання, і як найкраще прийняти та публічно репрезентувати «обличчя» тих, проти кого ведеться війна. «Обличчя», за Левінасом, не є повністю або виключно людським обличчям, хоча воно передає людське, ненадійне і травмоване. Медіарепрезентації облич «ворога» стирають найлюдяніше в «обличчі» Левінаса» (Butler, 2004, p. xviii). На нашу думку, те, як відбувається репрезентація людей, що вживають наркотики, вихолощує їхні людські риси. Слідом за Левінасом і Батлер ми пройдемо шлях, що дозволяє окреслити траєкторію цього процесу.

Ми можемо говорити про взаємозв'язок між репрезентацією та гуманізацією / дегуманізацією, який не описується простою формулою прямої взаємозалежності. Швидше за все, гуманізація та дегуманізація відбуваються у процесі репрезентації безперервно. Обличчя, за Левінасом, є фігурою чогось, що не є буквально обличчям, «обличчя, яке розуміється як людське страждання, як крик людського страждання, яке не може мати прямого представлення» (Butler, 2004, p. 144). Наприклад, в есе «Світ і Близькість» (Peace and Proximity) він наводить фрагмент роману Василя Гросмана «Життя і доля», у якому описується черга з родичів репресованих, які намагаються дізнатися хоч щось про своїх близьких із віконця для передач у в'язниці на Луб'янці:

«Біля прилавка утворюється черга, лінія, у якій одні можуть бачити тільки спини інших. Жінка чекає на свою чергу: «[Вона] ніколи не думала, що людська спина може бути такою виразною і може так проникливо передавати душевні стани. Люди, що наближалися до стійки, мали особливий спосіб витягувати шию і спину, їхні підняті плечі з лопатками, напруженими, як пружини, які, здавалося, плакали, ридали і кричали». Обличчя як крайня ненадійність іншого» (Lévinas, 1996, p. 167).

Батлер міркує, що крик, представлений фігурою обличчя, діє як щось таке, що збиває з пантелику, бо це не може бути правильним порівнянням, оскільки обличчя – це не звук. Однак обличчя може мати значення звуку виключно через те, що воно не звук – «у цьому сенсі фігура підкреслює несумірність обличчя з тим, що воно зображує, (...) обличчя нічого не представляє в тому сенсі, що воно не може вловити і передати те, до чого воно належить» (Butler, 2004, p. 144). Левінас говорить нам про те, що людина не може бути представлена обличчям. Батлер вважає, що для того, щоб якимось уявити людину в її нерепрезентованому вигляді, необхідно, щоб сама форма подання передавала цей парадокс. Тоді людина не може ототожнюватися з тим, що представлено, але й не перебуватиме за межами представлення. Під цим кутом та дослідницька практика, яку ми запропонуємо далі, – показувати людину, яка вживає наркотики, через ті сліди, які залишає її перебування у просторі, є синонімічним підходу, який розвиває Батлер. Людина не вичерпується повністю представленням, і навіть відсутня в ньому, але вона також і не стирається із зображення.

Батлер особливо зупиняється на випадках, коли людину захоплюють зображенням через персоніфікацію зла, «коли зло уособлюється через обличчя» (Butler, 2004, p. 145). У зображення вбудовується вказівка те що, що між обличчям і злом є певна сумірність. Можна сказати, взаємозамінність – обличчя є зло, а зло є обличчя, яка відсилає до загального зла, про яке люди мають уявлення. Водночас «Я», яке бачить обличчя, захоплене злом – нелюдське обличчя, жодним чином не може ототожнити себе з ним, знайти спосіб ідентифікації з ним, що є і запорукою насильства, і досягненням

дегуманізації. Не буде зайвим нагадати, що всі образи антинаркотичної пропаганди просякнуті вказівкою на те, що наркотики є злом, а люди, які вживають наркотики, ще більше зло, оскільки вони поширюють «заразу». Освіта в школах і вдома працює на кодування цього явища як виняткового зла, страх щодо нього розуміється як єдиний засіб, що може утримати людей від вживання наркотиків. Тим самим будь-які образи людей, які вживають наркотики, захоплюються через персоніфікацію зла, у якій обличчя є уособленням зла.

Роздуми Батлер про те, якою має бути репрезентація страждань і як може сприйматися те, що позначено як уособлення зла, повертають нас до ширшої проблеми, розгляду якої ми приділили значну увагу вище – які нормативні схеми встановлюються і як визначається, хто буде вважатися людиною, а хто ні. Описані вище норми, що відтворюють неоголошену війну з наркотиками, вбудовані в системи бачення, у рамки зображення, що призводять до остаточного розлюднення людей, які вживають наркотики. Крім того, сама фотографія як відтворюваний носій повторює і продовжує зображене страждання, а отже, «фотографія не є післядією події, а стає вирішальною для її відтворення, її почитності, її нерозбірливості і самого її статусу як реальної» (Butler, 2007, р. 958). Відтворення дегуманізації стосовно людей, які вживають наркотики, відбувається через механізм дереалізації – нечутливості до людських страждань. Такий процес пов'язаний з образами цих людей і «відбувається не всередині, не поза зображенням, а через те саме обрамлення, у якому воно міститься» (Butler, 2004, р. 148). Ми закликаємо обережно ставитися до використання образів людей, які вживають наркотики, у рамках дослідницьких практик. Можна говорити, що саме в дослідженнях необхідно відмовитися від використання та тиражування візуальних образів людей, які вживають наркотики, оскільки ці образи аж ніяк не можуть їх репрезентувати, а лише працюють на відтворення насильства та страждань⁵⁶. Можливо,

⁵⁶ Використання формулювання та абревіатури «люди, які уживають ін'єкційні наркотики», або скорочено ЛУІН, окрім того, що зводить людину до абревіатури та згодом може як тавро увійти і в ужиток звичайних людей (як наприклад: Б.О.М.Ж.), також є вузлом, у який вплетені всі уявлення про наркотики як про абсолютне зло. Тобто навіть просте маркування таким чином людей працює на відтворення насильства і страждання. Проводячи дослідження в тюремних туберкульозних лікарнях, можна сказати в самому пеклі на землі, ми розговорилися з продавчиною магазину на території

соціальним дослідникам, як і лікарям, наприклад, необхідно керуватися принципом «не нашкодь», але розглядаючи це зобов'язання не лише стосовно конкретної людини, а й уявляючи довгострокові перспективи можливого впливу досліджень на маргіналізовані групи. Батлер у кількох книжках та статтях стверджувала загальну нестійкість як парадигму сучасного життя та робила наполегливі спроби захистити ці «нестійкі життя». Її книжки більшою чи меншою мірою торкалися теми тортур та страждань, але фотографії, які могли б виступати як документальні свідчення, вона не включала. Із аналізом, який вона наводить, подвійна доля таких свідчень стає очевидною: «Здавалося б, я маю показати фотографії в цьому есе, але, зізнаюся, мене турбує те, як вони циркулюють надалі» (Butler, 2007, p. 956).

Нам необхідно ставити етичні питання та відповідати на них у процесі виробництва фотографії; уявляти і усвідомлювати те, що репрезентація може бути адекватною тільки в тому разі, коли вона розкриває неможливість прямого перекладу; розуміти та реагувати на те, як певні норми входять до рамок зображення; враховувати, що зроблене зображення має подальше життя, незалежне від автора, яке продовжує подію у часі через її відтворення / репрезентацію. Зважаючи на перелічене як частину представленого аналізу і рефлексуючи над його процесом у повнішому обсязі, ми пропонуємо етичне обґрунтування візуального підходу, у якому фотографія фокусується не на суб'єкті, а на його відбитку у просторі або, іншими словами, на його тіні на задній частині сцени та її відсутності.

Для нас є важливими міркування Беккера щодо соціологічної аргументації, властивої роботам Бергера та Мора. Беккер розглядає відмінність їхньої художньої практики, у якій «всі засоби, які зазвичай використовуються драматичними художниками для захоплення наших емоцій, свідомо підрізаються і не працюють, щоб

зони. Коли ми поцікавилися, чи є якісь речі в магазині, зроблені руками ув'язнених, вона поскаржилася, що полиці залишилися від минулих часів, коли ув'язнені працювали й робили сувеніри, а нині тут самі «мрійники», які не працюють, а тільки сидять і мріють про наркотики. Ми б із великим задоволенням використовували це поняття, бо воно добре описує не тільки тюремне, а й звичайне повсякденне життя людей, які вживають наркотики, і не має жодної негативної конотації. Але для того, щоб зробити роботу зрозумілою на цьому етапі, нам доведеться користуватися усталеним науковим висловом і враховувати обмеження, які це поняття на нас накладає.

ми могли повною мірою відчувати весь тягар політичного» (Becker, 2002, p. 11). Ми могли б також погодитися з аналогічними думками Метта Сміта та Джона Доннеллі (Matt Smith and John Donnelly) про те, що для репрезентації нестійкої, маргіналізованої повсякденності потрібно створювати та використовувати образи менш очевидного характеру, які «не піддаються прямому прочитанню» (Pole, 2004, p. 136), представлені у книжці «Бачити означає вірити? Підходи до візуального дослідження» (Seeing is Believing? Approaches to Visual Research).

І Джудіт Батлер, і Сьюзен Зонтаг попереджають про те, що фотографії, яка «звучить», яка «запитує» або, простіше кажучи, «смачній», притаманне прагнення шоку, який є «естетизацією, відповідністю завченій формулі та підготовкою до споживчого попиту» (Butler, 2007, p. 955). На думку Марти Рослер, можна говорити про те, що спостерігається «загальний рух легітимованого фотографічного дискурсу вправо – траєкторія, яка включає в себе естетизацію (отже, формалізацію) сенсу і заперечення змісту» (Rosler, 2004, p. 188). Драма, драматургія та естетизація зображення зазвичай досягається за допомогою людини – актора. Людина на сцені або в кадрі за допомогою ототожнення та одночасного встановлення відмінності завжди сприятиме перетягуванню на себе уваги та переведенню зображення в наратив. Уявіть і порівняйте буденну картинку з людиною і зняту приблизно з того самого ракурсу і в той самий час фотографію без людини. Людина домінуватиме на картинці, нам буде цікавіше її розглядати, і тут буде цілісна, складена навколо людини розповідь. Не можна говорити, що картина без людини не може передавати драму – можна згадати фотографії грози та шторму, але якщо саме в цій картині розмістити людину, то драматургічний посил та враження буде набагато сильнішим внаслідок такої естетизації. Можливим рішенням може бути відмова від використання у зображенні драматичного контенту – відмова від побудови драматургії кадру, відмова від експлуатації шоку у вигляді естетизації зображення. Як ми писали вище, неможливо адекватно репрезентувати людину, не показавши одночасно провал передачі. Відповідно, наше рішення на практиці означатиме відмову від експлуатації образів страждання людей і буде способом представити суб'єкт через його видиму відсутність. Таким чином, наші фотографічні зображення набувають етичної сили в розумінні Зонтаг і Батлер, «відбиваючи

нарцисизм нашого бажання дивитися і відмовляючи у задоволенні цієї нарцисичної вимоги» (Butler, 2007, p. 966).

Розділ 3. Розробка та апробація комплексного підходу до вивчення маргіналізованих груп

Як ми вже не раз наголошували, важливою відправною точкою наших роздумів про актуальність розробки комплексного підходу – методу вивчення маргіналізованих груп – стали етичні передумови та труднощі, що виникають у результаті проведення таких досліджень. Ми зверталися до теми етики на початку теоретичного розділу і, зробивши повне коло від теорії до методології збирання даних, повернулися до етики візуальної репрезентації представників маргіналізованих груп у процесі та в результаті дослідницької практики.

Цей розділ ми також починаємо з того, які перспективи відкриває підхід, заснований на етиці, для збагачення теоретичних і методологічних ансамблів та практики їх застосування. Наші початкові етичні питання про те, що може бути репрезентовано на фотографії, сприяли розширенню нашого загального розуміння ролі дослідника у відтворенні маргінальності, можливостей та обмежень сприйняття / репрезентації проблем маргіналізованих груп або процесів маргіналізації, у тому числі в соціологічному дослідженні. Неможливість адекватно репрезентувати людину без демонстрації провалу такої репрезентації зумовила зміщення фокусу уваги на простір проживання людини. У цьому разі людина не може повністю ототожнюватися з тим, що представлено, але й не перебуватиме за рамками представлення. Цей акцент скерував нас на розгляд «просторового повороту» з його фокусом на тому, що будь-які соціальні явища чи взаємодії мають / характеризуються через просторове втілення. На відміну від людини (інформанта), простір не піддається реактивному впливу під час взаємодії з дослідником, це дозволяє знизити рівень шуму. Вивчаючи простір, у якому мешкають інформанти, ми можемо спостерігати рішення, що сприяють витісненню маргіналізованих індивідів з ареалу проживання умовно благополучних груп, які призводять не тільки до їх виключення, а й до їх включення в практики опору через об'єднання в маргіналізовані групи. Таким чином, прагнення до проведення кордону між нами та ними сприяє формуванню стійкої культури маргінальності, яка сама себе відтворює, у тому числі й у просторі. Автобіографічні наративи розкривають

індивідуальні траєкторії маргіналізації як процесу освоєння маргінальних навичок та культури. А пересування у просторі під час дослідницького заходу дозволяє здійснити цю «подорож» буквально. Усі складові такого підходу мають «екологічну» орієнтацію і можуть бути віднесені до категорії «ненав'язливих», нереактивних методів.

Дотримуючись логіки обґрунтованої теорії для аргументації нашого підходу до синтезу та розроблення комплексної методології, ми рухатимемося по висхідній траєкторії, тобто у зворотному порядку – починаючи з концептуалізації руху в просторі під час проведення дослідження. Як ми зазначали, Чармаз пропонує дослідникам розвивати «методологічну самосвідомість» як особливий тип рефлексивності, спрямований на «навчання розпізнавання того, як наш світогляд, мова, значення та незаслужені привілеї неявно входять у наші дослідження, а також вивчення самих себе в процесі дослідження» (Charmaz & Belgrave, 2019b, p. 8). До методологічної свідомості належать і та критична позиція, з якою ми спочатку підходили до соціально-правової ситуації щодо людей, які вживають наркотики, і ті методологічні передумови, які привели до того, що ми почали використовувати візуальні дані, і ті етичні погляди, які спрямували фокусування нашого кадру не на самих людей, а на середовище їх проживання. Подальший розвиток нашого аналізу та залучення історичного матеріалу, а також та дискусія, яку ми ініціюємо для того, щоб обґрунтувати методологію, також аналогічні тому, що Чармаз визначає як «методологічну самосвідомість». З іншого боку, як свідчить наша дослідницька практика, неможливо вилучити не тільки політику з дослідження, але також не виключена можливість зворотного процесу, коли «політизація» дослідника відбувається у процесі дослідження. Таким чином, до висловлювання Кларк про обґрунтовану теорію як про урок «інтеграції роботи з життям» можна додати, що це і урок інтеграції життя з роботою, тому «обґрунтоване теоретизування виникає з повсякденних практик і рефлексивності самого дослідника» (Charmaz, 2000, p. s166).

3.1. Синтез наявних теоретичних і методологічних передумов у розробці комплексного підходу

Фланер сучасності: (само)рефлексивність у русі

Ми могли б розглядати фланера сучасності через приватизацію його образу суспільством споживання, втілену в сучасних «пасажах» – торгових центрах та розважальних галереях, як це описує Зігмунт Бауман (Zygmunt Bauman) у своєму розділі «Видовищна пустеля» (Desert spectacular) у книжці «Фланер» (Bauman, 2014). Саме фланування може виступати як практика демонстративного споживання, про що писали Торстейн Веблен (Thorstein Veblen), Чарльз Райт Міллс (Charles Wright Mills) та Жан Бодріяр (Jean Baudrillard) (Baudrillard & Mayer, 1986; Veblen & Mills, 1992). Справді, якщо ми захочемо скласти перелік втілень сучасного фланера через споживання, швидше за все, він буде довгим. Водночас навіть у класиків є відступи, які роблять важливим розгляд фланера в рамках наших роздумів. Веблен взагалі відносить споживання наркотиків до якості бездіяльного класу. При тому, що Бауман, навпаки, виводить людей, які вживають наркотики, за межі сучасного втілення фланера:

«Аркад (пасажів) більше немає. Що ж, можливо, вони залишилися, збережені індустрією спадщини у їхньому первозданному, але тепер уже позбавленому функцій пишноти вигляді – як туристична пам'ятка. ...Сьогоднішня дія, зрештою, інша: в основному це перехід від одного місця до іншого, якнайшвидше, бажано без зупинки, а ще краще – не озираючись на всі боки. Вродливі перехожі ховаються в автомобілях з тонованим склом. Ті, хто досі на тротуарах, у кращому разі офіціанти та продавці, але частіше небезпечні люди в чистому вигляді: ледарі, жебраки, бездомні, торговці наркотиками, кишенькові злодії, грабіжники, розбещувачі малолітніх і гвалтівники, які чекають на свою здобич. Для невинних, яким довелося на мить залишити колісну охорону автомобілів, або тих, хто все ще вважає себе невинними, які взагалі не можуть дозволити собі цю охорону, вулиця – це не театр, а небезпечні джунглі. Людина йде туди, бо мусить. Вулиця сповнена ризиків, а не випадковостей; вона не призначена для бездіяльних джентльменів, і тим більше для слабкодухих» (Bauman, 2014, p. 148).

Ми розглянемо, як «приміряння» образу фланера на людей, які вживають наркотики, на дослідника та на дослідницькі процедури, зумовлює виникнення специфічної дослідницької практики, що органічно вбудовується у повсякденність досліджуваних людей та їх спосіб життя.

Дослідник як фланер

Весь дисертаційний проєкт є текстовою інформацією у формі розповіді від першої особи множини – «ми». Такий спосіб викладу є не лише зручною стилістичною формою, а й релевантною передачею множинності практик обговорення результатів, аналізу, знахідок. За найскромнішими підрахунками, у процесі таких дискусій брали участь приблизно 30–40 осіб. Для висловлення їм вдячності буде відведене окреме місце. Проте в рамках цих роздумів нам важливо перейти до займенника «я» для того, щоб описати саморефлексію, без якої обґрунтування фланерії як дослідницької практики було б неповним.

Розглядаючи свій досвід перипатетичного способу мислення, я маю звернутися до себе як подоби психоаналітичного аналісанду і дати йому виговоритися, не перериваючи його обґрунтуваннями, а лише спрямовуючи перебіг його думок. Я почну з опису дорослих «інших», які сприяли тому, що пішохідні практики стали невід’ємною частиною мого «я». Я народився 1972 року в Ленінграді. Мої батьки – альпіністи, тому мене возили на скелі та брали в гори з того моменту, як мені виповнилося 11 місяців. І якщо спочатку мене носили на плечах, то, навчившись ходити, я все більше і більше відстаней долав своїми ногами. Були довші підходи до базових таборів у горах; наприклад, коли мені було 7–8 років, ми йшли на Тянь-Шані близько 25 кілометрів до стоянки, але таке траплялося не так часто – раз на рік. Однак основними були поїздки на скелі, до 10–15 разів на рік, коли потрібно було йти 5 кілометрів від поїзда до стоянки – долання цієї відстані пам’ятаю з дитинства. Можна було б розглядати цю практику з погляду необґрунтованого насильства щодо мене – я так і не полюбив гори. Втім, перебування на скелях мені подобалося, у дорослому віці я їздив туди самостійно. Нещодавно я згадував, як у дитинстві, приблизно до 10 років, 5-кілометровий шлях до скель здавався дуже довгим і важким. Я не міг йти сам по собі, мені не можна було відволікатися, щоб щось роздивитися, чи зупинитися, оскільки я збивав темп дорослих,

і водночас я просто втомлювався від монотонної ходьби. Я пам'ятаю, що придумував якісь тички та мітки на шляху, на які чекав із нетерпінням, радів їм як свідченню того, що йти залишилося недовго. Після 10 років я став, так би мовити, пробігати цей шлях з рюкзаком, і рефлексія про труднощі та небажаність цього шляху перестала відігравати для мене домінуючу роль.

Коли мені було 10 років, наша родина переїхала до центру міста, якийсь час я їздив трьома видами транспорту, у тому числі електричкою, до старої школи в район новобудов. І хоча потім мене перевели в іншу школу, до неї теж треба було їздити не менш як півгодини. При цьому кілька разів на тиждень я самостійно їздив до музичної школи в новому районі та спортивної секції. Я наводжу тут цей приклад для того, щоб показати, що мені довелося або, кажучи в більш м'якій формі, я навчився облагороджувати тривалі рутинні поїздки якимись враженнями, які розбивали монотонність цього шляху. Крім того, як було описано вище, мене привчили і / або я звик до довгих піших перетинів простору.

Спочатку я хотів починати розповідь від «я» та спроб «мислити дорогою» саме з підліткового періоду. Як мені здавалося, саме в цьому віці починається процес саморефлексії «я», але звільнитися від слідів «інших», навіть якщо вони можуть бути виявлені, неможливо. Живучи в центрі міста, після життя в новому районі, де завжди є можливість бачити широчінь простору та брати участь у ній, я почав розширювати, розсувати свій світ, намагаючись пройти туди, куди начебто необов'язково чи неутилітарно йти. Я порівнював себе зі своїми однокласниками у новій школі в старому районі – вони начебто були безнадійно затиснуті, запрограмовані та обмежені (тоді я використовував більш жорстке позначення «меншоварті» – ніби проковтнули палицю від швабри). Їх не цікавили простори (навіщо їх задіювати, якщо в цьому немає явного сенсу), а їхні спільні практики обмежувалися проведенням дозвілля у сусідніх зі школою дворах. Можна сказати, я планомірно розріджував їхню свідомість, влаштовуючи спільні зустрічі з друзями з нових районів, провокуючи їх перетинати лінії обмеження. А сам розширював свій світ, розкреслюючи місто низкою можливих переміщень через прохідні двори та набережні. Найстрашніше, що є в сучасному місті, і особливо в його центральній частині, це те, що в тебе немає можливості бачити і

відчувати лінію горизонту. Можливо, прагненням до мінімізації цього ефекту частково пояснюються мої практики розширення та зв'язування простору. Зазначу тут, що практики привласнення простору також характерні взаємодіями з людьми, які вважають себе брамниками цих просторів – у разі вулиць і дворів – вуличні компанії та вуличні авторитети. Згадуючи той вік і цих людей ретроспективно, я вважаю, що без отриманих на практиці знань про способи взаємодії з людьми вулиць, що включають весь спектр від конфронтації, бійок, ігнорування до дружби і солідарності, неможливо зрозуміти тканину міського життя. Як результат, я вигадав такий «девіз»: треба полежати на центральній площі / вулиці (для того, щоб щось зрозуміти про місто). Символічним втіленням цього ритуалу я продовжую займатися і сьогодні. У кожному новому місті, де я буваю, я роблю фотографію, на якій знімаю себе (або прошу когось зняти мене), лежачи на асфальті у знаковому для мене центральному місці цього міста.

Побіжно також зазначу, що важливою віхою мого становлення як фланера стала поїздка до Німеччини, буквально відразу після падіння Берлінської стіни; цією країною я багато їздив автостопом, зосібна мало не поїхав автостопом до Франції на кордон з Іспанією (почавши шлях, я проїхав понад 300 кілометрів, але, не знайшовши партнера, розвернувся і поїхав в інший бік). Одним із результатів тієї двомісячної поїздки стало розчарування у конструйованих мною ідеалах про «капіталістичний світ» з його вільним ринком і, як мені здавалося, особистою свободою. Можливо, та сім'я, до якої я потрапив: тато / чоловік – фізик, син – фізик, і глава сім'ї, мати / дружина – лідер місцевої протестантської громади, – звузила моє сприйняття... З іншого боку, в дорозі я познайомився з різноманітною європейською студентською публікою, яка пересувалися так само, як і я – автостопом, і ось саме ці люди та зустрічі були для мене одкровенням та радістю. За кілька років, коли мені ще не було 21 року, я опинився в Лондоні, де прожив близько пів року. Я добирався туди на вантажному кораблі упродовж половини місяця і навіть після довгого безгрошів'я влаштувався без документів на роботу, щоб винаймати квартиру. Втім, хоч як це дивно, найважливішою подією в пам'яті залишилося те, що кілька тижнів я ночував у парку Кенсінгтон, можна сказати, під вікнами принцеси Діани. Ці два тижні продемонстрували, що більшість

обмежень люди створюють собі самі, солідарність можлива, а простір може бути твоїм, хоча офіційно ти ним не володієш.

Переходячи до формування внутрішнього фланера як способу сприйняття світу, що окреслився десь до середини 1990-х рр., необхідно наголосити на деяких емоційних рисах контексту мого дорослішання. Наприклад, почуття огиди, яке викликав так званий шалений російський капіталізм у період початкового становлення. Звичайно, можна порівняти його з почуттями персонажів Чехова з приводу вирубування вишневого саду, проте туги за минулим, що безповоротно минає, я не відчував. Можливо, я відчував, що бажання змін і смаку свободи буде втрачене у зв'язку з приходом утилітарно спрямованих ідей і людей. Але головне, розумілося й те, що сам громадський порядок денний неминуче «поправішає», якщо дотримуватися сучасної термінології. Я, звісно, не міг передбачити того, що нам доведеться емігрувати, але передчував, що вузькоутилітарний погляд на те, що відбувається, стане домінуючим. Це виллється в торжество гранично простих думок та вчинків, які просто переспівують старі пісні на новий лад.

Можна запропонувати таку аналогію. Бодлер після натхнення революцією 1848 р., бачачи, куди веде / іде «буржуазність» Парижа барона Османа, відчував свою непричетність до того, що відбувається, і розчарування. Бенямін відчував у свободі Веймарської республіки ознаки приходу простих ідей націонал-соціалізму. Так і я, будучи натхненним свободою, що прийшла з падінням СРСР, відчував незгоду з тим, на що вона перетворювалася. Можливо, це сміливе твердження, але дійсно, десь із середини 1990-х рр., я став використовувати вулицю як практику виходу із новопосталих нормативних схем, які мене не тішили. Якщо описати коротко, то дім видавався замкненим простором, із якого ти можеш вийти лише через нормативний дверний проріз. Образно кажучи, ти не можеш чинити опір нормам, ти затиснутий між стінами, підлогою та стелею, твоя думка циркулює по колу, не маючи можливості вирватися. Вулиця ж дозволяє тобі «витекти» з решітки схеми. Не можна сказати, що ти вириваєшся остаточно, але на якийсь час її вплив на тебе обмежений. Дивно, звичайно, говорити про це, народившись у місті-пам'ятнику, до того ж плоскому, як бетонна плита. Мабуть, я докладав спеціальних зусиль для того, щоб вибратися з цієї

подвійної павутини. Місто було переходжене вздовж і впоперек, вночі, на світанку, у нових кварталах і в старих районах, були привідчинені прохідні під'їзди та відкриті системи дворів, були досліджені безліч дахів, на яких можна було нарешті бачити і відчувати лінію горизонту.

Водночас, потоваришувавши із студентами зі східноєвропейського факультету одного з італійських університетів, я почав займатися тим, що зараз можна сформулювати як «супровід персонального гіда»⁵⁷. Вони приїжджали до нас то на практику, то для написання диплома. Ми з приятелем допомагали цим студентам у отриманні віз, у пошуку житла і розкривали їм місто з усіх боків: ходили на напівпідпільні концерти, підвальні театральні вистави, домашні вечірки, у галереї, діставали «проходки» в Ермітаж, знайомили з мансардами художників та самими художниками й музикантами. Ми також допомагали їм знаходити людей та організовували умови для наукової роботи. І найголовніше – безперервний «гулятинг», саме так, через англійське інгове закінчення, як побудову подовженої форми, ми позначали цей вид безкоштовної розваги та пізнання міста й міського середовища. Насправді, хоча було всього близько 20 студентів з Італії та Франції, деякі приїжджали багато разів і на кілька місяців, так що сама ця діяльність з більшою чи меншою інтенсивністю тривала близько десяти років. Можна сміливо сказати, що це була форма культурного обміну, у якій було прийнято ділитися не тільки матеріальними, а й емоційними і культурними дарами. До когось із них я їздив і до Франції, і до Італії, з кимось ми досі підтримуємо дуже близькі стосунки.

Завершуючи частину, присвячену ототожненню себе з фланером, варто відзначити і мою професійну діяльність, пов'язану безпосередньо з презентацією свого погляду на міський простір. Як уже було зазначено у виносці, протягом семи років я був

⁵⁷ Працюючи з 2007 по 2014 рік арт-директором і куратором у сучасному культурному центрі, я впритул познайомився з комерційною практикою персонального гіда. Моє керівництво періодично їздило до європейських столиць на моніторинг, щоб оглянути нові дизайнерські рішення, побачити логістику нових просторових підходів, зібрати колекцію книжок і предметів, а також провести кілька зустрічей. Для цього в кожному європейському місті наймався персональний гід, який міг відтворити побажання мого кепівництва і повністю організувати ділову та культурну частину, розробити її так, щоб вона була насиченою, але люди при цьому не втомлювалися.

арт-директором культурного центру, і одним із проєктів, який я вів та наповнював, була робота над неформальним путівником по місту. Усього було видано три друковані версії і одна англomовна, а також близько 90 онлайн-випусків. Ми писали про те, чого немає в офіційних путівниках – про сквоти та про генделики, про запорошені снігом вулиці впереміш із «пищечними» та арт-підвалами, про персонажів та персоналії, про міських божевільних та міських героїв, які могли завтра померти або відродитися, як птах фенікс, робили випуски про інші міста та країни, але завжди закінчували текст Петербургом⁵⁸. До кожного онлайн-випуску я добирав фотографії, які іноді скеровували текст. Можна, звичайно, сказати, що, отримуючи зарплату за свою пристрасть до прогулянок та фотографії, фланер у мені став поплентачем суспільства споживання, але також можна послатися і на Беньяміна, який порівнював фланера з повією та журналістом. Можливо, ніяк до кінця не уникнути впливу того суспільства, у якому ти живеш. Але, як і у випадку «персонального» гіда, так і у випадку творця гіда-путівника, чіпкі обійми суспільства можуть повернутися проти самих себе, якщо ти сам почнеш перевизначати значення точок / зв'язків у просторі та створювати хороводи / потоки / завихрення навколо них.

Резюмуючи саморефлексію, зазначу, що я переконаний у тому, що фланерія, або перипатетичний спосіб мислення, є однією з небагатьох практик, які дозволяють зберігати часову рівновагу, коли хід часу збігається із твоїм рухом, а рівновага здійснюється як при їзді на велосипеді. Ерін Меннінг (Erin Manning)⁵⁹ пише про таку

⁵⁸ Один з онлайн-випусків, присвячений працівницям комерційного сексу, алко- і наркоспоживанню, у якому жодного разу не згадано ні те, ні друге, ні третє, див. http://vovastepanov.blogspot.com/2011/12/blog-post_13.html

Варто зазначити, що вже у 2009 р. автор здійснив більш-менш успішні спроби як відходу від прямої репрезентації, яка лише погіршує становище вразливих людей, так і виходу за дискурсивні рамки, що працюють лише на відтворення страждання. Звісно, зараз я би змінив деякі некоректні вирази, але тут згадка про цей проєкт важлива як свідчення саме того часу.

⁵⁹ Ерін Менніг – теоретик культури, політичний філософ і митець, її теоретичні роботи присвячені перформативному характеру сучасного танцю. Спільно з Браяном Массумі (Brian Massumi) розробили філософський підхід до дослідження-творення як базис для появи нових нестандартних способів знання, який реалізують у роботі платформи SenseLab <http://senselab.ca/wp2/about/>
<http://erinmovement.com/about-senselab>

стійкість: «Рух рухається разом з рухами думки, з присутністю руху-мислення-самого себе. У цьому процесі думка та рух зливаються воедино» (Manning, 2014, р. 171). Твої думки можуть тікати в минуле або стосуватися майбутнього, але їхня частина точно належатиме сьогоднішню і ґрунтуватиметься на ньому за допомогою рефлексивного горизонту. Ґрунтуючись на своєму досвіді, я можу стверджувати, що саме в процесі перетину простору думка твориться найбільш інтенсивно. Можна уточнити це спостереження, спираючись на роздуми Жюльєн Дельюза (Gilles Deleuze) з приводу рухомого тіла як джерела процесу виникнення думки: «...розраховуйте на випадковість зустрічі з тим, що змушує думку виникати і виховувати абсолютну необхідність розумового акту або пристрасті мислити. [...] Щось у світі змушує нас думати» (Deleuze, 1994, р. 139). «Правда, що на шляху, який веде до того, про що треба думати, все починається з чуттєвості. Думка завжди приходить до нас через інтенсивність» (Deleuze, 1994, р. 144). Дорослішаючи і стаючи тим, ким я є зараз, приймаючи на себе вільно і мимоволі все більше норм і обов'язків, часом я навіть змушений вигадувати собі неважливу, корисно-марну, але далеко розташовану мету для того, щоб здійснити прогулянку і подумати у вільній формі про те, що не можна зібрати в рамках усталених конструкцій. І я справді відчуваю і вважаю, що в процесі написання цієї дисертації, коли потрібна сидяча робота з текстом та постійна концептуалізація, у мене дуже сильно розболілися ноги – їх постійно тягне, і мені не дуже комфортно, і це, на жаль, не буде великим перебільшенням!

У збірці «Фланер» (The Flâneur), у розділі «Фланер у соціальній теорії», Фрісбі пропонує розглядати фланера як спостерігача людей та соціальних контекстів, який читає місто через його «просторові образи, архітектуру та людські конфігурації», а також як виробника журналістських і соціологічних текстів (Frisby, 2014, р. 82). Можливо, саме написання цього дисертаційного проєкту веде мого внутрішнього фланера до свого повного логічного розкриття.

Людина, що вживає наркотики, як фланер

Люди, які вживають наркотики, проводять істотну частину життя у вуличних декораціях. Досить часто простір будинку, в якому вони мешкають, стає для них некомфортним середовищем. У них псується стосунки з близькими родичами та

сусідами. Придбати чи винаймати власне житло для них є проблематичним. Наприклад, у нашому дослідженні лише у трьох осіб із 26 було житло, яке вони винаймали або яке їм придбали батьки, щоб відокремитися від них. Крім того, саме перебування на вулиці передбачає нетривале затримування на одному місці, оскільки їх можуть виявити домінуючі групи і позначити як «небезпечних». Отже, щоб залишатися невпізнаними, вони мусять переміщатися. У нашому дослідженні брали участь люди із тривалим стажем вживання наркотиків, відповідно, можна говорити про те, що практика переміщення або перебування на вулиці певною мірою стала для них життєтворчою. Як зазначив один із учасників, «у молодості асфальт під ногами горів, та й зараз теж».

Мірою нарощування досвіду вживання в діях людей дедалі більше проявляється певна циклічність. Наприклад, людина намагається завжди залишати собі з вечора на ранок, щоб прокинутися, вжити і не відчувати фізичного нездужання. Мабуть, вона може залишити більш-менш адекватну кількість, так що після прийому настає короткий час ледарства. Однак зазвичай люди «винагороджують» себе ввечері, а на ранок залишається небагато. Або, наприклад, люди зарікаються брати багато, тому що все одразу використовують, тому просто залишають кошти на ранок. Відповідно, тоді людина зранку купує та вживає, і після цього якийсь час відчувається добре чи нормально. Вдень відбувається пошук коштів на придбання наркотиків. Відповідно, ближче до вечора людина вживає основну дозу. Таким чином, людина вживає двічі, тільки в одному випадку проміжок між вживанням займає сон, у тому числі через те, що вночі важко знаходити ресурси, а в другому – вона перебуває на вулиці у пошуках ресурсів. Втім, не варто забувати про те, що після прийому наркотиків людина відчуває якийсь час задоволення. У цьому стані їй ліньки щось робити, і її поведінку можна описати як «безцільне вештання».

Участь у програмах опіоїдної замісної терапії метадонам або бупренорфіном (ЗПТ) також передбачає цикл. Залежно від того, яким способом люди отримують препарат – щодня чи за рецептами, можна говорити про разове вживання на день або про «індивідуальне» дозування. Однією з ключових відмінностей участі в такій програмі від вживання вуличних наркотиків є те, що препарат видається безкоштовно, тому пацієнтам не потрібне постійне поповнення коштів у таких самих обсягах, як у

разі вживання вуличних наркотиків. На наш погляд, можна говорити про те, що стійкий зв'язок гроші-наркотики, який організує життя людини в активному вживанні, у момент переходу на ЗПТ може зіграти з нею злий жарт – навіщо потрібні гроші, якщо препарати безкоштовні. Ми не будемо зараз вдаватися в зайві подробиці, тільки зазначимо таке: швидше за все, хоча значні кошти й не потрібні, але потрібні гроші на цигарки чи їжу, а навичку заробляти, ходячи на роботу, люди, які вживають наркотики, за час свого вживання часто не набувають або втрачають. Так що для них залишаються відчиненими двері тільки або для важкої підсобної роботи, на якій вони просто не можуть працювати через особливості свого здоров'я, або напівлегальні практики, якими вони займалися раніше. Відповідно, люди після прийому ЗПТ фізично почуваються нормально або добре, але досить часто змушені також, як і в разі активного вживання, шукати ресурси для існування на вулиці.

Важливо відзначити, що здебільшого лише невелика частина людей, які вживають наркотики, зберігає стійкі види заробітку. У нашому дослідженні лише одна людина мала постійну зайнятість. Можна припустити, що, як і у людей в активному вживанні, так і у пацієнтів ЗПТ є навичка перетворювати несприятливі обставини на свою користь. Вони мають отримані на різноманітному досвіді знання, якими можна скористатися у потрібний момент. Дотримуючись концепції практики Де Серто, ми вважаємо, що люди, які вживають наркотики, часто провокують обставини для того, щоб створити умови для появи відповідного випадку, який би дав їм змогу відтворити фінансові ресурси. Між прийомами наркотиків вони переміщаються у просторі без видимої мети, але завдяки своєму досвіду можуть розпізнати сприятливу можливість і скористатися нею. Бауман наводить зауваження Фуко про те, що «контролювати ситуацію – це означає бачити, залишаючись непоміченим. Саме це й робить фланер» (Bauman, 2014, p. 141). На нашу думку, це зауваження вдало відображає вуличні практики людей, які вживають наркотики.

Як бачимо, людина, що вживає наркотики, за багатьма характеристиками схожа на фланера – вона часом бездіяльна, у її пересуванні містом немає конкретної мети. Хоча вона і є «споживачем» наркотиків, вона насправді викреслена із суспільства споживання, яким і бачив фланера Беньямін: вулиці стають її житлом, сп'яніння

охоплює під час безцільного вештання вулицями, а кількість годин, проведених за скануванням натовпу на бульварі, перетворюється на працю. Ми навіть можемо говорити про те, що люди, які вживають наркотики, своїми практиками підривають основні механізми функціонування сучасного суспільства, як і фланер буржуазного суспільства свого часу. Люди, які вживають наркотики, такі самі аутсайдери, до яких намагався приєднатися фланер: «фланер був стороннім спостерігачем, «аутсайдером без коріння», що змушувало його ідентифікувати себе з маргіналами» (Wilson, 1991, p. 54). Людина, яка вживає наркотики, також не уникає вулиць – «мисливських угідь свого предка (фланера)» (Bauman, 2014, p. 155). Як фланер, так і людина, яка вживає наркотики, може розглядатися через образ мовчазного опору сучасному суспільству, «бажання бути марним – це протилежність усталеним цінностям у сучасному суспільстві, у нинішній ринковій економічній системі» (Shin, 2014, p. 21). Арендт у передмові до книжки Беньяміна пише про те, що Беньямін у дечому солідаризується з Бодлером / фланером: «Мені завжди здавалося, що бути корисною людиною дуже огидно» (Benjamin, 2007, p. 4). У наші завдання не входить натягнути важку шапку Мономаха на не призначену для цього голову людини, яка вживає наркотики – приписати їй те, що буде лише грубим костюмом чи рамкою домовини. До того ж не можна однозначно сказати, що всі споживачі наркотиків сповідують максимум «вовка ноги годують» (таксі та машини для компаній, що промишляють якимось видом нелегального заробітку, можливі); але, пропонуючи цим людям прогулятися, ми жодного разу не чули нерозуміння чи небажання цього робити. Можна сміливо сказати, що якщо й не сама пропозиція, то принаймні її практичне втілення було для них природним. Ми хотіли б завершити цю частину словами Беньяміна: «Читаць, мислитель, ледар, фланер – це такі самі типи осяяння, як і людина, що споживає опіум, мрійник» (Benjamin, 1996b, p. 216).

(Спів)дослідники-фланери

Прейскурант у будинку розпусти:
секс – 20 франків,
спостереження за сексом – 50 франків,

Тільки думки, що виникають під час ходьби, мають цінність.

Фрідріх Ніцше (Nietzsche, 1998, p. 9)

Розмірковуючи про те, які можливості передбачає взаємодія двох індивідів, життя яких спираються на тіло в русі, ми могли б спершу навести начебто видиму відмінність цих суб'єктів. Здається, що для одного ходьба уособлює вільний вибір, або ж переважно є таким, а для другого таке існування характеризується посиленнями на підневільність або на те, що він змушений так жити. Звичайно, можливо розглядати споживачів наркотиків як «волоцюг, знедолених, втікачів і безробітних, які латають життя разом, поки вони «прокладають» його дорогами» (Macfarlane, n.d., p. 316). Або ж можна було б знизити рівень категоричності та описати повсякденні кроки наших гідів як «змішування майстерного блукання та ходьби як потреби» (Bates & Rhys-Taylor, 2018, p. 2). Водночас ми могли б, спираючись на Батлер і Левінаса, уявити і дослідника як вразливу людину. Коротка авторефлексія автора з описом принципу «витоку» може також сприяти ствердженню того, що, хоча відмінності дійсно є, і ми не можемо поставити знак рівності між двома цими людьми, але маємо спільний знаменник вразливості, через який ми можемо розглядати та описувати навколишній світ. Ми не говоримо про кумулятивний ефект, але вважаємо, що практика, що спирається на спільну ходьбу як на «прекультурну діяльність» (J. Lee & Ingold, 2006), становить той базис, завдяки якому постають нові дослідницькі можливості та результати. Ми як дослідники отримуємо шанс вийти за межі суб'єктно-об'єктної орієнтації та перейти до більш плідної мови, процесу, форми взаємодії. Хоча не варто відкидати більш-менш видимі та очевидні дослідницькі можливості, що з'являються в результаті «близького знайомства з переможеними» та артикуляції їх нечутного голосу; [...] створення альтернативних дискурсів про соціальну реальність; [...] подання дивного знайомим та знайомого дивним через деконструкцію та демістифікацію; [...] постійної рефлексії про сприйняття і знання, досвід і пам'ять, погляд і цитування» (Jenks & Neves, 2000, p. 4).

Таке розуміння дослідницьких можливостей, пов'язаних із використанням фланерії, безумовно збагачує методологію. Однак, на наш погляд, все-таки важливо говорити і демонструвати, що, хоча з практики можна виокремити та обґрунтувати метод, сам по собі цей процес є ширшим заходом щодо створення оптимального середовища для появи / зародження думки.

Ми могли б описати наші дослідницькі заходи як перформативну «дику практику» (Bates & Rhys-Taylor, 2018, р. 193), яку Ерін Меннінг визначає як «пропозицію» (Manning, 2008, р. 1). Меннінг пропонує розглядати «пропозицію» як «чуттєві приманки», у яких певний набір умов «змінює досвід у процесі створення», і цей досвід «утримує у своєму потенціалі динаміку сингулярності»⁶⁰ (Manning, 2008, р. 6). Те, що відбувається між двома людьми в процесі прогулянки, можна було б назвати «дослідженням у сьогоденні» (Truman & Springgay, 2016, р. 266)⁶¹. Перефразовуючи ключову думку Левінаса та Батлер, можна сказати, що прогулянка не може відбутися без іншого. Тоді як, на думку Барад, індивід не передує взаємодії, а скоріше «виявляється» через взаємодію, а дія – це не те, чим володіє хтось (зазвичай людина), а те, що виникає через взаємне заплутування» (Barad, 2007, р. 33). Спільна практика двох вразливих людей пропонує «відмовитися від власного контролю та менше думати про будь-які розраховані результати; просто йдіть за своїми інстинктами, ризикуйте і будьте готові бути здивованим або пораненим» (Jung, 2018, р. 121). У цій частині перелічено важливі для нас передумови, які становлять своєрідну «пропозицію», пропозицію можливості, яка може реалізуватися в процесі прогулянки з людиною, яка вживає наркотики.

⁶⁰ Прогулянки як перформативні практики, що засновані на сучасній хореографії та філософії, обґрунтовуються дискусійним і дослідницьким майданчиком «Асамблея» в роботі «Лабораторії прогулянок» – мультидисциплінарному проєкті, який відштовхується від різноманітних партизанських способів перегляду усталених міських маршрутів, ритуалів і соціальної хореографії через створення умов для дискусії та взаємодії. <https://assembly.ru>

⁶¹ Стефані Спрінгей (Stephanie Springgay) і Сара Е. Трумен (Sarah E. Truman) – феміністські та квір-теоретики, які заснували практичну міжнародну мережу митців і науковців, прихильних до критичного підходу до методів ходьби. WalkingLab. <https://walkinglab.org>

Пішохідно-мовленнєвий діалог: критична візуалізація наративно-просторового розширення

Слідом за Бартом Де Серто розглядає прогулянку містом як пішохідний мовленнєвий акт, що виконує потрібну функцію висловлювання (de Certeau & Rendall, 1984, р. 98): пішохід «привласнює топографічну систему»; «відіграє» певним чином те місце, де він проходить; нарешті, він вибудовує свою ходьбу в диференційованій позиції стосовно інших пішоходів. Розвиваючи цю ідею, ми фокусуємося на пішохідно-мовленнєвому діалозі – синтезі прогулянки та інтерв'ю – як дослідницькій практиці, що розгортається в наративно-просторовому розширенні (extension). За аналогією з файловим розширенням, під «наративно-просторовим розширенням» ми розуміємо набір ідентифікаційних властивостей (підхід), що дозволяють визначити комплекс методів, необхідних для «запуску».

Синхронізуючись із інформантом через певний ритм кроків, чергування активної ходьби / зупинок та руху в одному напрямку, ми паралельно відбудовували синхронність наративно-просторового розширення. Говорячи про синхронність наративно-просторового розширення, ми маємо на увазі процес паралельного розгортання як історії життя інформанта від дитинства до сучасного етапу, так і рухи в просторі від місця, де інформант народився, до місця, де він отримує соціально-медичну допомогу у зв'язку із позитивним статусом ВІЛ. Мірою розширення / просування по наративу / простору, ми, починаючи з позиції випадкового знайомства у подорожі, за Зіммеlem, можемо розраховувати на збільшення спонтанності та відвертості у діалозі. А синхронізація ходьби та розгортання наративно-просторового розширення, як можна припустити, дозволяють підійти до важливих для дослідника моментів цього етапу життя інформанта з більшим рівнем довіри з його боку. Причому «довіра» тут виникає не тільки в результаті чуттєвої синхронізації, а й як наслідок «раціональної синхронізації», тобто процесу взаємних «притирок» і «перевірок» можливості для розширення чи звуження меж комунікації. Наприклад, інформант зондує розуміння та зацікавленість з боку дослідника, пропонуючи його увазі побутові історії, надмірно насичені деталями, і водночас перевіряючи «експертність» дослідника в галузі вживання наркотиків. У свою чергу, дослідник звертає увагу не тільки на зв'язність

нарративу, а й на розриви в ньому як свідчення прояву індивідуального в надіндивідуальній культурі. І просторове розгортання, і розкриття нарративу є частковим втіленням певних культур, до яких відносить себе інформант – втіленням їхніх групових та індивідуальних установок. Опосередковане розкриття культурних кодів через простір та нарратив інформанта (за Зіммелем, око перевіряє те, що чує вухо), а також їхня узгодженість дозволяють підійти до заключного етапу прогулянки-бесіди з інформантом із набором ключів для декодування його просторово-мовленнєвого висловлювання.

Історія життя як спосіб налаштування темпу прогулянки

Ми спираємося на ідеї Томаса та Знанецького про те, що неможливо виявити закономірності, які пояснюють поведінку індивіда, шляхом «поперечного зрізу», а необхідно розглядати низку його минулих дій, щоб простежити еволюцію індивідуальних установок стосовно певних групових / соціальних цінностей. Так, для того щоб проаналізувати актуальну діяльність та поведінку людей, які вживають наркотики, необхідно розглянути те, як формувалися, набували стійкості та під якими впливами змінювалися їхні поведінкові патерни. Розглянутий Беккером процес навчання споживання наркотиків, функціонування споживача у субкультурній групі та розвитку культури вживання наркотиків, є прикладом відстеження еволюції установок у процесі навчання, який стає видимим у тілі автобіографічної розповіді. Нашими інформантами були люди з великим стажем вживання ін'єкційних наркотиків, які увібрали в себе ритуали споживання і стали носіями цієї культури споживання з її моральними цінностями та механізмами контролю. Вивчаючи взаємодію цих людей з різноманітними сферами соціального життя, у тому числі з інститутом охорони здоров'я, ми незмінно стикатимемося з тим, як культура споживання наркотиків (наркокультура) з властивими їй нормами та практиками (наприклад, уникнення інститутів охорони здоров'я) відтворюється в цих процесах. Те, на які підвалини спирається ця культура в Україні, впливатиме на дії людей, які вживають наркотики, у межах цієї території та по сусідству.

Пламмер вказує на те, що через внутрішню боротьбу між мораллю та етикою в автобіографічних розповідях відтворюється та організується культура певних груп. Тож

пропонуючи людям, які вживають ін'єкційні наркотики, розповідати про себе, та підтримуючи хронологічний хід інтерв'ю, ми можемо не тільки краще побачити і зрозуміти проходження життєвої траєкторії учасників через низку критичних моментів, побачити вплив / тиск на них певних соціальних структур та інститутів, а й виділити той «сполучний клей» культури, який об'єднує в ціле наратив інформантів із властивими йому етичними судженнями та моральними оцінками. Водночас ранній вік долучення і тривалий період перебування в цій культурі можуть сприяти створенню «пояснювальних конструкцій», які «добре» описують / пояснюють минулий і нинішній досвід інформанта, але можуть підміняти більш ранні життєві епізоди конструктами теперішнього часу. Наприклад, епізоди з дитячо-підліткового періоду можуть пояснюватися конструктами (поняттями), що склалися в період відбування покарання у місцях позбавлення волі (Dmitrieva & Stepanov, 2022 under review).

З іншого боку, споживачі наркотиків часто відтворюють «байки» про часи «бойової молодості». На наш погляд, у цій традиції спостерігається і демонстрація інакодумства, яка слугує підтримкою для людей, котрі перебувають під постійним пресингом, і практичні настанови для добування необхідних грошей та товарів, і спосіб утвердження власного статусу за відсутності можливості надати інші ресурси, крім тих, що їх можна продемонструвати у розмові. Така якість розмов має важливе практичне значення для людей, які потрапили до в'язниці. Вміння плести павутину історії високо цінується серед співкамерників. До майже аналогічного висновку доходить і Гарпер, коли каже, що «соціальний всесвіт у поїздах був поза законом, керувався неформальними правилами та очікуваннями, можливо, як культура ув'язнених» (Harper, 2016, p. 183). Водночас, на думку Де Серто, у науковому середовищі та літературі приділяється мінімум уваги до повсякденних практик людей, зате вони у великому обсязі представлені в художній літературі, байках та казках і могли б слугувати практичними настановами, якби крім опису події / взаємодії містили б і аналіз того, як воно відбувалося. До описаних Де Серто художніх форм ми б додали «байки» людей, які вживають наркотики, де вміщено в різноманітних переплетеннях історії про перегравання інформантом несприятливих обставин за допомогою елементів самого контексту. Хоча сам наратив пояснює те, що сталося, постфактум і шляхом численних

переказів набуває більш вихолощеної форми, можливо, сам процес описаної дії спочатку поєднував у собі «гнучкість, винахідливість і прозорливість» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 81). Критичний погляд на те, що розповідають інформанти про своє життя, може допомогти досліднику виявити, чим насправді діляться люди, які беруть участь у дослідженні, і яким чином можна декодувати ці наративи.

Зв'язок розповіді демонструє логічність переходів від однієї події / етапу до іншого, проте розриви, збої та суперечності є не менш значущим джерелом інформації для дослідника. Ці плутанини чи нелогічні переходи показують нелінійність, фрагментарність життя. Занадто «гладка» розповідь про своє життя може викликати підозру у дослідника, оскільки свідчитиме про попередню репетицію, калібрування самопрезентації. Ми неодноразово були свідками такого роду нестиковок. Наприклад, уточнюючи деталі першого сексуального досвіду і першого досвіду ін'єкційного вживання наркотиків, ми часто чули про схожість характеристик цього досвіду, але різні продовження цих практик. Уперше людина займалася сексом без презервативу і наркотики також вживала не своїм шприцом, і надалі вона також не користувався презервативами, але настирливо нас переконувала, що після першого разу завжди робила ін'єкції лише стерильними шприцами. Коли ми пробували вказати на таку видиму суперечність або ж пропонували прояснити плутанину, реакції інформантів включали як опір, виражений у небажанні відповідати на уточнювальне запитання, так і «осаяння» – «і справді дивно виходить!». Можливо, самі факти збоїв більше говорять про те, що в ході інтерв'ю інформант розповідав більше, ніж планував, і робив це сам, без тиску з боку інтерв'юера, що в результаті спантеличує його самого, а також звертає увагу дослідника на окремі деталі / прогалини. Водночас, за Беккером, ситуативні різноспрямовані соціальні чи політичні імперативи щодо наркотиків також можуть призводити до збоїв / розривів на індивідуальному рівні. Наприклад, легітимація медичного метадону в суспільному дискурсі працює як імператив, який створює виклики для усталеної культури нелегального споживання опіатів в Україні. На індивідуальному рівні це зумовлює необхідність узгодження протиріч, які можуть бути виражені в цілому ансамблі взаємовиключних наративів. Наприклад, з одного боку, статус учасника програми метадонової терапії може принижуватися до рівня «кінченої»

людини; з іншого боку, самі учасники програм можуть репрезентувати себе як «компетентних» споживачів «чистих» речовин, на відміну від «торчків», які невідомо що купують на вуличному ринку. Однак навіть у дослідницькій сфері можуть формуватися суперечливі послання. Для того щоб не кидати тінь на медичний метадон, зростання споживання вуличного метадону камуфлюється формулюванням «наркотики опійної групи», що відволікає увагу від маркування «метадон».

Як вказували Томас і Знанецький, соціальні факти необхідно розглядати у всій повноті їхніх незліченних зв'язків із рештою світу, а дослідження абстрактно сформованих груп фактів проводити апостеріорі (Thomas et al., 1996, p. 12). Дотримання такої думки є не тільки методологічно, а й етично обґрунтованим. Ми здійснюємо прогулянку з людиною, яка розповідає нам про себе, а не про історію своєї хімічної залежності та її наслідки. Тільки в процесі аналізу ми концентруємося на окремих категоріях, які можуть допомогти описати певну соціальну групу та процеси її маргіналізації. Частини історій можуть бути колективними, але саме «остаточна сукупність перетворює їх на унікальну історію» (Plummer, 2001, p. 45). Зібрані нами історії життя демонструють і загальні культурні коди, і несумірність того тиску, який застосовується до людей, які вживають наркотики.

Соціальний контроль, тиск різноманітних інститутів та груп людей призводить до виключення із соціальних відносин та простору, виштовхуючи людей, які вживають наркотики, за межі нормативного суспільства. Хоча презентований наратив може демонструвати, що оповідач ідентифікує себе з альтернативною або ненормативною спільнотою, у процесі аналізу інтерв'ю бачимо, що, залежно від описуваних ситуацій, він також намагається продемонструвати свою належність до суспільства «нормальних». Під час розповіді оповідач, як на гойдалці, легко переміщається між начебто антагоністичними культурами, що дозволяє досліднику побачити характерні риси кількох груп, з якими інформант себе ідентифікує.

Слід зазначити, що життєвий досвід, перенасичений негативними подіями і стражданнями, часто сприяє формуванню примирницької, вибачливої позиції. Ми підтримуємо зусилля вчених, які адвокатують інтереси виключених, пригноблених груп з позиції критичної теорії в рамках феміністських, квір- та афроамериканських

досліджень. Наприкінці наших прогулянок ми спеціально приділяли час для розмови з інформантами про дотримання та невід'ємність їхніх прав, пропонували інформаційну підтримку, щоб відкрити можливості, про які інформанти не знали, у діалозі конструювали альтернативний погляд на множинність проблем для позначення шляхів виходу з них. На наш погляд, така практика з боку дослідників необхідна як умова нематеріального обміну, в якому учасники приділили нам час і розповіли свої історії, а ми могли запропонувати їм підтримку, інформацію та наші знання. Це був наш невеликий внесок у допомогу цим людям, оскільки після інтерв'ю ми йдемо, а вони залишаються з усією купою проблем у їхньому житті. Хоча ми не можемо стверджувати, що така бесіда сприяла «емпаурменту» наших учасників, але сподіваємося, що чуйна та уважна демонстрація залучення дослідника до життєвої ситуації кожного нашого гіда сприяла створенню та підтримці відчуття того, що не лише його історія, а й його майбутнє нам не байдуже. Крім того, як зазначав Аткінсон, процес біографічного інтерв'ю можна порівняти з психотерапією. Так, наші інформанти неодноразово висловлювали вдячність за довірче спілкування і можливість виговоритися та бути вислуханим у безоцінному форматі.

Простір як спосіб артикуляції прихованих наративів

Розширення розуміння ролі мешканців великих міст у суспільних процесах, зроблене Беккером слідом за Зіммеlem, вказує на те, що «стриманість» атомізованих мешканців умовно благополучних районів центру змінюється «згуртованістю» жителів маргіналізованих районів на околиці, яка може мати не лише позитивні, а й негативні ефекти. Усередині таких згуртованих спільнот висока щільність, близькість і видимість життя дозволяють легко ідентифікувати тих, хто виділяється чи опиняється на кордоні, і, як наслідок, – виробляти та відтворювати практики виключення щодо них. Необхідно додати, що подібні соціально-просторові процеси можуть відбуватися і в центрі міста, де менш благополучні жителі витісняються на околиці самого центру, тоді як на периферії з часом можуть формуватися більш благополучні центри.

Не вдаючись у подробиці, які ми розглядатимемо більш докладно у наступному розділі, важливо зазначити, що колективна ідеологія, властива радянському періоду, втілена в масовій забудові, лише посилює описані Беккером механізми маргіналізації та

виключення. У контексті нашої теми тут також необхідно згадати пов'язані з радянською спадщиною практики створення виключення, характерні для системи охорони здоров'я, за допомогою виділення в окремі інфраструктури та галузі медичного знання так званих соціально значущих хвороб. Наприклад, через створення мереж спеціалізованих диспансерів, винесених за межі загальної медичної практики: туберкульозних, шкірно-венерологічних, психоневрологічних, наркологічних. Згідно з Лефевром, за зовнішньою інноваційною риторикою (створення мереж спеціалізованих диспансерів) відтворюються конформістські мотиви служіння владі та державі, тоді як спадщиною такої діяльності стає жорстко авторитарна просторова практика з «дисперсією, поділом та сегрегацією» (Lefebvre, 1974, p. 355). У момент проведення дослідження наші інформанти проживали як у великих, так і в малих, «згуртованіших» містах. Двоє людей, які переїхали в інше місто, можливо, ще не обросли там відповідними ярликами, що супроводжують уживання наркотиків, але були фізично виключені з місця попереднього проживання, а на новому місці отримували допомогу в місцях, які внаслідок своєї специфіки вказують на належність людини до виключеної спільноти. Ми розпочинали прогулянку з інформантами в тих районах, де вони проживали, і майже у всіх випадках це відбувалося там само, де вони живуть від народження, до установ / організацій, які надають соціальну та медичну допомогу, але в радіусі пішого досягнення. Таким чином, символічний статус місця як маргінального закріплювався просторовими рішеннями влади, тобто створенням спеціалізованих установ для особливих груп населення, що мешкають у межах цих районів. Для того щоб ідентифікувати в просторі ці приховані послання від влади до суспільства і від суспільства до індивіда, необхідним є поєднання критичного погляду на спостережувані просторові відносини з використанням кількох інструментів: ретроспективний контекстуальний аналіз і перевизначення первинних даних етнографічного опису, отриманих в результаті спостереження; декодування наративів інформантів, у яких відтворюються схематичні конструкти; та особливий підхід до фотографічної практики, за якого деконструкція є умовою прояву неочевидних просторових рішень.

Як зауважує Гарві, різноманітні кроки влади мімікують під турботу про населення, але при цьому часто виконують функцію залучення капіталу. Частина

емпіричних даних збиралася в районах, у яких останніми роками дедалі помітнішими стають риси типового пострадянського благоустрою: споруджуються висотні житлові масиви, обгороджені парканами з відеоспостереженням. Для залучення потенційних покупців нерухомості поруч відкриваються парки та сквери, у деяких із них забороняється навіть курити. Траєкторії пересування та усталені практики місцевих «корінних» жителів зазнають примусових змін через заборону доступу до звичних територіальних ресурсів: магазини «біля дому» зносяться, а замість них відкриваються великі торгові центри, до яких можна дістатися тільки на автомобілі. Це призводить до того, що частина людей залишається, але виштовхується з цих районів, а інша частина – з характерної для цих місць малоповерхової забудови – виселяється, щоб поступитися місцем для будівництва нового житла. Або, наприклад, в одному з міст єдиний наркологічний кабінет міська влада ліквідує «на вимогу громадськості», яка не хоче спостерігати «маргіналів» поблизу своїх «елітних» будинків. У той же час Гарві розглядає практики мікрокредитування для найбільш вразливих верств, які не можуть виступати надійними позичальниками для великих структур і банків, як ще один приклад такої «турботи» держави про населення. Аналізуючи цю технологію, він робить висновок про те, що вона є інструментом маркетингу, який дозволяє фінансовим корпораціям отримати доступ до ресурсів двох мільярдів людей. Під час збирання емпіричних даних ми неодноразово відвідували своєрідні «місця сили», де на одній невеликій ділянці зосереджено кілька мікрофінансових організацій та 2-3 ломбарди. Крім того, головний офіс однієї з відомих мікрофінансових організацій розташований у дворі Центрального Банку України і, мабуть, є одним із фінансових інститутів, які мають державну прописку. Гарві попереджає про наявність цілого арсеналу «прогресивних» рішень, пропозицій та інтервенцій, «які не лише не вирішують проблему, а й зміцнюють її, одночасно подовжуючи золотий ланцюг, який утримує вразливі та маргіналізовані групи населення в орбітах обігу та накопичення капіталу» (D. Harvey, 2013, p. 20).

На відміну від Гарві, Де Серто стверджує, що маргінальність більше не є характеристикою лише групи меншин, а суспільство загалом є маргінальною мовчазною більшістю. Крім стратегій влади, якими пронизані просторові рішення

міста, Де Серто говорить про пов'язані з ними особисті та групові міфи / символи місць і подій, привабливість яких «змінює схему Паноптикуму» (de Certeau & Rendall, 1984, р. 108). У процесі збирання емпіричного матеріалу ми неодноразово були свідками того, як інформанти описували будинки та мікрорайони через згадку про те, що там хтось помер або там розташовувалося значуще для них місце, якого більше немає. Примари «місць сили», померлих друзів, колишніх партнерів, чоловіків чи дружин населяють околиці, створюючи тяжіння до певних місць, які перебудовують видимий геометричний візерунок, стверджуючи «примарну міську просторовість» (Beville, 2019, р. 11).

Розгляд Де Серто індивідуальних і групових тактик оминання стратегій влади, зокрема спертих на символічне переформатування простору, що описуються як чуття, такт і первісне домовне знання, демонструє, як може здійснюватися «сплав» тактик прихованого керування простором на рівні наративу та прогалін у ньому. Так, у наративах людей, які вживають наркотики, ми стикаємося з категорією «чуйка» або «наркотська чуйка», яка є напрацьованою «навичкою» чуттєво-аналітичного передбачення розвитку подій у рамках конкретного простору. Її мовне втілення з'являється вже після події і виглядає як обґрунтування результату через посилення на «чуйку», інтуїцію. Для того щоб подати цю навичку як зрозумілий приклад, треба зібрати неповні наративи кількох учасників, потім декодувати та перескласти їх. Наприклад, таким чином: «побачивши двірника в незвичайний час, я не пішов до [певного] бариги (простір), бо повівся (від вестися – бути пасивним, на протигагу зазвичай артикульованій лідерській, активній позиції) на чуйку («багато палева на районі»⁶²) – чуйка мене не підвела, згодом я дізнався, що в цей час там була контрольна закупівля». У повсякденних рутинних практиках люди, які вживають наркотики, кілька разів на день вдаються до майже автоматизованих, не рефлексованих лише на рівні мови, ґрунтованих на «чуйці», дій. Жан-Поль Ресвебер резюмує, що Де Серто показав вихід релігійної віри за межі інституту церкви, «щоб відтворити себе на полі утилітарних вірувань» (Resweber, 2004, р. 7). Навичка покладатися на чуйку –

⁶² У мікрорайоні відбулося багато затримань поліцією.

вибудовувати свої дії, спираючись на вироблені власним досвідом правила та прикмети, можливо, є одним із варіантів втілення цієї утилітарної віри. Те, як ми навели приклад «чуйки», зібравши до купи кілька висловлювань у ланцюжок зв'язків між причиною і дією, скидається на дії психоаналітика, як їх описує Де Серто: «Кожен психоаналітик на своєму досвіді засвоїв, що «люди вже знають все», а він, будучи тим, хто «має знати», може дозволити їм це сформулювати» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 71).

Де Серто розмірковує про те, що спалахи людської пам'яті осявають випадок, який дозволяє подолати ворожу композицію місця та модифікувати простір. При цьому він наполягає, що саме випадок є головним вузлом у повсякденних практиках. Хоча Де Серто розмірковує про повсякденні практики звичайних людей і говорить про те, що вони «користуються нагодою, а не створюють її» (de Certeau & Rendall, 1984, p. 86), люди, які вживають наркотики, перебуваючи в ситуації постійного надзвичайного стану, можуть сподіватися тільки на себе, тому самі провокують обставини для того, щоб створити умови для появи слушного випадку.

Де Серто прирівнює дії пішоходів до мистецтва. Щоб передати поетичність пішохідного мовленнєвого акту в нашому пілотному проєкті, ми використовували текст, наповнений метафорами руху та довкілля людей, які вживають наркотики: «транзитні території, спрямовані траєкторії, зміщені смислові пункти призначення, помножені на порожнечу часу сієсти, плюс найтонше мімікрування під нормальних співгромадян, а краще навіть під стіни, дає цілковите знеособлення просторово-часового реаліті-шоу компетентного споживача»⁶³. Водночас ходьба виступає аналогом мовної довербальної форми комунікації, за допомогою якої встановлюється, підтримується або переривається контакт, який у тому числі може виявлятися в мистецтві пританцювання, у швидкості та темпі пересування, у легкій чи важкій ході. Характерні форми пританцювання або поспішного човгання були помічені й артикульовані в поліцейських «орієнтуваннях» – інструменті візуального скринінгу, що дозволяє майже безпомилково виділяти спочатку дармоїдів-алкоголиків, а потім людей, які вживають наркотики, з натовпу. Розглядаючи цю практику як форму комунікації,

⁶³ Пілотне дослідження Pathogonia: <https://www.srdcenter.org>

можна говорити про те, що подібна форма пішохідного висловлювання дає змогу як встановлювати контакт з однодумцями, не вдаючись до словесного висловлювання, так і стає зчитуваною для представників органів правопорядку.

Де Серто описує просторові практики мистецтва повсякденного вираження, концентруючись на двох базисних стилістичних фігурах – синекдосі та асиндетоні. Синекдоха передбачає, за аналогією з лінгвістичним значенням, використання значення частини для позначення цілого. Наприклад, коли район позначають за назвою вулиці або будинок – за магазином, що в ньому розміщений. Асиндетон передбачає пропуск у мовленні окремих сполучних слів, прислівників і сполучників, тоді як у просторі людина нівелює цілі сегменти і квартали, які не мають значення для неї особисто. Таким чином, синекдоха ущільнює простір, стискаючи ціле до деталі, тоді як асиндетон розриває просторову протяжність, руйнуючи безперервність та позбавляючи її переконливості. Аналогічно до наративу, в якому є і зв'язність, і розриви / збої в розповіді, однорідність та фрагментарність простору, що оточує людей, які вживають наркотики, для нас є однаково важливими елементами. Фотографія дозволяє проявити фрагментарність цього шляху як цілого через увагу до тріщин, «місць сили» або символічно значущих точок простору, через які проходить цей шлях.

Фотографія як «екологічний» інструмент прояву слідів історій життя у міському просторі

Наш практичний підхід до фотографування базується на ідеї Рослер про планомірну відмову від візуальних ходів у зображенні маргіналізованих груп. Вона підкреслює обмеженість, бідність документальної репрезентації та її безсилля в адекватній передачі реальності. Демонстрація форми буття представників маргіналізованих груп, яким властива «втеча від болісної реальності», через їх відсутність у кадрі пропонує можливість для відображення того, що бажає вийти за рамку. Таким чином, одним зі способів перенесення на картинку людей, які вживають наркотики, є зйомка їхньої тіні, що віддаляється, або «інверсійного» сліду в просторі. Левінас і Батлер пишуть, що для того, щоб подати людину в її нерепрезентованому вигляді, необхідно, щоб сама форма подання передавала парадокс про те, що людина не може бути представлена обличчям. У цьому разі людина не ототожнюватиметься з тим,

що представлено, але й не перебуватиме за рамками представлення. Отже, зйомка споживача наркотиків тільки через сліди / відбитки в просторі, залишає його в кадрі, але також показує провал репрезентації, дозволяючи не ототожнювати його з репрезентованим. Тим самим фотографія набуває етичної рамки, яка, у розумінні Зонтаг і Батлер, працює як відмова у задоволенні нарцисичного бажання дивитися.

Провівши кілька років у процесі польового візуального дослідження маргінальності, Гарпер доходить висновку про те, що жодні альтруїстичні мотиви дослідників не можуть пояснити та нівелювати «нав'язливий, експлуататорський, етично непродуманий» (Harper, 1978, p. 63) характер візуалізації бідності та соціального страждання. На наш погляд, проводячи дослідження за участю представників маргіналізованих груп, необхідно уявляти не лише короткострокові, а й довгострокові ефекти, тобто те, як створені за допомогою певних засобів репрезентації надалі впливатимуть, змінюватимуть або репродукуватимуть ту проблемну ситуацію, яку ми вивчаємо. Питання етичного проведення дослідницьких практик необхідно розглядати не тільки як формальне дотримання протоколу, схваленого етичним комітетом, а також як концептуальну рамку, що вибудовує саму практику, попереджаючи про можливі побічні дії запланованого «продукту» та окреслюючи шляхи нівелювання або нерепродукування практик виключення.

Продовжуючи роздуми про етику фотографічної практики та візуалізації маргіналізованих груп як частини методологічного підходу, ми хотіли б звернутися до ідеї Бейтсона про важливість участі в дослідницькому процесі двох дослідників одночасно, які працюють у тісній співпраці (Bateson & Mead, 1942, p. 49), а також трохи розширити її. Дійсно, один дослідник може поринути у певний ритм і стиль фотографування, тоді як другий дослідник може запропонувати йому інше бачення та відповідні акценти. Можливість постійного діалогу між дослідниками як у процесі збирання, так і під час аналізу даних дозволяє тріангулювати не тільки самі дані, а й підходи та інтерпретації різних дослідників. Водночас сам інформант може вибрати того дослідника, з яким йому більш комфортно підтримувати розмову, що саме по собі є проявом «екологічнішої» взаємодії з інформантом. Крім вибудовування гнучкого, рефлексивного підходу, що враховує не тільки особисті потреби, а й характерні

особливості інформанта як представника маргіналізованої групи, самим дослідникам важливо дотримуватися таких самих принципів у польовій роботі. Надмірне фокусування на об'єктах або явищах, виявлених на початку дослідження, може нашкодити аналізу надалі. Ми вважаємо продуктивним підхід Бейтсона, згідно з яким «випадкові» фотографії краще підходять для аналізу, ніж ті, що спеціально сфокусовані та вибудовують кадр навколо певного явища (Bateson & Mead, 1942, p. 50). Спонтанність, втілена в реагуванні, співпереживанні, підключенні, «ретрансляванні» образів, які підказували інформанти своїм наративом і поведінкою у відповідному міському оточенні, допомагала фотографу домагатися майже випадкової зйомки, яка багато в чому не спирається на попередні уявлення. Також можна припустити, що такій «спонтанності» сприяло те, що попередній досвід фотографа як професійного фотографа був прямо протилежним реалізованому в рамках дисертаційного проєкту. В основному він полягав у виробництві фотографій, на яких була присутня людина і відповідна їй побудова кадру. Виключення головного сполучного ядра з фотографії сприяло переформатуванню самого процесу зйомки, додавши до нього режим «спонтанності».

Розвиваючи пропозиції Гарпера про феноменологічний та розповідний характер значення фотографії, отриманої в полі (Harper, 2016, pp. 170–171), ми додали до його практики кілька додаткових деталей. У кожному місті ми створювали папку «контекст», куди поміщали фотографії, які включали візуальну дослідницьку рефлексію, що відбувалася після проведення основних заходів з інформантами. Такі «образи», по-перше, допомагали відбудовувати фокус на локальних міських особливостях, по-друге, були прообразами первинного кодування і, по-третє, слугували аргументами на підтвердження того, що фотографії, зроблені під час інтерв'ю з інформантом, не є винятковими – візуальні патерни повторюються. Постійно задіяна візуальна дослідницька рефлексія дозволяла глибше занурюватися у «внутрішні життєві світи» (Irving, 2017, p. 141) наших гідів, тобто вправлятися у баченні очима інформантів, синхронізуючись і «сенсубілізуючись» у результаті взаємодії з ними, їхнім життєвим середовищем та міським простором.

Ті матеріали, які ми збирали під час прогулянкових інтерв'ю, задовольняли вимогу Беньяміна «прочитати те, що ніколи не було написано» (Benjamin, 1999, p. 416), і водночас вони являли собою світлини безлюдних міських місць як «місць злочину... що перетворюються на докази, які висувують на процесі історії» (Benjamin, 1996d, p. 108). Розвиваючи наш дослідницький підхід, ми дійшли розуміння того, що нам необхідно надати інформанту можливість просуватися за наративом своєї біографії. У підсумку часова рамка того, про що нам розповідали і що нам показували, була в проміжку від 1970-х років минулого століття до сьогодні. Ми бачили та фотографували будинки, у яких інформанти проживали від народження і з якими у них були пов'язані певні спогади. Користуючись метафорою Беньяміна «час як фотограф», «експозиційна» витримка нашого інструменту становила п'ятдесят років. Не лише будинки, де жили наші інформанти, були споруджені у 1970-х рр., а й багато зразків соціально-медичної інфраструктури (будівлі наркологічних диспансерів, СНІД-центрів, кабінетів довіри) також належали до цього часу. Та й наратив інформантів здебільшого стосувався давно минулих років – розгорнута, з багатьма деталями розповідь про далеке минуле і короткий, пунктирний виклад подій останніх років. Гуляючи у різних містах, з різними інформантами, ми насичували нашу дослідницьку «експозицію» автобіографічними історіями, підтриманими посиланнями на певні будинки та нашими власними інтерпретаціями побаченого через почуте. Використовуючи метафори Беньяміна, який жив у епоху обмежених технологій, ми приймали інформацію на «негативну фотографічну пластину». Маючи на увазі технології, що виникли в 21-му столітті, ми можемо вдосконалити цей образ, уявивши, що ми приймали інформацію через приймальну мембрану / елемент, на який одночасно лягає / пишеться вся хвильова інформація: звуки голосу та докільля, візуальні характеристики простору й міміка інформанта, запахи і навіть смак шаурми, яку їсть наш гід / інформант, а також тактильні відчуття від доріг, якими ми йдемо, та від лавок, на які ми сідаємо. Приймальна мембрана / елемент передає інформацію на процесор, який потоком опрацьовує всі її види, у тому числі і через призму «негативного відбитка» – критичного

ставлення до поданих «культурних трофеїв переможців» у візуальних образах та до домінуючих дискурсів влади у наративі інформантів.

Ця побудова пропонує ключ до доповнення нашої методології. У процесі проведення дослідження дослідник зосереджений на розмові з інформантом, і в цей момент він має обмежені можливості для багаторівневого теоретизування. При цьому, з кожним новим інформантом, наші можливості для експрес-аналізу, аналізу-на-ходу дедалі більше розширюються. Дослідник робить невелику частину фотографій, які не є ні прямими ілюстраціями наративу інформанта, ні напрацьованими первинними візуальними кодами. Приблизно третина цифрових фотографій, отриманих в результаті прогулянок, належала до таких матеріалів. Крім того, це майже всі фотографії, зняті на плівку, та фотографії папки «контекст». Можна сказати, що в результаті експрес-аналізу дослідник ставав критичним медіумом, який ретранслює у своїх світлинах наратив інформанта та сприйняття оточення через критичний погляд.

Уже на першому етапі аналізу зібраного візуального матеріалу в нас виникло відчуття, що ми ніби гуляли з однією і тією самою людиною у просторі одного міста, хоча насправді інформантів було 26, і відбувалися ці прогулянки у п'яти різних містах. Додамо до цього відчуття образ *«негативної фотографічної пластини»*, що трансформувалася у приймальний елемент / мембрану / матрицю та процесор. Уявімо, що ці однотипні фотографії насправді є одним кадром – цей образ стає зрозумілішим, якщо застосувати до нього фотографічну техніку накладання чи подвійного експонування. У найпоширеніших напівпрофесійних камерах, розрахованих на 35-міліметрову плівку, у яких завод затвора ндіафрагми і перемотування плівки об'єднані, знята плівка перекручується на початок і повторно знімається, у результаті кадри накладаються один на одного, і на відбитку виходить один кадр. У середньоформатних камерах ці дві операції – завести затвор і перемотати кадр – роз'єднані, тому можна зробити кілька знімків на одному кадрі, просто не перекручуючи плівку назад. Таким чином, у наш процесор потрапляє інформація, що виникає як результат накладання одне на одного більш як 300 фотографій, 26 наративів та безлічі комбінацій слів та візуальних образів, темпу мовлення і ритму кроків, інтерпретацій запахів та спогадів. Зрештою, додамо до цього накладання 50-річну витримку кадру. Одним із результатів цього

синтезу буде виділення повторюваних мовних і просторових патернів. Однак для нас вони не є «остаточними», оскільки являють собою потік домінуючих культурних уявлень. На відміну від «обивателя / дилетанта / традиційного вченого», ми піддаємо їх додатковій обробці, тобто, за Беньяміном, «оперуємо». Тепер для того, щоб провести послідовний аналіз, нам необхідно зробити зворотну операцію – у нас є не один кадр, а безліч кадрів-уламків, які ми шляхом «монтажу» перезбираємо на екрані комп'ютера, порівнюємо з текстами наративів та нашими польовими нотатками. Продовжуючи подальший аналіз, «витягуючи, цитуючи те, що залишилося непомітно похованим – будучи, так би мовити, таким незначущим, щоб допомогти сильним», ми змушуємо виділені «патерни» свідчити проти себе, вибудовуючи / перебудовуючи навколо них «сузір'я» ідей (Benjamin, 1999, p. 364). «Ідеї – це вічні сузір'я, і завдяки тому, що елементи точками об'єднані в них, явища виявляються одночасно розподіленими і спокутуваними» (Benjamin, 1998, p. 34). Знаходження зв'язків, що не враховуються історією, акцентування уваги на тому, що залишається за рамками домінуючих уявлень, сприяє переконфігурації ідей навколо явищ, тим самим емансипуючи характер «спокутування» в минулому (Stepanov & Dmitrieva, 2023). Наприкінці своєї книжки «Minima Moralia» Теодор Адорно наполягає, що «єдина філософія, яку можна відповідально практикувати перед обличчям розпачу – це спроба розглядати всі речі такими, якими вони видаються з погляду спокутування. У пізнання немає жодного іншого світла, крім того, що виливається на світ через спокутування: все інше – реконструкція і питання техніки» (Adorno, 2005, p. 247).

Через спокутування минулого проявляється надія у спогляданні безнадійності (Gilloch, 2002), що особливо важливо стосовно людей, які вживають наркотики, існування яких часто зведене до чистого, «голого життя» ізгоя (Agamben, 1998), що не має прав. Водночас розуміння діалектичного образу у працях Беньяміна та його приклади – фланер, повія, колекціонер, Бодлер, «Пасажі» – «є все те (об'єкт, твір мистецтва, текст, спогад чи документ), у чому момент минулого і момент сьогодення об'єднуються в одному сузір'ї, у якому сьогодення має визнати значення минулого, а минуле знаходить у теперішньому свій зміст і завершення» (Agamben, 2000, p. 131). Можливо, споживачі наркотиків, які постійно живуть в умовах надзвичайного стану

(Schonberg & Bourgois, 2002, p. 388), і той підхід, який ми пропонуємо, дозволить окреслити предтечі надії для суспільства в цілому, яке на сучасному етапі також визначається через умови надзвичайного стану (Agamben, 2003). Концепцію «надзвичайного стану» розвинув Агамбен, ґрунтуючись на прочитанні «Тез з філософії історії» Беняміна. Марчелло Тарі (Marcello Tarì), який відроджує та оновлює лінію знедолених у революційній думці, у передмові до книжки «Немає нещасливої революції. Комунізм злиднів» (There is no unhappy revolution. The communism of destitution), 2021 р., пише про те, що «толстовка з чорним каптуром тепер є стандартним атрибутом кожної демонстрації, на якій відбувається щось актуальне» (Tarì, 2021, p. 11). Можливо, те, що активісти та сучасні «революціонери» взяли на озброєння практики анонімізації людей, які вживають наркотики, не робить із цих людей революціонерів, але це явно говорить про те, що ці групи людей мають точки перетину, і, можливо, ми дійсно не впізнаємо під чорним каптуром, хто зараз перед нами. На наш погляд, саме так здійснюється радикальний перегляд, зокрема, і рамок репрезентації. Повертаючись до попереднього абзацу, можна сказати, що споживачі наркотиків символічно вже стали ар'єргардом сил, які працюють на перетворення суспільного ладу. У ситуації перманентного обмеження прав і свобод, які ми бачимо під час пандемії, було б дивним ігнорувати ті знання, що сформувалися внаслідок десятиліть надзвичайного стану, в якому перебувають люди, що вживають наркотики.

Ми можемо піти за роздумами Сола Ньюмана (Saul Newman) у книжці «Політична теологія: критичний вступ» (Political Theology: A Critical Introduction) про те, що якщо влада розбещує, то не обов'язково намагатися скидати владу, а важливо будувати і «створювати альтернативні» соціальні структури та практики... і будувати паралельні спільноти, вільні від нерівності, насильства та домінування, які характерні для суспільства загалом. Ми не повинні ні грати в гру політичної влади, ні намагатися безпосередньо атакувати її, а краще обходити її та виходити за її межі» (Newman, 2018, p. 167). З огляду на це практики людей, які вживають наркотики, можуть бути актуальними для розуміння шляхів такого обходу та підтримки стійкості самоорганізації таких спільнот. Ньюман виводить ці твердження з роботи Жака Елюля

(Jacques Ellul) «Анархія і християнство» (Anarchy and Christianity), висловлюванням якого ми хотіли б закінчити цю частину:

«Не варто так перейматися боротьбою з королями. Нехай вони будуть. Створюйте маргінальне суспільство, яке не цікавитиметься такими речами і в якому не буде жодної влади, авторитету чи ієрархії. Не робіть того, що вже зроблено в суспільстві, яке ви не можете змінити. Створіть інше суспільство на інших засадах. ...Ісус не радить нам залишати суспільство і йти в пустелю. Його порада в тому, що ми маємо залишатися в суспільстві, створюючи в ньому спільноти, які підпорядковуються іншим правилам та іншим законам» (Ellul, 1991, p. 62).

3.2. Результати емпіричного застосування розробленого підходу

Технічні аспекти застосування розробленого підходу

Розроблений підхід ґрунтується на поєднанні елементів наявних методів для зниження рівня «нав'язливості» втручання дослідника в поле та дотримання етичних принципів реалізації досліджень за участю представників маргіналізованих груп. Він включає:

- 1) саморефлексію дослідника та його ролі у проведенні дослідження;
- 2) прогулянку як форму проведення інтерв'ю;
- 3) історії життя як спосіб структурування інтерв'ю;
- 4) фотографію як самостійний вид даних;
- 5) етнографічний опис як сполучну ланку між методами / даними / аналізом.

Таким чином, за допомогою розробленого методу одночасно збираються такі типи даних:

1. Аудіозаписи інтерв'ю (наративи).
2. Фотографії просторів, у яких живе інформант.
3. Фотографії контексту, що виступають, з одного боку, візуальними доповненнями до фотодоріжок прогулянок – сюжети, що розкривають їх, а з іншого – конкретизують контекст певного міста.

4. Маршрути прогулянок, які можуть бути перенесені на карту за допомогою геотегів, які присвоюються фотографії в момент прогулянки.

5. Польові щоденники.

Для збирання та систематизації фотографій було встановлено програму MAXQDA, яка дозволяє робити мемо до фотографій – функція, що спрощує первинне кодування. Також до фотографії автоматично прив'язується геотег, і в процесі аналізу ми змогли розташувати прогулянки на карті. Під час самої прогулянки фотографії робилися в той момент, коли інформант розповідав про якісь конкретні події, пов'язані з елементом міського ландшафту. Приблизно третину фотографій зроблено, коли дослідник цікавився якимсь об'єктом і просив інформанта розповісти про нього (наприклад: кордон міста та села – всі наші учасники жили та живуть у багатоквартирних будинках, а купували наркотики в приватному секторі, в одноповерхових будинках на одну родину). Паралельно робилися фотографії на два плівкові фотоапарати з кольоровою та чорно-білою плівкою. На відміну від камери телефону, фотоапарати не скошують кути, що дозволяє під час аналізу не відволікатися на спотворену перспективу.

Окрім фотографій, зроблених під час прогулянок, ми знімали територію навколо та приміщення ВІЛ-сервісних організацій, оскільки вони мають прямий стосунок до життя інформантів зараз. Додатково ми робили досить велику кількість фотографій у папку «контекст», у якій збиралися візуальні враження від інтерв'ю з інформантами, тобто те, як ми могли б представити їхні слова. Наша візуальна рефлексія, складена за результатами тріангуляції польових щоденників та робочих зустрічей дослідників, також потрапляла до папки «контекст». Ця практика сприяла первинному кодуванню та розробці нових категорій при вторинному кодуванні.

Після закінчення збирання даних фотографії були розсортовані по містах у тій послідовності, у якій проходило дослідження. Потім фотографії були розкладені у фотодоріжки, що склали спільне фотополотно зі всіх прогулянок. Розташування фотографій у фотодоріжці здавалося логічним, оскільки така послідовність підтримувалася і розповіддю, і шляхом прогулянки. До того ж, працюючи фотографом, я завжди об'єднував фотографії у фотодоріжки, які розповідають якусь історію.

Важливість об'єднання фотографії в послідовності підкреслювали багато дослідників, які займаються аналізом візуального (Becker, 1974b; Chaplin, 2002; Collier & Collier, 1986; J. Wagner & Becker, 1979). Усі фотодоріжки були об'єднані у фотополотно з 25 рядів із 6–9 фотографій у кожному. Першим висновком – візуальним враженням стала візуальна однорідність – загальне полотно було начебто складене з прогулянки з одним інформантом в одному місті, хоча і міст, і інформантів було набагато більше.

Розташували фотополотно на екрані монітора, ми могли утримувати поглядом кілька фотодоріжок одночасно, наближати та деталізувати їх, потім переходити до сусідньої доріжки та повторювати процедуру, захоплюючи разом кілька фотографій з різних міст і, збільшуючи їх, знаходити те, що їх об'єднує. Оскільки фотокамера була синхронізована у часі з диктофоном, згодом ми могли переглядати транскрипт і порівнювати його з тим моментом, коли фотографію було зроблено. Розглядаючи, як змінювався наратив до і після моменту фотографування, можна було зробити висновок про те, чи міг візуальний образ, зафіксований на зображенні, передувати наративу і визначати його, або, навпаки, наратив визначав появу наступного образу на фотографії. Робота в MAXQDA із транскриптами, польовими нотатками та фотографіями, які подавалися єдиним чином, скерувала процес формування вибіркового кодування з початкового на пошук відповідностей у цілих фотодоріжках та окремих фотографіях з різних прогулянок. До початкових аналітичних категорій було додано нові категорії в результаті аналізу «контенту» фотографій. Таким чином, фотографії на цьому етапі аналізувалися як «візуальні записи» (Prosser, 1998).

Процес «налаштування» методу під час пілотної апробації

Перед початком повноцінної апробації методу було проведене невелике пілотне дослідження для налаштування основних інструментів: інтерв'ю, прогулянки, фотографії. У пілоті взяли участь чотири інформанти. Два соціальні працівники, які виступили, з одного боку, експертами, котрі взаємодіють зі споживачами наркотиків у рамках своєї професійної діяльності, а з іншого боку – людьми, які в минулому також мали досвід вживання наркотиків. Двоє інформантів вживали наркотики в момент проведення пілота.

Для того щоб протестувати різні варіанти репрезентації візуальних даних, використовувалися три фотоапарати – цифровий та плівковий (з чорно-білою та кольоровою плівкою), також фотографії паралельно робилися на телефон. З боку дослідників виступали дві людини, одна підтримувала бесіду, друга фотографувала і ставила уточнювальні запитання про місцевість і про історії, які розповідали. Інтерв'ю практично не структурувалося. Маршрут прогулянки структурувався лише проханням розпочати його приблизно від місця проживання інформанта, яке озвучувалося заздалегідь. Троє людей були балакучими і говорили досить багато, а один учасник хотів, щоб ми йому ставили запитання. Розмова будувалася здебільшого навколо подій, які відбувалися в минулому, в період активного вживання наркотиків, з невеликими вкрапленнями про сьогоднішній день, причому лише тоді, коли дослідники просили щось пояснити.

У результаті проведення цього пілота було сформульовано один проміжний висновок і одне запитання, відповідь на яке потрібно було знайти надалі. Висновок: присутність людини з фотоапаратом дозволяє учаснику дослідження менше звертати уваги та контролювати свої слова, складається враження, що учасники вважають найважливішим процес фотографування, а не те, про що вони самі говорять. Запитання: якщо не структурувати інтерв'ю, то інформанти розповідають про яскраві моменти минулого. Чи пов'язано це з тим, що насправді все є таким сірим, що інформантам немає чим поділитися?

Перші враження від застосування методу та перші «мікротеорії»

Дві пари дослідників проводили інтерв'ю із 11 учасниками, після кожного інтерв'ю обговорювалися кандидатури на прогулянки. У якийсь момент співробітники НУО, з якими ми співпрацювали, стали наполегливо пропонувати одного зі своїх клієнтів, із яким було налагоджено гарний зв'язок. Виглядало це так: у телефонних розмовах нам кілька разів радили Олексія, а коли ми зайшли в інших справах до СНІД-центру, нам сказали: «А, до речі, ось і Олексій – ви можете з ним домовитися». Зазначимо тут, що це просте маніпулювання комунікацією з боку НУО, у той момент сприйняте як бажання прискорити та оптимізувати дослідницький процес, яскраво характеризує вступні «налаштування» цього поля, у цьому випадку – бажання

«гейткіперів» встановити контроль за дослідницьким процесом, запропонувавши «професійного» інформанта як ключове джерело даних.

Усі три прогулянки, що проходили в цьому місті, закінчувалися СНІД-центром, розташованим у центрі міста. Це було передбачувано, оскільки в невеликому місті СНІД-центр є домінантою ВІЛ-сервісу, і навіть єдине НУО розташоване всередині СНІД-центру. Питання, яке нас більше зацікавило, чому з усіх можливих напрямків усі інформанти жили в одному районі, тобто точка початку прогулянки у всіх випадках була однаковою. Коли третя людина, з якою ми збиралися гуляти, запропонувала вкотре зустрітися саме в тому місці, де ми зустрічалися попередні два рази, ми вже запропонували прогулятися у зворотному напрямку – від СНІД-центру до району, в якому розташований будинок інформанта. У результаті всі три прогулянки проходили вздовж одного проспекту, іноді із заходом у двори.

За вільного алгоритму інтерв'ю, коли ми чекаємо, що інформант сам порушить питання, які нас цікавлять, а ми будемо у нього уточнювати деталі, що нас зацікавили, значна частина розповіді знову стосувалася давно минулих життєвих періодів. При цьому обговорення здоров'я інформанта або його практик лікування обмежувалося лише констатацією того, що на певному етапі життя він дізнався про те, що має ВІЛ. Щоб докладніше з'ясувати, як саме інформант інфікувався ВІЛ, ми розпитували його про те, чи він знає, як це сталося і коли. Якщо інформант розповідав про початок вживання, ми розпитували його про те, яким інструментарієм (стерильним чи нестерильним) він користувався на самому початку вживання. Зазвичай інформанти відповідали, що на самому початку вживання (у момент ініціації) використовували нестерильний інструментарій. Тоді ми продовжували розпитувати, як змінювалися його практики, і отримували коротку відповідь, що потім інформант користувався стерильним інструментарієм. Однак якщо розповіді про давнє минуле були докладними та інтонаційно прикрашеними, то про теперішній час інформант відповідав сухо та односкладно. Далі ми докладно зупинимось, чому саме практики небезпечного вживання наркотичних речовин характеризують інші практики інформантів щодо свого здоров'я. Тут нам важливо уточнити, що інформанти були для нас гідами не лише по міському ландшафту, а й також вели нас через репрезентацію своїх спогадів і рефлексій.

У результаті аналізу цих первинних даних була сформована мікротеорія, яку згодом ми розвинули: досвід, набутий у період активного вживання в далекому минулому, досі впливає і структурує наратив про життя інформантів. Вони начебто застрягли не лише у часі (Chang, 2017), на певному рівні вуличної ієрархії (Shammas & Sandberg, 2016), а й у пострадянському лімбі (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021). Також у нас виникло два питання. Методологічне: як вести інтерв'ю, щоб розглянути зміни практик щодо здоров'я, але при цьому зберегти захоплення інформантів своїм минулим? Аналітичне: чому за відсутності критерію проживання в одному місці три інформанти жили в тому самому місці і водили нас тим самими маршрутом?

Зміна підходу до проведення інтерв'ю

У наступному – великому портовому місті ми трохи змінили наш дослідницький алгоритм. Ми почали акуратно структурувати наратив інформантів автобіографічною хронологією, що не завадило нашим інформантам охоче розповідати про своє минуле, але неминуче підводило до теперішнього моменту. Це давало дослідникам можливість поспостерігати, як і під яким впливом видозмінювалися патерни ризикових практик та поведінки інформантів щодо свого здоров'я. Лінійність хронологічної розповіді акомпанувала лінійності шляху як маршруту. Зазначимо принагідно, що початок шляху – місце, де інформанти живуть зараз, – часто збігався з батьківським будинком та початком життя, а медичні заклади наприкінці маршруту – із практиками сьогодення, і це також підтримувало вибір автобіографічної хронології.

Крім того, дослідники помінялися ролями: активна позиція у розмові перейшла до фотографа, а інший дослідник ставив уточнювальні запитання. Ми вважаємо, що зміщення фотографа у бік активного учасника діалогу дозволило зробити візуальні спостереження «вшитими» в контекст наративу.

Надалі алгоритм збору візуальної інформації не зазнав серйозних змін, але в результаті збільшення кількості сумнівів щодо наративу, який ми отримували від учасників дослідження, увага до візуального компонента посилювалася. Ми зіткнулися з так званими професійними респондентами – людьми, яких систематично залучають до участі в дослідженнях і які внаслідок певної зацікавленості завжди позитивно

представляли діяльність організацій, які їх рекрутували. Кілька разів ми стикалися із сюжетом, коли інформант при нас цікавився у представника організації-рекрутера: «А про що мені треба розповідати?», на що отримував настанову: «Розповідай усе, як мені». Ми можемо припустити, що під час рекрутингу могла відбуватися і невелика «виховна» бесіда, яка мотивувала інформанта до використання заготовлених конструкцій. Крім того, наше бажання прояснити, чому поведінкові практики інформантів щодо здоров'я раптово видозмінювалися, наражалося іноді на помітний опір або суперечливі висловлювання.

Нарешті, коли ми зіткнулися з тим, що отримали дві абсолютно різні розповіді з різними біографічними подробицями від одного й того самого інформанта у двох інтерв'ю, взятих із різницею у пів року, ми серйозно задумалися про те, яку ж інформацію, що презентується вербально, ми отримуємо. Чи можемо ми, використовуючи візуальні методики, підтвердити чи засумніватись у тому, що нам презентують, і як концептуалізувати аналітичні категорії, які виростають із взаємодії словесного та візуального контекстів.

Таким чином, під час первинного аналізу в процесі застосування розробленого методу було змінено «налаштування» розробленого методу відповідно до виділених складнощів, що виникають у зв'язку з рекрутингом інформантів; із веденням / структуруванням інтерв'ю; із взаємодією між інформантом / інформантами та дослідниками під час прогулянки. Ґрунтуючись на початковій категоризації, для насичення початкових кодів були модифіковані методики збирання візуальних даних та наративу аналогічно підходу обґрунтованої теорії.

Інформанти, рекрутинг, місця проведення дослідження

Рекрутинг учасників у дослідження відбувався через НУО, які реалізують інтервенцію, спрямовану на покращення доступу людей, що вживають ін'єкційні наркотики, до лікування ВІЛ. Відповідно, ключовими критеріями включення до початкового етапу інтерв'ювання були ін'єкційне вживання наркотиків та позитивний статус ВІЛ (усі учасники тестувалися на ВІЛ швидкими тестами). Серед споживачів ін'єкційних наркотиків, які взяли участь в інтервенції, були відібрані учасники

відповідно до підходу, що забезпечує максимальну типологічну представленість інформантів у рамках досліджуваної теми: ключовий критерій наявності / відсутності досвіду лікування ВІЛ був розбитий на підгрупи тих, хто став на диспансерний облік, але не почав лікування; почав лікування та продовжує прийом препаратів; почав лікування, але припинив прийом препаратів; не став на диспансерний облік і не розпочав лікування. З цими інформантами (n=60) було проведено глибинні інтерв'ю в офісах НУО, а потім інформантам, найбільш відкритим до спілкування (n=26), було запропоновано продовжити участь у дослідженні вже на наступному етапі – на прогулянковому інтерв'ю. Рекрутинг проводився у містах здійснення інтервенції: Київ, Ірпінь, Одеса, Суми, Луцьк, Дніпро.

У процесі збирання даних та початкового аналізу наперед визначені характеристики інформантів – ін'єкційне вживання наркотиків та позитивний статус ВІЛ, відкритість до спілкування – індуктивним чином були доповнені іншими характеристиками, що дають змогу проводити додаткові розрізнення між інформантами:

- поточний статус у контексті прийому наркотиків: учасник програми ЗПТ (n=8); споживач виключно вуличних наркотиків (n=8); поєднує препарати ЗПТ із вживанням вуличних наркотиків (n=8); на момент участі в дослідженні не вживав жодних наркотичних препаратів (n=2).
- наявність досвіду ув'язнення: перебування в ув'язненні один раз (n=9); перебування в ув'язненні два і більше разів (n=8); відсутність досвіду позбавлення волі (n=8).
- працевлаштування: повна зайнятість (n=4); часткова зайнятість (n=13); відсутність роботи на момент проведення дослідження (n=9).
- місце проживання: там, де народилися (n=16); своє житло (n = 2); орендоване житло (n=2); житло партнера / батьків (n=23).

Вік інформантів 24–52, медіанне значення 37,5; стаж вживання: 7–28, медіанне значення 19 років. Усі характеристики наведено відповідно до самозвітів інформантів.

У деяких містах ми могли обирати учасників, тоді як в інших містах такої можливості не було через відсутність достатньої кількості інформантів. У процесі роботи ми намагалися вирівнювати представленість у дослідженні різних груп людей, які вживають наркотики, що постійно змінювалася через типові складнощі в рекрутуванні споживачів наркотиків: складно додзвонитися, терміни переносяться, люди спізнюються тощо.

Дослідження (перші інтерв'ю) розпочалося взимку, а прогулянкові інтерв'ю зі зрозумілих причин були заплановані на теплу пору року. Великий розрив між частинами дослідження призвів до того, що саме з першими учасниками інтерв'ю ми вийшли на прогулянки лише через вісім місяців.

Аналіз даних

Як уже зазначалося, ми теоретично обґрунтовано конструємо метод, у рамках якого результати, в основі яких лежать дані, спрямовують методологічну стратегію нашого дослідження. Шляхом залучення більш сенситивних методів до збирання матеріалу, а потім повернення до пошуку додаткових даних ми сприяємо як поглибленню змістовних результатів, так і підвищенню чутливості дослідницького інструменту, що розробляється.

Крім того, ми виокремимо й повторимо положення, які безпосередньо стосуються аналізу даних у процесі збирання матеріалу й аналітичних побудов після завершення польової частини дослідження.

Пропозиція Бейтсона про важливість участі в дослідницькому процесі двох дослідників одночасно, які працюють у тісній співпраці (Bateson & Mead, 1942, p. 49), прямо стосується і аналітичних можливостей розробленого підходу. Можливість постійного діалогу між дослідниками як у процесі збирання, так і під час аналізу даних дозволяє тріангулювати не тільки самі дані, а й підходи та інтерпретації різних дослідників. Водночас сам інформант може вибрати того дослідника, з яким йому більш комфортно підтримувати розмову, що саме по собі є проявом «екологічнішої» взаємодії з інформантом. Крім вибудовування гнучкого, рефлексивного підходу, що враховує не тільки особисті потреби, а й характерні особливості інформанта як представника

маргіналізованої групи, самим дослідникам важливо дотримуватися таких самих принципів у польовій роботі.

До процесу аналізу даних також належить розгляд і розвиток пропозиції Гарпера про феноменологічний та розповідний характер фотографії, отриманої в полі (Harper, 2016, pp. 170–171), ми додали до його практики кілька додаткових деталей. У кожному місті ми створювали папку «контекст», куди поміщали фотографії, які включали візуальну дослідницьку рефлексію, що відбувалася після проведення основних заходів з інформантами. Такі «образи», по-перше, допомагали відбудовувати фокус на локальних міських особливостях, по-друге, були прообразами первинного кодування і, по-третє, слугували аргументами на підтвердження того, що фотографії, зроблені під час інтерв'ю з інформантом, не є винятковими – візуальні патерни повторюються. Постійно задіяна візуальна дослідницька рефлексія дозволяла глибше занурюватися у «внутрішні життєві світи» (Irving, 2017, p. 141) наших гідів, тобто вправлятися у баченні очима інформантів, синхронізуючись і «сенсабілізуєчись» у результаті взаємодії з ними, їхнім життєвим середовищем та міським простором.

Одним із найважливіших етапів дослідження була «переробка» ідей Беньяміна про погляд / фотографію, про час як фотографа, про негативну фотографічну пластину / критичну опозицію традиції, а також про «спокуту» через створення нових констеляцій. У контексті процедур аналізу даних «переробка» цих ідей мала такий вигляд.

По-перше, дослідник робить невелику частину фотографій, які не є ні прямими ілюстраціями наративу інформанта, ні напрацьованими первинними візуальними кодами. Приблизно третина цифрових фотографій, отриманих в результаті прогулянок, належала до таких матеріалів. Крім того, це майже всі фотографії, зняті на плівку, та фотографії папки «контекст». Можна сказати, що в результаті експрес-аналізу, аналізу-на-ходу дослідник ставав критичним медіумом, який ретранслює у своїх світлинах наратив інформанта та сприйняття оточення через критичний погляд.

По-друге, підхід до аналізу даних був обґрунтований як етично – стосовно інформанта, так і критично – стосовно традиції / домінантних уявлень. Уже на першому етапі аналізу зібраного візуального матеріалу в нас виникло відчуття, що ми ніби гуляли

з однією і тією самою людиною у просторі одного міста, хоча насправді інформантів було 26, і відбувалися ці прогулянки у п'яти різних містах. Додамо до цього відчуття образ *«негативної фотографічної пластини»*, що трансформувалася у приймальний елемент / мембрану / матрицю та процесор. Таким чином, у наш процесор потрапляє інформація, що виникає як результат накладання одне на одного більш як 300 фотографій, 26 наративів та безлічі комбінацій слів та візуальних образів, темпу мовлення і ритму кроків, інтерпретацій запахів та спогадів. Зрештою, додамо до цього накладання 50-річну витримку кадру. Одним із результатів цього синтезу буде виділення повторюваних мовних і просторових патернів. Однак для нас вони не є *«остаточними»*, оскільки являють собою потік домінуючих культурних уявлень. На відміну від *«обивателя / дилетанта / традиційного вченого»*, ми піддаємо їх додатковій обробці, тобто, за Беньяміном, *«оперуємо»*. Тепер для того, щоб провести послідовний аналіз, нам необхідно зробити зворотну операцію – у нас є не один кадр, а безліч кадрів-уламків, які ми шляхом *«монтажу»* перезбираємо на екрані комп'ютера, порівнюємо з текстами наративів та нашими польовими нотатками. Продовжуючи подальший аналіз, *«втягуючи, цитуючи те, що залишилося непомітно похованим – будучи, так би мовити, таким незначущим, щоб допомогти сильним»*, ми змушуємо виділені «патерни» свідчити проти себе, вибудовуючи / перебудовуючи навколо них *«сузір'я»* ідей (Benjamin, 1999, p. 364). *«Ідеї – це вічні сузір'я, і завдяки тому, що елементи точками об'єднані в них, явища виявляються одночасно розподіленими і спокутуваними»* (Benjamin, 1998, p. 34). Знаходження зв'язків, що не враховуються історією, акцентування уваги на тому, що залишається за рамками домінуючих уявлень, сприяє переконфігурації ідей навколо явищ, тим самим емансипуючи характер «спокутування» в минулому (Stepanov & Dmitrieva, 2023).

Як ми вже зазначали, одним із головних положень нашого аналізу був ітеративний процес порівняння, який відштовхувався від візуальних даних. Візуальні дані кодувалися так само, як і текстові дані. Спочатку аналіз фокусувався на кодах, що були розроблені під час експрес-аналізу, аналізу-на-ходу, ще в процесі проведення дослідження, до них були додані початкові категорії, що також розроблялися під час дослідження та спрямовували його. Потім кодувалися окремі характеристики

фотографії, те, що на ній представлено, і те, як фотографія описувалася в мемо до фотографії. Окремі характеристики були об'єднані в групи, і подальше кодування здійснювалося вже відповідно до відібраних початкових категорій. Потім усі аудіозаписи були розшифровані дослівно, а всі польові нотатки завантажені в окремі файли Word. Вироблені на основі фотографії початкові категорії слугували напрямними для кодування тестових матеріалів. Кодування виконувалося двома дослідниками одночасно. Перед кодуванням тексту всі візуальні початкові категорії та польові нотатки обговорювалися й аналізувалися шляхом створення нотаток і коментарів, а також під час особистих зустрічей між дослідниками. Ці нотатки, коментарі та зустрічі також послуговували платформою для обговорення і розробки дерева коду. Процес кодування був ітеративним і включав значну частину кодування *in vivo*. Таким чином, ключовий підхід до аналізу даних полягав у поєднанні процесів збирання та інтерпретації даних, у якому одне інформувало інше, користуючись одним із ключових принципів побудови обґрунтованої теорії, йти за тим, що визначено в даних (Charmaz, 2014).

Опис результатів застосування методу

Загальний контекст

Фото № 0. Фрагмент загального полотна

За загальним полотном фотодоріжок ми бачимо, що основні події відбуваються у будівлях 1960–1980-х років. При цьому більшість інформантів так і живуть у цих районах з дитинства, досі з батьками, хоч медіанний вік інформантів – 37,5 року (23–52). Хоча візуально інформанти є досить однорідною групою, за деякими ознаками, в основному сформованими до початку вживання, інформанти неоднорідні. Інші ознаки, що найчастіше виникли як наслідок тривалого стажу вживання наркотиків (медіана – 19 років), універсалізують портрет групи людей, які вживають наркотики, зокрема, йдеться про нестійкий дохід, часто пов'язаний із дрібною кримінальною діяльністю; досвід відбування покарання у місцях позбавлення волі.

Розглядаючи аналогічний просторово-часовий поділ, ми виявили одну спільну тенденцію, яку, швидше за все, можна віднести до всіх великих пострадянських міст. У «хрущобах» 1960-х (перші п'ятиповерхові будинки з окремими квартирами, збудовані в масовій кількості, названі на прізвище тодішнього керівника країни М. С. Хрущова), а потім у «панельках» 1970-х (багатоповерхові, 7–9 поверхів, блоково-панельні будинки з окремими квартирами, для масового виробництва яких у місті організовували ДБК –

домобудівні комбінати-заводи, на яких виготовлялися житлові блоки, які потім збиралися на місці будівництва), мешканці великих міст почали отримувати окремі квартири. Поки люди, які їх населяли, були в активному віці, тобто до кінця 1980-х, ці квартали ще були затребувані, але вже починали морально старіти – міста територіально розширювалися, з'являлися нові райони та сучасніші новобудови. Потім прийшли 1990-ті, крім того, що активні жителі постаріли, з ними постарішали і райони, в яких вони жили / живуть. Тобто у всіх містах ми бачимо цілі райони, а можна припустити, що цілий пояс районів, де переважно «доживають» пенсіонери, тоді як у фокусі нашого дослідження опиняються пенсіонери з дорослими дітьми – людьми, які вживають наркотики, на утриманні. Для нас важливо, по-перше, що там колись була розвинена інфраструктура (поліклініки, школи), і що пік активності, зокрема економічної, основної частини власників житла в цих районах уже минув. Тому до інфраструктури радянського типу додалися такі важливі, зокрема і для наших інформантів, об'єкти, як стихійні невеликі ринки або ринкові «бродвеї» (торгові пішохідні вулиці), скупчення аптек, ломбардів, а останніми роками – місця видачі «швидких грошей / ШвидкоГроші» (див. фото 2), що були закодовані як «ресурси людей, які вживають наркотики». Усе це є в кожній фотодоріжці і не по одному разу.

Фото № 1. Бродвей – пішохідна торгова вулиця

Фото № 2. 4 аптеки, 1 ломбард, 1 мікрофінансова організація (ШвидкоГроші)

У контексті цього дослідження не так важливо акцентувати увагу на очевидних ознаках так званих депресивних районів, як суттєвим є акцент на тому, що зображена інфраструктура виникала внаслідок зниження матеріальних можливостей населення таких районів, а потім апроприювалася людьми, які вживають наркотики. З іншого боку, можна говорити про те, що концентрація споживачів наркотиків у таких районах призвела до створення особливої інфраструктури, яка задовольняла потреби людей, які вживають наркотики, а потім стала затребуваною для всіх. Таким чином, компактне, але концентроване розселення людей, які вживають наркотики, всередині великого міста може створювати особливі простори зі специфічною інфраструктурою, які можуть відтворюватися з більшим чи меншим ступенем однаковості.

Для нас важливо, що траєкторію прогулянки було обрано саме інформантами, тобто з усіх можливих варіантів кожен з них повів нас саме певним маршрутом. Надалі ми розглянемо можливі причини та мотиви такого вибору, а також спробуємо виділити причини, які підтримують наше сприйняття цих прогулянок як маршруту, зробленого 25 разів з тією самою людиною.

Як правило, коли ми домовлялися з інформантами про зустріч, ми пояснювали, що для того, щоб не деанонімізувати їх, ми пропонуємо їм самим призначити місце зустрічі десь біля їхнього дому. При цьому конкретно демонструвати, де вони мешкають, не варто. Відповідно, перші кадри завжди зроблено недалеко від місця проживання інформантів. Четверо інформантів запропонували нам зустрітися прямо біля будинку і показали його, кілька зустрічей було біля торгових центрів, решта відбувалася десь поблизу дворів у середині мікрорайонів проживання інформантів. Важливо відзначити, що узгодження місць зустрічі відбувалося по телефону, завжди в незнайомих районах, але ми досить швидко знаходили ці місця. Інформанти чітко формулювали або описували нам ці місця, і як до них дістатися. Можна припустити, що більшість із цих місць раніше вже неодноразово використовувалися як місця зустрічі, оскільки самі словесні формулювання не допускали іншого тлумачення – були, з одного боку, лаконічні, а з іншого – всеосяжні; і те, як вибиралися, а потім і групувалися орієнтири для знаходження, передбачало, що до нас вже був вироблений консенсус щодо цих місць для зустрічі / взаємодії. У підсумку ми закодували їх як «типове місце зустрічі».

I: Чому ми зустрічаємося тут, у цьому місці?

P: Я тут близьенько живу просто. І мені зручно тут зустрітися. Близенько знаходимося, і все.

I: А цей ТЦ, це місцева пам'ятка, чи просто?

P: Ні, це просто, що всі так знають, за великим рахунком. Ну, це місце. З будь-якого кінця міста кажеш: 12-й квартал, Тера. І всі знають, куди їхати, що де знаходиться (Назарій, 33)

Зазначимо, що 16 інформантів із 25 під час проведення дослідження проживали там, де вони народилися і виросли, і в цих місцях починали вживати наркотики:

Р: ... у цих дворах виріс, живу...

І: Якось це пов'язано з тобою?

Р: Ну, якось із батьком заходили сюди. Він 100 грамів (алкоголь), а я соку випити, було таке. З дитинства таке.

І: А твоя біографія тут не фігурує, аптека?

Р: Тут купуються шприци та все інше, на районі.

І: А це ти з дворової компанії почав?

Р: Так, «це» з дворової.

І: Самі зварили чи як? Чи хтось уже знав, як варити?

Р: Ні, ну в старших купили, звичайно.

І: А ситуацію просто пам'ятаєш?

Р: Це в під'їзді було. Купили, в під'їзді сіли, розлили, вкололися вперше, пам'ятаю (Дмитро, 36)

Надалі вживання наркотиків могло тривати в тому самому будинку або в сусідньому під'їзді:

«У моєму будинку тільки в п'яти під'їздах було... Шість під'їздів, і в п'яти під'їздах наркотик продавався» (Михайло, 46).

Одна наша інформантка в Києві продовжила жити / вживати в сусідньому під'їзді після смерті співспоживача.

«Він, до речі, теж із цього будинку. Це і перший жив, і зараз другий. А цей другий... мене після похорону дуже сильно понесло. Коротше, я почала не колотися, заколюватись. Ще й цими солями чули таке? Він узяв мене під крильце

і почав давати мені повільний. Метал, ширку⁶⁴. Ну, щоб я не вживала загалом «педрулін». Я трошки почала одужувати, приходити до тями. І ось два місяці ми з ним живемо» (Олена, 36).

Фото № 3. Багатоповерхівка – місце проживання інформанта

«Дуже багато наркоманів і в моєму будинку було. Ну, оця п'ятиповерхівка, що я вам показувала. Дівчина і три молоді хлопці, до 30 років, померли буквально за останні сім років» (Богдана, 46).

⁶⁴ Ширево – наркотики, що вводяться внутрішньовенно (Baldaev, 1992) Надалі виноска на сторінці з поясненням значення слів наводяться за словниками тюремно-табірного-злочинського жаргону.

Усі інформанти живуть у багатоповерхівках, крім чотирьох осіб, які зараз переїхали до будинку батьків, а до цього також жили в багатоповерхівках. Як ми вже говорили, у всіх містах основна частина прогулянок з інформантами відбувалася в районах будівель 1960–1970-х рр., але є невеликі відмінності між великими містами (Київ, Одеса, Дніпро) та меншими (Луцьк, Суми, Ірпінь). На фотографіях, зроблених у маленьких містах, є не тільки багатоквартирні будинки, а й малоповерхові будинки на одну родину. Інформанти так описували ці просторові розмежування: у багатоповерхівках жили споживачі наркотиків, які купували наркотики у продавців, які жили у приватних малоповерхових будинках.

«Цей проспект називають «Відродження», це так звана... ну «карлуха», Ну, не тільки тут, це був один із районів, де в цьому приватному секторі продавалися свого часу наркотики» (Євген, 45).

Інший інформант описав ці практики розмежування через ще буквальніший поділ просторів споживання / продажу. В момент нашої розмови ми були на площі перед його багатоквартирним будинком, а через залізницю були розташовані приватні будинки:

«У тих будинках були рухи, з того боку вокзалу були рухи» (Михайло, 46).

Здебільшого у великих містах інформанти посилалися на купівлю наркотиків за допомогою закладок, але ми хотіли б відзначити висловлювання інформантки з Києва про зовсім недавній час (2017 р.) – про зв'язок будинку, двору та місця купівлі наркотиків:

«Можна зайти та купити. Можна закладки. Циганів дуже багато, які... Ну, наприклад, по метадону їх дуже багато. І не циган. Ну, більше циган. Ось вони

навіть улітку приїжджають, ось тут у лісі гасяться⁶⁵, ще десь у таких місцях, там, де... Наприклад, у них якщо є гроші, вони винаймають квартиру. А зазвичай вони табором приїжджають, і кожна з них торгує. Загалом, ти можеш навіть нікого не знати, спуститись і сказати: я хочу купити. І тобі без проблем продадуть» (Олена, 36).

Хоча багато інформантів говорили про ініціацію вживання та подальшу купівлю наркотиків у сусідніх під'їздах або у дворі, наслідки колективного сусідського нагляду у дворі призводили до того, що частина представників маргінальних груп піддавалася санкціям, аж до ув'язнення. І розквіт / занепад дворових компаній пов'язаний з періодичністю термінів ув'язнення:

«Це було періодично. Це було два роки тому, перед цим було 8 років тому. Ось два роки тому ще таке тут було. То ж посадять, звільняються. І ось коли вони всі... Їм усім дають як? Наприклад, від 7 до 12. І ось вони звільняються і починають накопичуватися. 2-3 особи, в банду. І все, починається» (Ігор, 46).

Однак під час однієї з наших прогулянок у невеликому місті ми звернули увагу на те, що інформант вітається з багатьма людьми, і вони йому відповідають, при цьому він вживав наркотики понад 20 років. Ми спеціально поцікавилися, як так вийшло, що його стосунки із сусідами та оточенням не зіпсувалися за цей час.

«Я з людьми їздив. Я сам не спец по якихось таких рухах. Мені пацани кажуть: треба зробити роботу, підеш з нами в запльот? Так, пішли. Оп, ми пішли, пам'ятаю, фуру вмантурили, 20 покришок з фури зняли, заховали в підвалі, а потім продали» (Михайло, 46).

⁶⁵ Гаситися – втекти від розправи сусідів по камері, потрапивши добровільно до штрафного ізолятора (Dubyagin & Bronnikova, 1991).

У цьому випадку можна говорити, що будь-які кримінальні дії відбувалися за межами району проживання та вживання. При цьому за час вживання, санкції з боку родичів або партнерів, що не вживають, призвели до того, що безпосередньо місце (квартира / будинок), де живуть інформанти, найчастіше стає дискомфортним для проживання. Інформанти, що навіть стали на програму ЗПТ, зазнають стигматизації та зневаги з боку родичів:

«На тобі за те, що ти наркоманила, крові попила з нас» (Ярослава, 33).

Із 26 інформантів лише три особи живуть або у своїй квартирі, або їхня діяльність дозволяє їм самим винаймати житло. Відповідно, решта залежать або від родичів, або від партнерів, що може сприяти створенню дискомфортних ситуацій для перебування вдома.

Ми присвятили цю частину аналізу саме нашій зустрічі з інформантами біля їхнього будинку та тому, що це місце вже було сформульоване до нас як місце зустрічі. Ми показали опис дворових компаній як середовища, яке могло сприяти початку вживання. Ми продемонстрували особливості розташування будинків інформантів, щоб показати, що досить часто, щоб купити або вживати наркотики, треба тільки піднятися на потрібний поверх, спуститися у двір або ж зайти в приватний сектор – відстань вимірюється десятками, сотнями метрів або сходовими маршами.

Зупинки під час маршруту: типові місця проживання

Певні аптеки

Серед зібраних фотографій ми звернули увагу на кадр, у якому було і місце, де споживачі наркотиків знаходять необхідні їм медичні препарати (певні аптеки), і місце зустрічі наркоспоживачів.

«Ну... тут я просто проходив (сміється). А ось сюди ходив кілька разів, брав різні препарати, ось тут он аптека, вона наркоманська. Продають будь-які препарати

без рецепта. Ну і ходив сюди, брав, коли зіскочував, якісь сонники⁶⁶, знеболювальні і так далі... А там близьенько інтернет-клуб, де зависають такі. Там цього зброду вистачає. Називається – зустріч біля «чорного каменя» (Сергій, 34).

Фото № 4. Аптека ліворуч, а праворуч відчинені залізні двері до комп'ютерного клубу

Далі ми наведемо ще одну фотографію аптеки для порівняння.

⁶⁶ Сонники - таблетки снодійного (Baldaev, 1992).

Фото № 5. Аптека (для порівняння)

Відмінність між двома фотографіями та двома типами аптек полягає в наявності на перших антивандальних ґрат – на вікнах та дверях аптеки, і повністю зашите ґратами підвальне приміщення між аптекою та комп'ютерним клубом, про яке говорить інформант, але розпізнавальні знаки відсутні. Для нашого аналізу неважливо, чи відбувається в теперішній час взаємодія (продаж рецептурних препаратів без рецепта) між клієнтами комп'ютерного клубу та аптекою, описана в цитаті, швидше нас цікавить, що такий симбіоз можливий і йому, можливо, відповідають певні архітектурні рішення. Тобто поруч із місцем купівлі (аптека) є безпечне місце для покупців (комп'ютерний клуб), але гіпотетично це місце зустрічі покупців / людей, які вживають наркотики, могло певним чином вплинути (ґрати) на місце купівлі (аптека). Наявність таких аптек підтвердив ще один інформант вже з іншого міста.

Р: Так, це місце – там, де я постійно живу.

І: Якщо ми підемо туди, куди потрапимо?

Р: Та нікуди не потрапимо. Якщо ми підемо вгору, там є хороша аптека, яка... ось її не фотографуй, якщо інформація буде і закриють її... Ну, серйозно (Віталій, 39).

«П'ятаки»

Ми також звернули увагу на такий вислів цього інформанта, який категоризує місця зустрічей як «п'ятак», «п'ятачок»⁶⁷.

Р: Ось це район, в якому я переважно тушу. Можеш поки що пофоткати, ось тут я живу постійно. Ось тут мене можна знайти завжди...

Це наш другий п'ятачок, на якому ми також зустрічаємося. Теж був генделік у нас, у цьому місці.

І: Це «рюмочна»?

Р: Так, «рюмочна» типу. По-вашому – «рюмочна» (сміються). Це інший п'ятак. Є ще третій. Зараз я вас поведу на третій. Заодно і вниз спустимося (Віталій, 39).

Повернувшись до транскриптів, ми виявили, що в першому невеличкому місті, де ми розпочинали дослідження, і з трьома різними людьми, які гуляли одним і тим самим проспектом, кожен з них згадував хоча б один раз «п'ятаки», якими ми проходили, тобто принаймні ми пройшли через три «п'ятаки» під час цього шляху...

«Ми вже доходимо до того місця, що називається «п'ятачок». Зараз на тому місці... Той п'ятачок був 7 років тому... І от після 7-ї години, переважно після 7-ї години, тут починають збиратись наркомани. Декому щось поміняти, хтось

⁶⁷ «П'ятак» – традиційне місце зустрічей (наприклад, наркоманів, повій) (Baldaev, 1992). «П'ятачок» – місце збору ув'язнених у вільний час (Baldaev, 1992). «П'ятак» – місце, де збираються злодії та повії (Dubuyagin & Bronnikova, 1991).

купити. Ну, ось таке. Хто ангідрид на солому, хто солому продати. Хто хоче купити солому, а хто готує, ну, ось таке. В одному місці, отут» (Богдана, 46).

Важливо зазначити, що ці два інформанти не мали досвіду ув'язнення, але використовують сленг, що зародився у в'язниці. У словнику сленгу наводиться таке значення слова «п'ятак» – місце зустрічі злодіїв, повій. «П'ятак» для людей, які вживають наркотики, – це місце, з якого добре проглядаються околиці, але не на видноті, водночас і не надто приховане, бо група людей привертатиме увагу. Воно розташоване недалеко від різних «ресурсів»: або ж від торгової точки, або ж від ринку, де крадуть і продають крадене, або ж від аптеки, яка торгує необхідними препаратами. Це місце зустрічі та передачі інформації, яка дає змогу поповнювати необхідні щодня матеріальні ресурси або брати участь у певному обміні ресурсами.

Наступна фотографія (Фото № 6), яку ми хотіли обговорити саме з огляду на те, які «спотворення» продукують групи споживачів наркотиків у міському просторі, зроблена біля «майже легалізованої точки» продажу наркотиків, яка, втім, формально закрилася на початку 2000-х. Якщо ми подивимося на фотографію кіоску біля колишньої «легальної» точки, то, окрім потужних антивандальних ґрат, можна побачити, що в холодильнику стоїть лише мінеральна вода, на відміну від фотографії, наведеної для порівняння, де немає ґрат, а в холодильнику стоїть пиво.

«Ми зараз повернемо ліворуч, і це буде вулиця Середня, дуже відома вулиця. Раніше тут прямо в цьому дворі була величезна майже легалізована точка. Незважаючи на те, що це висотний будинок, жодних приватних секторів, просто тут у дворі сиділа купа циган, і вони спокійно торгували і вінішком, і цигарками, і, звісно, наркотиками. Прямо ось у цьому дворі, з правого боку. Тут таксопарк був, через дорогу. У кожному абсолютно... ось, що з правого боку, що з лівого, – абсолютно в кожному дворі потроху торгували, особливо випивкою. А саме наркотиками – ось у тому дворі, вільно» (Наталія, 45).

Фото № 6 Кіоск біля колишньої «легальної» точки

Фото № 7. Звичайний кіоск (для порівняння)

Хоча «майже легалізована точка» формально припинила своє існування понад 17 років тому (фото зроблено 2018 року), неподалік від цього кіоску можуть і далі функціонувати легальні «п'ятаки», адже, окрім самої точки продажу, поряд із нею була розташована й відповідна інфраструктура (аптеки, ломбарди), що не були такими протизаконними та продовжували забезпечувати потреби груп людей, які вживають наркотики. Помітно, що і ґрати були облагороджені / відтворені не раз після закриття точки, і холодильники лише з мінеральною водою з'явилися не так давно.

Хоча на перший погляд може здатися, що антивандальні ґрати встановлюють у хаотичному порядку, ми вважаємо, що бюджет, який на це потрібен, свідчить, що зробити це необхідно тільки через постійний ризик для безпеки цих кіосків, магазинів, ринків. Цей ризик, як ми вже згадували, може бути пов'язаний, зокрема, з постійними місцями зустрічі споживачів наркотиків – «п'ятаків».

Інформантка з невеликого міста так розповідала про таке місце:

І: Тут просто точка була?

Р: Так, просто місце зустрічі. Ми чесно домовлялися. Чому супермаркет? Ну, тому що «чого ви під будинком стали». Спробуй пояснити, Вася прийшов. А тут начебто магазин, таке місце (Ярослава, 33)

«Ну й підходили всі купували, ось тут було це віконечко, насіння, коротше, якусь горючку. «А водички не треба» – ще така. А водичка – це горючка значить. Думаю, ну, скотина, сервіс!» (Ярослава, 33).

Фото № 8. Ринок біля «п'ятака»

На відміну від «бродвеїв» – пішохідних вулиць із кіосками, тут ми бачимо і ґрати, і ворота, і ролети, якими зачиняються вікна. У наведених цитатах і світлині йдеться про «п'ятак» біля ринку, де продавали насіння маку та розчинник, необхідний для приготування ін'єкційного розчину.

У наступному уривку розкривається зв'язок місця вживання, «п'ятака» і ринку як ресурсу.

Р: Тут збиралися, старалися збиратися. Але я вам зараз покажу більш такі місця. Тут відкрито, тут збиралися, якщо треба, кучкувалися⁶⁸. А місця такі злочні, вони були всередині, щоб поліція не могла їх взяти. Ну ось цей базар...

І: Базар, як завжди.

Р: Так. Тут крадіжки, з усім. Мене на цьому базарі всі знають, як то кажуть, всі бачать, всі люблять.

І: (сміється).

Р: Так-так. Тому що здаєш їм за копійки все. Вони купували все. Як то кажуть, від спідньої білизни ось цієї, вони купують же все. А наркомани, вони не дивляться на ціни. Вони дивляться, щоб на дозу вистачило. Наприклад, якщо ти несеш золоту каблучку, вона коштує, ну десь так... 50 рублів. А доза коштує 5 рублів. І ти віддаєш її за 10, у п'ять разів дешевше. Відповідно, вони тебе поцілувати готові. І в основному воно так і йшло. Але вони не розуміють іншого, що на районі вони і крадуть. Вони ж думають, що вони... через два кіоски буквально вкрали, а вони через кілька днів один одному хваляться. Так це ж ви в мене вкрали! А каже, я купила задешево. І потім «ось сволота». Але це ненадовго. Був тут останній раз випадок, що вже почалося трошки це (вітер, 02.28–02.33). Трошки вже почали не продавати тут те, що вкрали (вітер, 02.38–02.43). І проходить два кіоски, там теж

⁶⁸ Кучкуватися – збиратися в групу, об'єднуватися (Baldaev, 1992)

рибний відділ. Каже, візьмеш відро оселедця? Та розвертається, дивиться на той оселедець, вона відійшла – а це її оселедець!

И: Ага.

Р: І вона починає прямо зривати цей оселедець і оселедцем цим його лупити прямо, по всьому базару, уявляєш? Ну такий кіпіш⁶⁹! І після цього ми перестали тут продавати, ну, тому що ганьбишся (Ігор, 46)

Фото № 9. Базар біля «п'ятака»

Також на фотографії є і ворота, і ролети, але, як ми бачимо з цитати, самі працівники ринку були зацікавлені у взаємодії з людьми, які вживають наркотики. І споживачі

⁶⁹ Кіпіш, кіпеш – галас, шум, бійка (Baldaev, 1992).

наркотиків, в особі нашого інформанта, вводили такі собі обмеження на протиправну діяльність, пов'язані з підтриманням взаємовигідних стосунків з працівниками базару.

Інформанти звернули нашу увагу на ще одне можливе втілення «п'ятаків» у міському просторі – вони можуть бути транзитними територіями, як-от зупинки громадського транспорту, де змінюється склад учасників, і тому група споживачів наркотиків, які постійно зустрічаються на цьому місці, може не привертати до себе уваги.

Фото № 10. Зупинка як «п'ятак»

І: Можеш про ці місця, де ми? З тобою вони якимось чином пов'язані?

Р: Із чим пов'язані? Ну, колись рішали наркотики. Ну, просто ми йдемо, і тут кіоск, продають сигарети поштучно. Зазвичай я туди підходжу, лягаю на сигарети,

і ми на лавочці сидимо... Ну, в нас обід виходить, перерва. І хвилин 30–60 ми сидимо на ось цій зупинці. Хвилин 20–30 сидимо, поки метадон розійдеться (Ярослава, 33)

Це висловлювання також свідчить про те, що існує наступність «п'ятаків»: якщо раніше тут «рішали наркотики», то зараз зупинка слугує для «відпочинку» після прийому ЗПТ. Кіоск, закритий ролетами, і відтворення місця зустрічі, але вже в іншому статусі / контексті сприяли розширенню нашого погляду на такі архітектурні рішення. Ґрати, ролети, огорожі та паркани можуть виникати у зв'язку з груповою активністю людей, які вживають наркотики, але сама активність, на яку були спрямовані обмеження, може з часом знижуватися або переміщатися в інші місця, райони. При цьому ґрати та паркани ставляться на тривалий час і навіть «назавжди», тобто залишаються в просторі як впізнавані символи розмежування просторів.

Наш інтерес до антивандальних ґрат, які потрапили в кадр під час прогулянок із людьми, що вживають наркотики, сприяв знаходженню спеціалізованих інфраструктур, які могли виникати поруч із «п'ятаками» або місцями збуту. Наступну фотографію було зроблено після того, як інформантка розповіла про «наркоманський район, похмурий вночі».

«Так, наш дуже, найбільш... ну наркоманський район – це КРЗ. Буквально будинків, і напевно, у кожному будинку є! Скрізь. Я могла спокійно прийти сюди взяти. І зараз можу зайти і взяти.... Не скажеш, який він може бути похмурий уночі!» (Світлана, 35).

Фото № 11. Аптека і магазин автозапчастин біля «п'ятака»

Мозаїчне панно контрастувало і з «наркоманським районом», і з прикметником «похмурий». Коли ж ми уважно придивилися, то побачили і заграбовану аптеку, і, двері в двері, – магазин автозапчастин, у яких, крім усього іншого, продають розчинники, необхідні для приготування наркотиків. До того ж вони зазвичай працюють цілодобово, що робить їх ще привабливішими для людей, які вживають наркотики. Коли ми проходили, то побачили на подвір'ї компанію молодих людей, здебільшого дівчат, які не справляли враження тих, що ховаються від нашого погляду; відповідно, ми можемо припустити, що, хоча й місце «наркоманське», компанія мала легітимний статус, який давав змогу здійснювати групову комунікацію та взаємну ідентифікацію.

Продовжуючи тему розбудови певної інфраструктури поруч із «п'ятаками», ми хотіли б звернути увагу на наступну світлину (фото № 12), на якій посеред подвір'я, де було

місце зустрічі, зацікавлені в клієнтах співробітники мікрофінансової організації розмістили свою рекламу (ШвидкоГроші).

Фото № 12. Вказівник мікрофінансової організації біля «п'ятака»

«Ну, пацани знали мене всі, повністю. Молоді пацани, ті самі дівчата знали мене. Тут відпочивали, там, часто приходили сюди. Після того, як... ходімо на бродвей!» (Назарій, 33).

Крім таблички, ми бачимо і вікна в ґратах, і «бродвей» – пішохідну торгову вулицю вдалині. Це місце розташування добре узгоджується з висловлюванням, наведеним раніше, що «п'ятаки» для їхньої безпеки є дещо віддаленими від ресурсів, щоб «не ганьбитися».

Одна наша інформантка, яка 10 років бере участь у програмі ЗПТ, після того, як описала «п'ятак», через який ми проходили, «згадала», що вона «зривалася» на вуличних наркотиках та інфікувалася ВІЛ кілька років тому, хоча до цього казала, що вона не вживає вуличних наркотиків відтоді, як стала на програму ЗПТ.

Р: У 2013 році я кололась ширкою. Просто приїхали знайомі зі Львова. Оленка, вколись, вколись, вколись.

І: А це вже після того, як ти стала на ЗПТ?

Р: Приболтали мене, так.

І: Тобто ви думаєте, що це прямо в ширці було?

Р: Більше варіантів немає (Богдана, 46)

Можливо, простір став своєрідними «риштуваннями для пам'яті» (Andy Clark, 1997; Ingold, 2000; Sutton, 2015) – спогади, викликані проходженням «п'ятака», підсвітили те, що зазвичай не презентується. З огляду на це ми вирішили розглянути аналогічні сюжети (зриви) в наративах інформантів і проаналізувати місця, у яких вони прозвучали. Необхідно зазначити, що для людей, які стоять на програмах ЗПТ, розповідь про додаткове (до ЗПТ) вживання вуличних наркотиків може спричиняти труднощі, тому що однією з умов перебування на програмі ЗПТ є неспоживання вуличних наркотиків, що контролюється різними способами з боку медичних працівників сайтів ЗПТ і соціальними працівниками НУО, які також представлені на цих сайтах. Те, що початковий рекрутинг інформантів проводився через НУО, могло сприяти тому, що дослідники сприймалися інформантами як співробітники «системи». Це зумовило те, що ми дуже ретельно ставилися до мимовільних висловлювань, що суперечили «кодексу» учасника програм ЗПТ («збоїв», за Гарфінкелем), одним із принципів якого та гарантією продовження участі в програмі є неспоживання вуличних наркотиків.

У наступній цитаті та фотографії важливим є те, що обидві дівчини разом раніше вживали, і те, що обидві були в програмі ЗПТ. А на світлині ми бачимо, знову ж таки, магазин із ролетами та ґратами, а далі аптеку, теж із ґратами.

«Хоча ні, ось ще зовсім недавно, це було місяці 4 тому, ну, не втрималася. Не втрималася. Ось іду, як я не знаю що. От треба було взятися... скільки років нічого не вживала з психотропів! А тут фен уже лежить. І як можна це... Хоча я зазвичай, звісно, намагаюся триматися... Але в мене така туга, я не знаю. Я зустріла знайому якраз, вона теж на програмі стоїть. Ми з нею раніше і кололися, чим тільки не кололися. Ну ось був такий період у житті, коли ми з нею, так би мовити, гостювали, образно кажучи. І ось я її згадала, ми розговорилися... Цей фен – взагалі незрозуміло, що це таке. Ну ми його хоча б удома самі робили. Намагалися краще зробити, почистити, ну, я не знаю. А це фіг знає що таке, взагалі. Потім дах їде» (Ірина, 24).

Фото № 13. Магазин і аптека біля «п'ятака»

Можливо, висловлювання про зриви були підтримані місцем, через яке ми проходили, і там, як ми бачимо, є антивандальні ґрати, плюс наратив інформантки про «зустріч», що можуть нам допомогти концептуалізувати це місце як таке, що сусідить із «п'ятаком».

Закінчення маршруту: типові місця отримання допомоги

Сайти ЗПТ

Відповідно до розробленої методології, ми пропонували інформантам завершувати прогулянки будь-яким закладом, у якому вони отримують медичну / профілактичну соціальну допомогу. Далі ми зупинимося на тому, чому близько третини інформантів проігнорували цю пропозицію, і до згаданих закладів ми так і не доходили. Однак

основна частина інформантів (n=16) все-таки скористалася запропонованим алгоритмом, і в результаті ми опинялися або біля СНІД-центру, або біля поліклінік, або біля сайтів ЗПТ. У польових нотатках місця скупчення людей біля сайтів ЗПТ кодувалися спочатку як «самоорганізована стихійна спільнота», але згодом був розроблений узагальнюючий код для таких місць – «п'ятаки». За своїми характеристиками це розрослий «п'ятак», який слугує для обміну інформацією та купівлі / продажу препаратів для додаткового вживання поруч із «ресурсами» (сайт ЗПТ, генделік). Здебільшого інформанти для того, щоб підтримати узгодженість свого наративу з кодексом учасника ЗПТ, висловлювалися негативно про ці «п'ятаки» і про те, що вони в них не беруть участі, але при цьому завжди знали, що конкретно там відбувається.

«Ось ці збіговиська... мене цей контингент не влаштовував. Хоча я такий самий, але я не можу. У них усі розмови – наркотики, наркотики. Хоча вони на сайт ходять, їм наркотики дають, а вони все одно там сидять, продають наркотики» (Павло, 45).

Фото № 14. Сайт ЗПТ

Ми наведемо уривок із польового щоденника, що також описує взаємодію біля цього сайту ЗПТ, у якому соціальний працівник НУО «добровільно» виконує роботу з контролювання «п'ятака».

«За дві години, які ми перебували в диспансері, приблизно половину часу ми провели на вулиці біля хвіртки біля входу до диспансеру і на перехресті за метрів 10 від хвіртки. На перехресті пацієнти облюбували огорожу, на якій сиділи замість лавочки, і Віолетта їх по-доброму ганяла. «Ідіть он на лавочці під деревами сидіть. Тут не треба, мені втик буде» (лавочка під деревами – це дитячий майданчик) (польові нотатки).

І хоча це медичний заклад, навряд чи хтось, хто народився або виріс у пострадянських республіках, сумніватиметься в тому, що заграбовані вікна аж до 3-го поверху доцільні. До того ж наркологія народилася від нерівного шлюбу між МВС і психіатрією, що в масовому розумінні передбачає те, що не тільки грати можливі, а й колючий дріт і вартові вежі по периметру, якщо згадати ще й каральний ухил психіатрії за радянських часів. (Yankovskyy, 2016).

В іншому невеликому місті нам також показали групу людей, які проводили час біля сайту ЗПТ. Ми сфотографували точку продажу алкогольних напоїв на розлив, яка виглядала такою захищеною, закритою і нерозпізнаваною, що, здавалося, могла б вижити в разі ядерного удару.

«Вони кучкуються, п'ють, рішають. Біля програми стоять. Прямо там і стоять. Або тут ще генделік є за рогом. Ну і все навколо, тут. Ну, взагалі, біля ЗТ. Тому всі лаються. У нас же не окремо лікарня, а житловий будинок» (Ірина, 24).

Фото № 15. Генделік біля сайту ЗПТ (АОО0294ж)

Через деякий час ми повернулися в це місто, щоб провести додаткові дослідницькі процедури. До того часу сайт ЗПТ переїхав у промзону, в окрему будівлю, але поруч із будівлею поліції. В інтерв'ю головний нарколог описував нам плюси переїзду.

«Просто в чому перевага? Там немає житлових будинків, немає скарг і немає великої кількості супермаркетів, які пограбовані всі навколо вже 250 разів» (Олександр, лікар).

Те, як позиціонує нарколог переїзд у нову окрему чотириповерхову будівлю замість двоповерхового приміщення в житловому будинку, може бути прикладом того, як під приводом турботи про «нормальних» громадян маргіналізовані групи виключаються з

громадського простору і ще більше маргіналізуються за допомогою структурних рішень наркології.

Водночас і активні споживачі наркотиків піддають остракізму людей, які вживають наркотики, що стоять на програмах ЗПТ, формулюючи своє ставлення до них як до доходяг.

«На Цукровому я спостерігаю, вони пів року ходять своїми ніжками. Потім минає пів року, він іде з паличкою, ще півроку – на милицях»
(Ганна, 38).

СНІД-центри

Ще однією точкою, якою могли закінчуватися прогулянки з людьми, що вживають наркотики, була будівля СНІД-центру. Знову-таки, це медичний заклад, який формально створений для поліпшення обслуговування людей із ВІЛ-статусом – надання комплексу послуг в одному місці. Хоча навіть у назві є обмежувальне позначення «СНІД» (ніби це місце призначене тільки для тих, у кого вже стадія «СНІД»), однак від «поліпшення» та концентрації послуг в одному місці відчуються дискримінаційні практики виключення ВІЛ+ із загального простору надання медичних послуг. Далі наведено фотографію СНІД-центру в одному невеликому місті, відомому тим, що «громадськість» зафарбовує адреси наркомагазинів, які з'являються на стінах будинків. Про це нам із гордістю розповідали у СНІД-центрі. І справді, ми сфотографували і новий підземний перехід зі ще не прибраним будівельним сміттям, із написами, що з'явилися, але вже старанно зафарбовані. Та й повсюдно в місті ми натрапляли на безліч слідів «профілактичної» роботи фарбою. Але ось напис біля СНІД-центру жив спокійно принаймні тиждень, поки ми перебували в цьому місті. А сам СНІД-центр схожий своїми суцільно загратованими вікнами на обложену фортецю.

Фото № 16. СНІД-центр

Іноді ми з нашими інформантами не доходили до місць надання медичних послуг. Конкретно пояснення були такими: ну, ви можете дійти туди й самі, тут недалеко, але інформант не хотів сам туди йти. Ми не наполягали, тому що керувалися саме добровільністю і бажанням інформанта поділитися з нами своїм світом, і для нас саме по собі цінне бажання людини не йти в якісь місця. Зазвичай ми доходили самі, але під час закінчення спільної прогулянки робили фото місця, на якому інформант з нами попрощався. На одному з таких місць нашу увагу привернула дивна конструкція – сходи-ганок, що ведуть до вікна, яке з огляду на свою конфігурацію може слугувати роздавальним пунктом.

Фото № 17. Вікно видачі автомагазину

Саме вікно нагадує пункт видачі товарів чергової аптеки в нічний час⁷⁰. Те, який вигляд має ганок, говорить нам, що це могло відбуватися тут дещо раніше. Забивши в пошуковий сервіс адресу і 10-річний часовий інтервал, ми знайшли, що до теперішніх власників тут розташовувався магазин автотоварів із продажем різноманітних розчинників. Те, що це місце розташоване через парк від базару, де раніше продавали

⁷⁰ У кожному районі міста раніше була «чергова аптека». До 1990-х років вхід до неї був вільний, потім почали функціонувати тільки вікна видачі, через які можна у провізора замовити товар / препарат, і він винесе його тільки після оплати. У наступні роки до державних аптек додалися приватні аптечні мережі, у яких товари в нічний час відпускали також через вікно видачі.

рослинні інгредієнти для приготування розчинів – центральної міської точки збуту, і те, що воно функціонувало цілодобово, підказує нам, що поблизу міг бути «п'ятак».

«П'ятаки» як повторюваний просторовий патерн на кожному відтинку шляху

Ми почали опис результатів з обговорення типових місць зустрічей з інформантами, як правило, біля будинку інформантів або на «п'ятаках» у дворах, де відбувалося вживання наркотиків із дворовими компаніями.

«Так, перший раз спробував у 18 років. Запропонували друзі, так би мовити, дворові. Тоді це все діло в нас тільки починалося» (Іван, 31).

Як уже було зазначено, більша частина інформантів проживає в тих самих будинках, де вони народилися – відповідно, ті дворові «п'ятаки», що слугували для них місцем соціалізації та початку кар'єри наркоспоживача, можуть і далі бути значущими в їхньому сьогоdnішньому житті. Упродовж життя до цих дворових «п'ятків» додаються інші різноманітні «п'ятаки», пов'язані з особливістю траєкторій наркоспоживання.

«Ну, в нас компаніями все. Причому тимчасово. Ти можеш потрапити в одну компанію і якийсь час спілкуватися. Ти на Дев'ятці, потім на Курській місяць, потім рік на Дев'ятці, потім на Роменській, потім на Баумана. Раніше в нас було таке місце, як Дольче Віта – це був заклад. Не просто як бар, гендель якийсь. Ну, нічого, начебто так і виглядало. Але там такий контингент завжди приходив. По-перше, там наркотики продавалися завжди. Ну, все кралось, все кололося» (Ірина, 24).

Виникають «п'ятаки», пов'язані з певною інфраструктурою, яка може виступати ресурсами для людей, що вживають наркотики (базари, ломбарди, аптеки, автомагазини):

«Ну от навіть і зараз працює біля [назва] аптека, яка продає ті препарати, які... з яких вариться і ширка⁷¹, і вінт⁷². Тому тут така ось публіка різношерста, яка промишляє. Дуже часто вони тут у цих очеретах її варять, бадяжать⁷³ ці болтушки. Ось вона, ця аптека, біля [назва]» (Сергій, 34).

І здебільшого ми закінчували наші прогулянки на «п'ятаках», створених біля сайтів ЗПТ або СНІД-центрів. І якщо на початку дослідження ми кодували їх як «самоорганізовані стихійні спільноти», то наприкінці аналізу такі «п'ятаки» були закодовані як «інституційно легітимовані». У цьому випадку самі програми ЗПТ у тому вигляді, як вони існують, відтворюють «п'ятаки», надаючи їм стійкості в часі. Вище ми наводили і конкретні цитати інформантів, і витяги з польових щоденників, які описують взаємодії на таких сталих просторах. Оскільки на фотографіях немає зображення інформантів, на світлині нижче (фото № 18) представлено символічний образ «інституційно легітимованого п'ятака». Фотографію було зроблено біля медичного закладу, в якому надаються послуги, пов'язані з ВІЛ, і є сайт ЗПТ. Поруч із цим закладом розташоване так зване «поле дурнів», на якому люди після прийому ЗПТ проводять час, посилюючи вплив замісної терапії снодійними препаратами та вуличними наркотиками. Знаходження бака для дезінфекції шприців і використання його за прямим призначенням на цьому просторі остаточно вивело б інституалізовані, але приховані практики в легітимну зону.

⁷¹ ширка – 1. Медичний шприц. 2. Ін'єкція наркотику (Baldaev, 1992).

⁷² вінт – первітин (психостимулятор), що вживається ін'єкційно.

⁷³ бадяжити – 1. Варити, готувати що-небудь. 2. Змішувати рідини, розмішувати що-небудь у рідині (Baldaev, 1992).

Фото № 18. Відро для сміття / попільничка, перероблена з бака для дезінфекції шприців, посеред простору біля СНІД-центру та сайту ЗПТ

Загалом, «п'ятаки» виникають біля медичних закладів, призначених для відвідування певними пацієнтами. Ті сайти, які ми спостерігали, розташовувалися у важкодоступних місцях і надавали послуги надто великій кількості пацієнтів, а один сайт ЗПТ у процесі проведення дослідження був закритий на вимогу громадськості. Аналізуючи розташування СНІД-центрів, розташованих на кордонах міста та області або просто в «прихованих» частинах міста, про які мало хто знає, ми мимоволі цікавилися: чи розташовувалися вони сплановано на виключених територіях чи ж сусідство зі СНІД-центром зробило цю територію виключеною?

I: Розкажи кілька слів, із цим районом тебе щось пов'язує?

Р: Так, були тут кілька разів у мене і варки, ну і, крім чорного, і вінт вживав я. Ну, в основному пов'язано з варкою.

І: Ну, зрозуміло.

Р: Ну, так, звичайна квартира, звичайний цей. Просто вдома нікого немає, припустимо, скооперувалися, прийшли, грошима скинулися, зробили свою справу. Тобто якимось так» (Іван, 31)

Просто в мене на Курській подруга була, вона теж цим займалася. Мені простіше до неї було їздити (Світлана, 35).

Р: Ой, саме такі... у нас узагалі скрізь наркозалежні люди є. Але ось Дев'ятка і Курська, це, напевно, саме такі два райони, які... Ось там немає жодного будинку, де...

І: Це де СНІД-центр?

Р: Так, так.

І: Нормальні такі...

Р: Боже, там через будинок (Ірина, 24)

Таким чином, траєкторія буденних шляхів людей, які вживають наркотики, структурована різноманітними місцями зустрічей – «п'ятаками», на яких відбувається взаємодія з іншими споживачами наркотиків, і навіть якщо функції місця застаріли, колишні «п'ятаки» все одно є важливими «топосами» ідентифікації людей, які вживають наркотики.

На початку аналізу ми сформулювали таке запитання: що це за шлях, чому люди, які вживають наркотики, ведуть нас саме цим маршрутом, що є мотивом для такого роду репрезентації? Ми можемо говорити, що для людей, які володіють вельми скромними ресурсами, демонстрація напрацьованого за час вживання символічного «експертного» капіталу людей, які вживають наркотики, є чи не єдиною формою самопрезентації та самоідентифікації. Окрім короткого часу, що приділяється безпосередньо вживанню

наркотиків, і тих поведінкових патернів, які з ним пов'язані і які перебувають у фокусі уваги дослідників громадського здоров'я, люди, які вживають наркотики, ведуть активне соціальне життя всередині своєї спільноти. Це життя майже цілком зосереджене у вуличних декораціях, тому що «дім» став для цих людей дискомфортним простором, а техніки соціального контролю витісняють їх із «нормальних» громадських просторів. Це соціальне життя, побудоване під час активного вживання наркотиків, навіть після того, як людина припинила вживати вуличні наркотики або прийшла в програму ЗПТ, і далі структурує її повсякденність (Stepanov & Dmitrieva, 2023).

Прокладання шляху до лікування через «п'ятаки»

Програми ЗПТ в Україні запроваджувалися як захід профілактики ВІЛ серед людей, які вживають наркотики (WHO, 2004). Для ВІЛ+ споживачів наркотиків створено пріоритетні умови для входження в безкоштовну державну програму ЗПТ. Як було згадано вище, ми дуже ретельно ставилися до мимовільних висловлювань, що суперечили «кодексу» учасника програм ЗПТ, наприклад, про те, як люди, що вживають наркотики, «доколюються» сонатом чи димедролом, для того, щоб посилити дію замісної терапії.

«Я на ЗПТ, але постійно шукаю собі щось. А так я на ЗПТ. А так просто, що додасте. Ви самі знаєте, то капелюшки, то сонат. Ну і ось, як то кажуть, щоб життя сумним не здавалося» (Ігор, 46).

Вище, в описі того, як взаємопов'язані «п'ятаки» і розповіді про зриви на вуличних наркотиках у програмі ЗПТ, ми наводили приклади того, що інформанти можуть почати у зривах вживати іншу групу наркотиків (наприклад, стимулятори) або ж використовують свій наркотик вибору (опійну групу). При цьому одна інформантка висловила припущення про те, що інфікувалася ВІЛ у такому зриві. Ми наведемо ще кілька висловлювань про те, що ще додатково вживають учасники програми ЗПТ.

«Ширку я вже забув, що це таке. Не пре взагалі. Буває там, я коли-інколи... ну метадон, кристалічний, той, що зараз з'явився, називається так, інколи буває доганяюся» (Назарій, 33).

«А ось цей замісний, від нього ще гірше кумарить⁷⁴, коротше. Я ж кажу, якщо от навіть іноді пролітає, вуличний (метадон) беремо, сонатом із димедролом, то я ж кажу, що пре на добу, починає кумарити»
(Валерій, 37).

Варто зазначити, що перша цитата з інтерв'ю з інформантом, який розпочав прийом АРТ, але через місяць припинив через побічні явища і два роки не приймає АРТ, а також контролює «п'ятак» у ЗПТ. Друга цитата – інформанта, який сам собі призначив, сам придумав режим і дозування прийому, але від такого «лікування» в нього підвищилося вірусне навантаження, хоча за «правильного» приймання АРТ вірусне навантаження знижується і стає невизначуваним. Звичайно ж, у другому уривку важливі форми множини дієслів «беремо» і приклад останнього вживання «на двох».

Коли шлях споживачів наркотиків на ЗПТ будується за траєкторією «п'ятаків», випадки взаємодії з людьми в активному вживанні є ситуацією особливого ризику. Навіть якщо додаткове до ЗПТ вживання вуличних наркотиків описується як контрольоване, зустріч з активним користувачем може призвести до незапланованого вживання, яке після цього в наративі виглядатиме як таке, що є самозрозумілим. На нашу думку, люди, які стоять на ЗПТ і вживають додаткові наркотики, перебувають у ризиковій зоні, оскільки навіть випадкове вживання може призводити до пропуску АРТ.

Р: Ну, блін, іноді пропускав... Ні, ну почекай. Я міг пропустити 1-2 дні. Ну, я ж кажу, що забував... То поїду на дачу, забув із собою взяти.

⁷⁴ Кумарний – той, що перебуває в стані наркотичного голоду (Baldaev, 1992).

I: І? Це ж неважко – взяти з собою, чи що? У чому проблема?

P: Я лірику хаваю. Так-так. 2–3 дні я міг лірику хавати. А тут ні, лірика вже не допомагає (Валерій, 37)

P: Ну, останній раз днів 5 тому. Взяли чек на двох.

I: А з чим пов'язано? Тобто в основному це вуличний метадон?

P: Ні. Пов'язано з тим, що, я ж кажу, я їду, і мені доводиться брати із собою (Валерій, 37)

При цьому ми зрідка відзначали самостійно напрацьовані практики уникнення ризикових ситуацій серед людей, які вживають наркотики. Наприклад, інформант, який нам розповідав про аптеку, що продає важливі для споживачів наркотиків препарати, та комп'ютерний клуб поруч, завчасно перейшов на інший бік вулиці, щоб уникнути можливих зустрічей. Інша наша інформантка, якій для того, щоб дійти від будинку до маршрутки, треба пройти через простір із гуртожитками, де торгують у кожному під'їзді, розповіла, що її проводить чоловік.

«І от щоб мені поїхати на Курську, якщо хочу однією маршруткою, щоб заощадити, то ми йдемо звідси, постійно піднімаюся повз них, і йду на зупинку. А там уже пряма є... Мені, коли кудись треба, якщо він удома, він завжди, щоб пройти зі мною... Не вірить він цьому району. Не так мені, як району» (Світлана, 35).

Розташування СНІД-центрів у маргіналізованих районах, масові «п'ятаки» біля сайтів ЗПТ і шлях людини, яка вживає наркотики, через траєкторію «п'ятаків» можуть дестабілізувати поведінку і сприяти відмові від лікування ВІЛ. На наш погляд, програми супроводу людей, які вживають наркотики, до лікування повинні враховувати особливості поведінки споживачів наркотиків і пропонувати консультації з керування ризиками. Також децентралізація закладів ВІЛ-сфери могла б сприяти створенню безпечних просторів, де надається медична допомога людям, які вживають наркотики.

Насамкінець ми б хотіли звернути увагу на те, що антивандальні ґрати встановлені також і в самому приміщенні СНІД-центру (у місці видачі ліків), та ще й зі значком «Біологічна небезпека».

Фото № 19. СНІД-центр. Сходи, що ведуть лише до одного кабінету, де видають АРТ-терапію

Наркопоняття

За час проведення різних досліджень у різних містах, контекстах, з різними дослідницькими питаннями, та й просто виконуючи буденні дії в різноманітних просторах, ми зустрічали мізерно мало ін'єкційного інструментарію на вулицях порівняно з масштабами ін'єкційного вживання, що може слугувати повноцінним дослідницьким питанням. У рамках поточної презентації даних дослідження ми можемо

лише згадати, що, хоча ми ходили біля місць вживання та через «п'ятаки», де збираються люди, які вживають наркотики, сама відсутність ін'єкційного інструментарію в полі зору підігрівала наш інтерес до того, як інформанти описують свої ін'єкційні практики.

В одному містечку СНІД-центр розташований у дворах біля головної міської площі. Єдиний викинутий використаний шприц, який ми побачили і змогли сфотографувати за 6 місяців польових спостережень, був виявлений біля входу в СНІД-центр.

Фото № 20. Шприц біля СНІД-центру

Звернемо увагу на деталь, яка нас дуже насторожила в наративі людей, які вживають наркотики: наші інформанти легко говорять про те, що вони (майже) не користуються

презервативами, але водночас наче з притиском доводять, що шприци в них завжди «нові».

«Чесно, ну, не знаю. Ну, не був присутній. Ну, а потім, коли він... Ну я ніби намагалася, щоб не завагітніти, але нам не сподобалося, і його більше не було» (Олена, 36).

У деяких інтерв'ю інформанти змінювали «нові» на «свої», але все одно намагалися дотримуватися версії безпечного вживання. Нагадаємо, що 2/3 споживачів, що брали участь у цьому дослідженні, та більшість людей, які вживають наркотики, з аналогічної вікової групи, мають досвід ув'язнення, і, як правило, не одноразовий. Розмірковуючи про те, чому інформанти наполягають на «безпечній» версії вживання, ми виявили цілу систему подібних наркопонять (ідеальних уявлень, які часто порушуються, але визнавати їхнє порушення вважається неправильним, «западло»), серед них: «не барижити», «не співпрацювати з поліцією», «не користуватися брудними або чужими баянами». Ось як відрепортував інформант, який відсидів загалом понад 15 років: *«Після першої відсидки я купував тільки новий шприц» (Павло, 45)*. Наступний із наших інформантів, колишній боксер, який до початку активного вживання «слідкував за районом», в активному вживанні займався тим самим *«Досі поважають, деякі досі бояться. Це ж не забувається» (Назарій, 33)*, і зараз, будучи пацієнтом ЗПТ, у добровільно-примусовому порядку «кришує» інших пацієнтів, щоб у них не було проблем через винесення препаратів за межі сайту, успішно користується «поняттями» для підтримання свого авторитетного статусу, про використання шприців говорить так: *«І: «Слухай, а той інструмент, яким ти вмазувався, він був новий чи ні? Р: Звичайно, завжди! Ніколи не було такого, щоб я там залишав інструмент, а потім промивав? Ні, такого ніколи не було. Завжди я чистий [використовував], я до цього так ставився» (Назарій, 33)*.

Відповіді на прямі запитання насилу можуть дати хоч якусь інформацію, крім соціально схвалюваних відповідей. Однак якщо запитувати про інших людей, то розповісти про

них нашим інформантам уже «не запаadlo»: *«Я бачила таку картину, як товариші мої вкололися в під'їзді. Один узяв, помочився на баян і каже: «Брат брата не боїться». Мене це якось шокувало»* (Олена, 36). Хоча вже за кілька хвилин ця сама інформантка наводить приклад того, що промивати шприци – це нормально: *«Ніяких шприців, я за собою завжди прибираю, промиваю, тобто в мене ніколи не валяється ось так на видному місці»* (Олена, 36). Унаслідок заперечення власного небезпечного вживання інформантам доводиться конструювати «понятійно прийнятні» пояснення свого позитивного статусу, найчастішим із яких стає оголошення «бариги» винуватим: *«Скоріш за все, що барига з одною... з одного фанфура⁷⁵ вибирав і вибрав»* (Павло, 45).

Нетипові прогулянки: обмеження та можливості методу

Ми наведемо три приклади, які з формального боку могли б видатися обмеженням для використання пропонованого методу, але, з іншого – характеризували особливості життя інформантів, і ті дані, які ми отримали, не могли бути отримані іншим шляхом.

Прогулянка під час дощу

Хоча автори, які концептуалізують методи прогулянкового інтерв'ю, пропонують утримуватися від проведення дослідницьких заходів у погану погоду (Carpiano, 2009; Kusenbach, 2003), на наш погляд, діяльність людей, які вживають наркотики, і присутність їх на вулиці – постійна попри погодні умови. Вони у певному сенсі змушені існувати на вулиці, тож дощ лише демонструє те, що ми могли лише припускати – з огляду на скрутні матеріальні ресурси споживачі наркотиків не можуть дозволити собі перечекати дощ у кав'ярні, а відсутність порозуміння в місці, де вони проживають, призводить до неможливості провести дощовий день удома. У результаті і наша прогулянка, і їхнє проведення часу в дощ проходить через ланцюг зупинок під дахом (див. фото № 10).

Прогулянка на автобусі

⁷⁵ Фанфурчик, фунфурик – пляшечка, флакон (напр., одеколону) (Baldaev, 1992).

Одна з прогулянок проходила в доволі незвичних умовах – на автобусі, що використовується на аутріч-маршруті однієї із сервісних НУО. Такий спосіб пересування був обраний у зв'язку з тим, що інформантка пересувається тільки на візку, але при цьому працює аутріч-соцпрацівником.

Нас зацікавила життєва траєкторія цієї інформантки та її своєрідний досвід на шляху до лікування. На початку 2000-х вона потрапила в аварію, її всю переламало, у лікарні виявили ВІЛ, 5 років прожила у СНІД-центрі, понад 10 років працює у ВІЛ-сервісі, пересувається на візку, приймати АРТ почала за 4 місяці до інтерв'ю, із середини 1990-х, і до моменту інтерв'ю вживає вуличні наркотики. Зупинимось на шляху і місцях, які показала або про які розповіла інформантка. По-перше, наркотики їй привозять додому. Навколо орендованого приватного будинку – район закладок. На мобільній амбулаторії (автобус), який заїжджає по неї щодня, ми проїхали через три місця «бойової слави» і приїхали до центрального ринку, де вона на візку проводить аутріч-роботу з людьми, які вживають наркотики. Крім цього, вона нам розповіла, як їздить із напарницею іншими місцями масового продажу наркотиків і проводить аутріч на прилеглих майданчиках. А з огляду на те, що наша інформантка – людина з обмеженою мобільністю, і навряд чи можна проводити профілактичні заходи вдома в торговців наркотиками, то можливість взаємодії з людьми, які вживають наркотики, виникає тільки на якихось місцях зустрічей – «п'ятаках».

«У нас найбільш робоча модель, механізм – це наркоманська пошта»

(Наталія, 45).

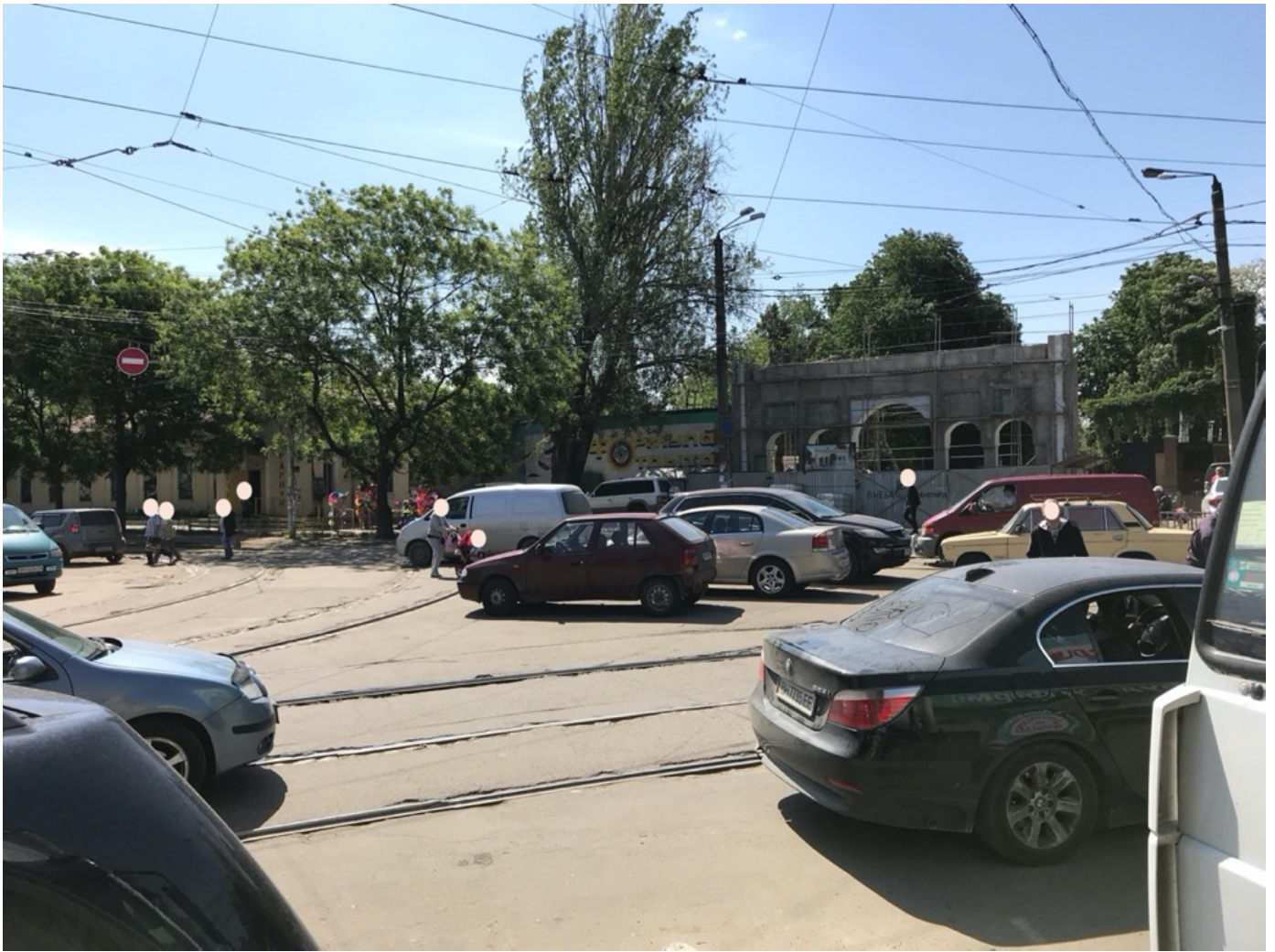

Фото № 21. Точка аутріч біля ринку

Інший інформант сказав про цей парк так:

«Гоп-стоп тут був і досі є. Цей парк славиться тим, що тут постійно когось «торблять»⁷⁶ (Сергій, 34).

Прогулянка у дворі

Ми хотіли б описати ще один важливий з погляду методології кейс – споживачі наркотиків, які майже не виходять зі свого двору. Пара ВІЛ+, споживачі наркотиків, чоловік приймає АРТ, жінка – ні. Живуть разом у чоловіка, який усе життя прожив у

⁷⁶ Торбувати – красти мішки з автомашин і возів на базарах (Baldaev, 1992).

цьому будинку, біля якого вбили його матір. Були кілька тривалих термінів у в'язниці, потім повертався в цю квартиру. Прогулянка з ним проходила по району навколо будинку. У дівчини, за її словами, побічні явища від АРТ дали ускладнення на нирки, майже не виходить з дому, тільки у двір, до ринку і за цигарками. Тож ми пройшли з нею двором. Двір поруч із ринком, ломбардом, аптекою. Чоловік починав вживання з дворової компанії і купував у сусідньому під'їзді. Подільники теж сусіди. Чоловік сестри, з якою разом жили, також вживає. Тобто життя багато в чому зосереджене виключно у дворі. Та й кримінальна діяльність, принаймні минула, теж пов'язана з околицями базару – «гоп-стоп» і крадіжки. Навіть пологовий будинок, у якому народився інформант, розташований навпроти входу у двір.

«Так. У цьому пологовому будинку, де мама працювала, до речі. Навіть дівчину одну знав, вона вже покійна. Теж із «нашенських». Померла рік тому. Виявляється, ми з нею в один день народилися і в один рік» (Віктор, 36).

Фото № 22. Двір завдовжки як життя

3.3. Обговорення результатів застосування методу в контексті сучасних досліджень маргіналізованих груп

Вироблення маргінальності через простори первинного проживання людей, які вживають наркотики

Під «просторами первинного проживання» ми розуміємо ті простори, у яких інформанти народилися і вирости «вимушено», тобто без права самостійного вибору. До таких просторів належать «мікрорайон» як групова забудова, характерна для кінця 1960-х – кінця 1980-х рр., дім як будівля і місце проживання, що має специфічну будову, та подвір'я, що утворилося в результаті забудови певного типу і соціально-політичного контексту.

Аналізуючи загальний просторово-візуальний контекст, у якому відбувалося дослідження, ми можемо припустити, що маргіналізація життєвих траєкторій інформантів була частково зумовлена тими місцями, де вони народилися, виросли й досі живуть. Маргіналізація покоління дітей, які тут виросли, багато в чому могла стати наслідком «скупченості» проживання їхніх батьків, для яких переїзд у багатоквартирні будинки сприймався як незаперечне благо. У країнах Європи та Північної Америки сплановане багатоквартирне містобудування обмежувалося рядом кварталів, і відповідні проблеми мали точковий характер, до того ж вже до 1980-х рр. відбувся перегляд таких програм будівництва та їх скорочення (Gove & Baldassare, 1980). У пострадянських країнах ми можемо спостерігати цілі смуги районів із багатоквартирних будинків, які, як ми припускаємо, сприяють виробництву та відтворенню «маргінальності як способу життя». При цьому, як ми бачимо, таке будівництво досі розвивається.

Розглядаючи смугу районів «четвертої хвилі радянського будівництва» (кінець 1960-х – кінець 1980-х) (Gunko, Bogacheva, Medvedev, & Kashnitsky, 2018), у яких відбуваються основні події життя інформантів, ми звернулися до спадщини Талліннської школи психології взаємодії з навколишнім середовищем (Niit, Heidmets, & Kruusvall, 1994) – Environmental Psychology Research Group (EPRG) (Hallas-Murula, 2016), розвиток якої якраз припав на кінець 1970-х – початок 1980-х рр. Хоча найчастіше радянська наукова думка формувала відмінне від світового наукового контексту середовище, Талліннська школа психології взаємодії з навколишнім середовищем у період свого розвитку була тісно пов'язана із західною думкою, що стосується певного устрою міст. Нас зацікавило те, що вони вивчали квартали, які тільки-но з'явилися, у яких народилися і згодом виросли наші інформанти. Вже в момент початку становлення цих районів дослідники Талліннської школи фіксували проблемні явища, які надалі поглиблювалися і, зокрема, призводили до маргіналізації частини населення (Niit, Kruusvall, & Heidmets, 1981b). Ми розпочнемо наше обговорення із західних досліджень, які описують проблеми, що виникають у заздалегідь спланованих кварталах для великої кількості людей, а потім перейдемо до Талліннської школи, оскільки вона досліджувала радянський контекст.

У 1954 р. в Сент-Луїсі, штат Міссурі, США, був побудований комплекс (Пруїт-Айгоу) із 13 багатоповерхових будинків, який відповідно до плану мав створити середовище, що сприятиме повноцінному розвитку переселених з нетрів громадян. Протягом п'яти років ті, хто міг звідти з'їхати – з'їхали, а сам комплекс перетворився на бандитський район, завалений сміттям. 1972 року його повністю знесли, оскільки заходи щодо реанімування комплексу не допомагали. Цей план нового, продуманого устрою та його крах був описаний у безлічі журнальних статей і дослідженнях, оскільки характеризував провальну державну політику планування (Heathcott, 2012). Водночас соціологи та психологи проводили масові порівняльні дослідження багатонаселених кварталів у США та Європі, спостерігаючи, які зміни відбуваються і наскільки їх можна спланувати чи запобігти їм. У дослідженні 1969 р., у якому взяли участь 1200 жителів із різних міських районів (з плануванням та без), було показано, що елементи соціального та фізичного планування не можуть сприяти покращенню якості життя (Lansing, B, Marans, Zehner, & B, 1970). А дослідження, проведене у Франції у 1977–1979 рр. в експериментальному житловому комплексі, продемонструвало, що в учасників спостерігалось почуття безсилля та недовіри до сусідів, спільність виникла тільки в емігрантів, а за користування громадськими просторами йшла постійна боротьба, де сильніші групи пригнічували решту населення (Pinçon, 1981). Одним із важливих елементів, описаних у дослідженнях того періоду, є проблема скупченості або рівня скупчення людей у нових кварталах багатоповерхового житла. Наприклад, у дослідженні 1980 р. описано, що саме молоді батьки з дітьми сильніше відчують дисгармонію внаслідок такого скупчення (Gove & Baldassare, 1980). Там само вказувалося на те, що в Америці вже до 1980-х рр. знижується скупченість населення шляхом відмови від масової багатоквартирної забудови. Надалі проводилися дослідження, пов'язані із впливом проживання на певні захворювання. Наприклад, у дослідженні 2000 р., яке розглядало чергову спробу державних чиновників перерозподілити жителів із соціально-депресивних районів у нові квартали, було зазначено, що звички, раціон, повсякденний спосіб життя не змінюються, а це в підсумку призводить до відтворення усталених відносин вже на новому місці (Ludwig et al., 2011).

У рамках поточних роздумів ми зупинимося на одному з наслідків масової забудови – порушенні приватності, яке характеризується відсутністю в індивіда цілісності кордонів, і, як наслідок цього, ослаблення здатності контролювати потік інформації та керувати взаємодією з оточенням (Altman, 1975). Цей процес проявляється в умовах скупченості та перенаселеності, у яких перебувають жителі великих міст (Stokols, 1976), і призводить до значущих для індивіда наслідків, таких як стрес, що виникає від невідповідності очікуваного рівня взаємодії з оточенням; вироблення певних поведінкових навичок (coping strategies), які мінімізують негативний вплив інших гравців, або «мотивація усунути їх»; та необхідні щоденні, високозатратні зусилля щодо відновлення дії кордонів між «я» та іншими, переважне занепокоєння просторовими обмеженнями та мотивація усунути їх, зменшити їхню значущість (Stokols, 1972, p. 276).

У дослідженні Г. Гіфта початку 1980-х рр. наводиться аналіз, який показує, що висока скупченість заселення призводить до фрустрації та агресивності у дітей, що можуть бути причиною поведінкових відхилень у розвитку (Hift, 2013). У дослідженні студентів, які мешкають у гуртожитках, було показано, що прагнення до усамітнення може бути практикою уникнення, що є спадщиною тривалого стресу (Valins & Baum, 1973). Мілграм, аналізуючи психологічні особливості мешканців великих міст, сконцентрувався на механізмах психологічного захисту, що дозволяють нівелювати наслідки перенасичення. Серед них – ігнорування (на пропозицію допомоги п'яним на вулиці), блокування інформації (консьєржі та брамні в будинках), підтримка спеціальних служб, відповідальних за взаємодію із соціально незахищеними людьми, щоб убезпечити індивіда від особистих контактів (Milgram, 1970). Експериментальні дослідження показали, що студенти, які живуть у тісноті, менше готові надати допомогу іншому. Можна говорити, що скупченість призводить до байдужості та апатії (Altman & Chemers, 1980). Наприклад, класик етнометодології Г. Гарфінкель, проводячи кризові експерименти, розсадив студентів пліч-о-пліч, і через короткий час було виявлено, що вони прийшли в стан гніву (Garfinkel, 1964).

Переходячи до публікацій того самого періоду Талліннської школи психології середовища та її лідерів Т. Нійта, М. Хейдметса, Ю. Круусвалла (Niit et al., 1981b),

відзначимо дослідження про життя підлітків у новому мікрорайоні з високою щільністю населення, у якому показувалося, що через обмежену площу в сім'ях панує більш авторитарна атмосфера та відчуженість, що призводить до девіантності у підлітків (Valdma, 1983). Ю. Круусвалл робить висновок, що в умовах просторової обмеженості зростає частота стратегій самоствердження, що реалізуються через агресивні практики (Niit, Kruusvall, & Heidmets, 1985). Т. Нійт, розглядаючи соціологічні дослідження радянського побуту, демонструє зв'язок між скупченістю / перенаселеністю та зростанням злочинності, наркоспоживання та збільшенням психічних захворювань (Hallas-Murula, 2016; Kiyanenko, 2019; Niit, Kruusvall, & Heidmets, 1981a).

Сьогодні тенденції, що намітилися ще в 1980-х рр., зберігаються. Як зазначають дослідники пострадянського простору, у 2010-х рр., навіть із переходом до інших економічних засад, соціальна структура нових міських районів, заснована на радянських моделях соціально-просторової стратифікації, самовідтворюється (Gunko et al., 2018). І хоча порівняно із західними прикладами житлові масиви у Східній Європі менш стигматизовані, низка дослідників наполягає на тому, щоб держава звернула увагу на вже запущені процеси геттоїзації масової забудови (Hess, Tammaru, & Ham, 2018). Описуючи низхідну мобільність мешканців районів масової забудови, що розвивається у зв'язку з несприятливими наслідками економічних реформ у перехідних країнах, дослідники наголошують на посиленні цієї ситуації відсутністю інтеграції між соціальними та житловими службами. Зокрема, через брак комплексних профілактичних програм описані процеси призводять до розвитку нетрів, у яких найбільший тиск практик виключення стосується людей із життєвими труднощами (такими як розлучення, хвороба, залежність тощо) (Scanlon, Whitehead, & Arrigoitia, 2014; Turcu, 2017).

У сучасній Україні спадщина радянської системи розподілу житла призводить до відтворення тих самих проблем, що були і в Радянському Союзі, – до перенаселеності та скупченості (Tsenkova & Turner, 2004). А описана вище відсутність інтеграції між соціальними службами та житловим господарством, доповнена надмірною кількістю суперечливих законів у галузі соціальної політики, породжує ще більшу напругу в галузі масового та соціального житла (UNHCR Ukraine, 2019).

Модерністська схема планування, що спочатку з'явилася в 1950-х рр., досі відтворюється в новітніх житлових масивах, а масова багатоповерхова забудова є основним типом житлової організації в пострадянських країнах. І хоча масове житлове будівництво призначалося для покращення можливостей соціально незахищених груп та торжества соціальної справедливості, утопія, що зробила крок в реальність, від самого народження породила і досі відтворює найгостріші соціальні проблеми (Radzimski, 2020). Так, на думку К. Лоренца, сучасна архітектура (спальних районів) подібна до ракових пухлин (Lorenz, Wilson, & Huxley, 2005), що поширюються на тілі міста.

Двір як місце соціалізації та початку кар'єри споживача наркотиків

Якщо район, у якому проживають інформанти, можна розглядати як загальний контекст їхніх життєвих траєкторій, то двір, який виступає типовим місцем зустрічі та початком нашого спільного шляху, – це простір первинної соціалізації інформантів. На думку Д. Р. Михайлова, «двір взагалі є орган, а вулиця – середовище, що зв'язує органи у просторово-часове тіло суб'єкта» (Niit et al., 1985, р. 48). Якщо продовжити такий функціональний опис, то двір поруч із будинком, зважаючи на своє часте використання, набуває ролі одного з головних органів, який у розвитку може здійснювати керування приєднанням інших середовищ та органів. Для нас важливо також, що такий зв'язок дозволяє продемонструвати траєкторію шляху інформантів як цілісного організму.

У рамках акторно-мережевої теорії (АМТ) людські актори аналізуються нарівні з нелюдськими «актантами», що розглядаються як будь-яка нелюдська сутність, об'єкт, речовина чи процес, відповідальні за відмінності у діях чи поведінці (Latour, 2005). Йдучи за цією логікою, С. Пінк у книжці «Роблячи сенсорну етнографію» закликає вивчати, які «сліди на тілі» залишають місця та простори і як вони беруть участь у відтворенні різноманітних спільнот людей (Pink, 2012). Застосовуючи принципи АМТ безпосередньо до вивчення життєдіяльності людей, які вживають наркотики, М. Вайтеллон звертає увагу на певні «зони інтенсивності», у яких споживачі наркотиків переживають гаму почуттів – надії та бажання, але також страх, втрату та тугу (Vitellone, 2010, р. 876) Один з відомих дослідників наркоспоживання К. Дафф пише, що простір – «засіб осмислення світу, ведення перемовин, організації відносин та

культурних практик», а отже, місця споживання наркотиків «мають бути витлумачені з погляду зв'язків та зустрічей, які утворюють територію для асамбляжу наркотичних практик» (Duff, 2014, р. 3). Своєю чергою, Т. Родс, автор концепції про «середовище ризику» (risk environment), акцентує увагу на «динамічності взаємодії людини та навколишнього середовища... середовище ризику втілюється в участі, у способах існування у світі та в розумінні етики самоосвіти або суб'єктивності». (Rhodes et al., 2012, р. 223) Цей системний підхід передбачає розгляд усіх діючих сил, яким відведено будь-яку роль у конструюванні споживання наркотиків як соціальної практики.

Варто наголосити, що ще наприкінці 1960-х рр. дослідники зазначали, що «кар'єра споживача наркотиків» у маргіналізованих районах дозволяє йому вирватися з одноманітності існування, дуже обмеженого соціальними рамками, тим самим відіграючи роль морального рушія (Preble & Casey, 1969). Пізніше на це звернули увагу й інші дослідники, пов'язавши відсутність можливостей для зростання у соціально-економічному становищі у жителів маргіналізованих районів компенсацією за рахунок членства у бандах та відкритості до ризику, пов'язаного із вживанням наркотиків (Nasir & Rosenthal, 2009). Ті неформальні економічні практики, у яких діяльність, пов'язана з наркотиками, відіграє ключову роль, сприяє концентруванню навколо цих практик соціальних мереж молодих людей із неблагополучних / маргінальних районів (S. Friedman et al., 2007).

Водночас наслідки радянського «колективного контролю» всередині двору сприяють формуванню моделей повсякденної взаємодії між домінуючими та маргіналізованими групами (Legvold & Kharkhordin, 1999). Це зумовлює, зокрема, втрату приватності та ізоляцію, що посилює ризики ініціації у вживання наркотиків, особливо в умовах несприятливої економічної ситуації (Showalter, 2020). Для нас важливо акцентувати саме особливості радянського двору, в який батьки, не боячись, відпускали гуляти дітей самотійно, оскільки над ними здійснювався колективний нагляд, а на колектив сусідів було покладено функції виявлення, оголошення, попередження та покарання за порушення етичних норм (Utekhin, 2004). Водночас житлова політика СРСР, зокрема керування громадянами через певні просторові рішення, «стала настільки очевидною, що люди перестали її усвідомлювати»

(Humphrey, 2005). Тоді як «темним боком» цього колективного контролю виявилось те, що саме двір став місцем формування підліткових та напівкримінальних субкультур (Utekhin, 2004).

При цьому, як показують результати нашого дослідження, функціонування точок продажу наркотиків витискалося із зони колективного контролю в приватний сектор. Аналогічне розмежування просторів споживання / продажу представлено на малюнку Кріса Фітча (Chris Fitch 1997) про середовище ін'єкційного вживання наркотиків в Україні, який був опублікований у статті 2006 р. (Rhodes & Fitzgerald, 2006). З іншого боку, самі наркодилери могли просити споживачів не «тусуватись» у кварталі, де вони купують наркотики, щоб не турбувати сусідів та не привертати увагу поліції (S. Friedman et al., 2007).

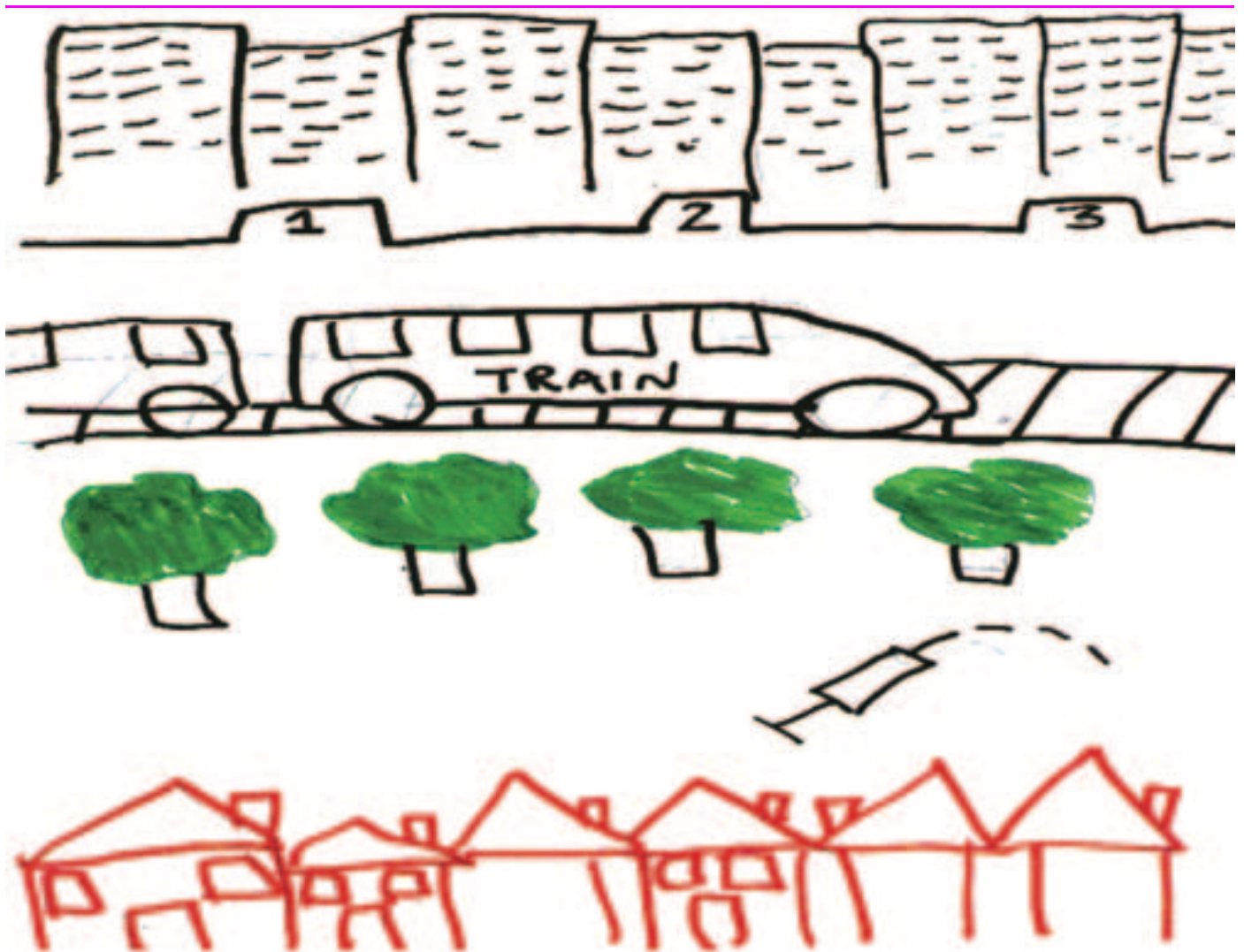

Рис. 10. Кріс Фітч Chris Fitch (1997)

Повертаючись до побуту радянської багатоповерхової забудови, ми хотіли б згадати роботу одного з лідерів Талліннської школи психології взаємодії з навколишнім середовищем М. Раундсеппа, у якій він сформулював основні правила сусідської поведінки – підтримання психологічної дистанції та надання одне одному взаємних послуг (Raudsepp, 1988). Мешканці маргіналізованих районів можуть шкодувати про присутність людей, які вживають наркотики (відсутність психологічної дистанції), але при цьому можуть цінувати їх за послуги з продажу товарів із великою знижкою. «Розподіл та продаж товарів і майна, викрадених споживачами героїну, стали основним економічним інститутом у районах з низьким рівнем доходу. Решту часу більшість покупців є звичайними законослухняними членами суспільства. Домогосподарки чекатимуть на ганку, доки не прийдуть фахівці з крадіжки м'яса, щоб вони могли отримати шинку або печеню зі знижкою 60 %. Власник автомобіля домовляється зі споживачем героїну про покришки, а наступного дня він має покришки з колесами» (Preble & Casey, 1969, p. 19). Аналізуючи схожі явища в районі Бушвік у Нью-Йорку, С. Фрідман бачить стійкість такого роду взаємодії, що ґрунтується на неформальних перемовинах про різні інтереси та цінності всередині соціальних мереж. (S. Friedman et al., 2007). Схожий образ «добросусідства» також сформульований в етнографії (Preble & Casey, 1969): споживачі наркотиків крадуть за межами свого (маргінального) району не через «лояльність до суспільства, а через кращі можливості, але приносять крадене до свого району для продажу за мізерною ціною.

Таким чином, ми хотіли би підкреслити, що аналіз шляху до лікування ВІЛ, який виступав спочатку основною темою дослідження, став для нас фактично точкою входження в особливий простір, де споживання наркотиків проявляється через «безліч соціальних, матеріальних та емоційних сил» (Duff, 2014, p. 6), які можуть бути сильно віддаленими від часу та місця вживання, але, безумовно, впливають або визначають споживання наркотиків як складну соціальну практику.

Далі ми переходимо до просторів «вторинного проживання» інформантів, відповідаючи на запитання, як люди, які вживають наркотики, одночасно витісняються із власного будинку, двору, району та освоюють простір поза їх межами. В описі результатів ми виділяємо аптеки, ринки, «бродвеї», що розташовані поблизу «п'ятаків». Такі простори виділяються з-поміж інших подібних своїми «декораціями», як-от антивандальні ґрати, у які зашиті вікна, двері та навіть цілі будівлі. Далі ми розглядаємо, як ці простори, з одного боку, працюють на відтворення цього набору місць як простору, освоєного споживачами наркотиків, а з іншого боку – відтворення маргінальності як такої.

На систематичну близькість місць вживання, аптек та місць продажу наркотиків вказують інші дослідники, описуючи їх як сплетені між собою «необхідні ресурси» (Parkin, 2013). При цьому важливо розуміти, що такі простори є результатом взаємного виробництва. Домінуючі / нормативні групи для вибудовування соціальної дистанції та створення захищеного соціального простору від несхвалюваних / маргіналізованих груп використовують механізми маркування та встановлення кордонів (Singer & Page, 2014), які в цьому разі можуть бути представлені антивандальними ґратами, що з'являються на фотографіях у кожному окремому випадку. Такі види встановлення контролю одних груп над іншими обговорюються у статті, присвяченій безпритульним, зокрема споживачам наркотиків, чия присутність і діяльність у громадських місцях викликає суспільне занепокоєння (Radley, Hodgetts, & Cullen, 2006). Щоб захистити себе від інших, домінуючі / нормативні групи створюють безпечні простори за рахунок витіснення маргіналів за допомогою систем обмежень та виключення. О. Селіверстова, вивчаючи національну ідентичність через повсякденні життєві практики в Україні, пише про те, що для формування української ідентичності загалом важливі репрезентації будинку як замку, з масивними металевими дверима та залізними ґратами на вікнах, що визначається як «захист від нестабільного політичного та економічного середовища» (Seliverstova, 2017, p. 8). Такі механізми й методи дистанціювання / захисту, а також знання, що їх описують, виступають компонентами, що формують

реальності (Latour & Woolgar, 1986), зосібна і споживачів наркотиків. Водночас жителі читають міста та міські простори і відповідно до розпізнавальних кодів колонізують і апроприують певні місця (Lofland, 1985).

«П'ятаки» у соціальному просторі споживання наркотиків

У концепції приватності І. Альтмана розглядається, як за допомогою привласнення та контролю середовища особа або група здійснює селективне регулювання його доступності / відкритості для інших, тим самим просуваючи свою безпеку та створюючи умови для розвитку. Перетворення простору відбувається шляхом маркування місця як «свого» (персоналізація) та встановлення кордонів (Gove & Altman, 1978). У дослідженні стосунків у сім'ях поняття приватності було сформульоване схожим чином – як здатність контролювати стимули або сепаруватися від стимулів, що надходять від інших (A. Simmel, 2017). На відміну від І. Альтмана, що розглядає поведінкові патерни, М. Гейдметс пропонує підхід персоналізації середовища, обґрунтовуючи його як провідну силу структурування людиною довкілля. «Розширюючись» у середовище, особистість апроприує об'єкти у собі, ідентифікуючись із ним, організовуючи цим «соціальну структуру фізичного середовища» (Heidmets, 1994, p. 72) Для нас у цих підходах є важливим те, що людина або група може для створення безпечних середовищ привласнювати певні простори, ідентифікуючи себе з ними, тим самим виробляючи «експансію маргінального» у простір немаргіналізованої більшості. Концептуалізуючи позицію «п'ятаків» у просторі людей, які вживають наркотики, ми можемо говорити про те, що, з одного боку, ці люди були поміщені в ці ніким не зайняті місця і вже потім створили там безпечні простори. З іншого боку, ми можемо розглядати «п'ятаки» як умовні органи функціонування особистості споживачів наркотиків, за якими відбувається їх ідентифікація. Хоча у сказаному вище не використовуються конкретні згадки «поля» і «агентності», сам перебіг міркувань логічно веде до розгляду спадщини П. Бурдьє. До того ж, коли ми початково аналізували отриманий візуальний матеріал, для опису однаковості фотодоріжок тестували концепт «габітус клієнта профілактичних програм», присвоюючи такий код відповідним наборам даних. Тут, пройшовши по висхідній від

описаних мікротеорій, ми знову повертаємося до понять «габітуса», «капіталу» та «диспозицій», введених П. Бурдьє.

За П. Бурдьє, «агенти» (індивіди, групи, організації) борються за певні «призи та прибуток» (Bourdieu & Wacquant, 1992, р. 98) у доволі замкнутих сферах – «полях», що організовуються навколо цієї діяльності. «Поля» впливають на «агентів» – вони сформовані проходженням через «поле» шляхом набуття системи переваг або «габітуса», ґрунтованих на диспозиційній системі стійких когнітивних структур (Bourdieu & Wacquant, 1992). Габітус – це «мистецтво передбачати майбутнє гри» (Bourdieu, 1998, р. 25). Згодом було зроблено спробу описати габітус вулиці для концептуалізації диспозицій людей у вуличній економіці маргіналізованих кварталів, який миттєво і оцінюється, і виробляється часом, проведеним у полі (Wacquant, 2002). У рамках наших роздумів важливо, що диспозиції формуються насамперед раннім досвідом, піддаючи диктату пізніший досвід (Bourdieu, 1990). Джерелом, що сприяє підтримці становища (на вулиці), виступають навички, компетенції та доступ до ресурсів, які забезпечують успішне щоденне маневрування у вуличній економіці (Sandberg, 2008). Вуличний капітал має об'єктивоване втілення у володінні матеріальними об'єктами, які говорять про належність та успіх власника (Shammas & Sandberg, 2016). Інші автори концептуалізують вуличний соціальний капітал як «ресурси, доступні людям через соціальні мережі, які дозволяють їм процвітати у вуличному полі» (Plan, 2013, р. 19). На наш погляд, саме ранній досвід людей, які вживають наркотики, отриманий у дворі зі старшими товаришами, згодом аналогічно формує майбутню територію та організацію соціальних зв'язків. Це дозволяє їм з часом набувати компетенцій та навичок для підтримання свого становища. Володіння певною територією («п'ятаки»), з одного боку, свідчить про їхню належність до групи та статус у ній, а з іншого боку – дозволяє брати участь у соціальних мережах і через певний вуличний – культурний – та вуличний соціальний капітал надає доступ до значущих для них ресурсів.

Спостерігаючи збоку, можна було б сказати, що в результаті маргіналізації габітус людей, які вживають наркотики, формує обмеження їхньої практики в більш загальному сенсі (Crawshaw & Bunton, 2009), тоді як капітал, набутий на вулиці, – це «негативний

культурний капітал» (Barker, 2013), який не є ефективним в інших сферах соціального простору. Втім, враховуючи певну автономність вуличного поля, маємо визнати, що ефект і «робота» цього капіталу не можуть сприйматися суто як негативні. Перебуваючи під великим тиском домінуючих державних полів (таких як поле права або поле медицини), маргіналізовані групи вибудовують стратегії опору цьому тиску та створюють альтернативні способи існування, що базуються на особистій агентності (Couldry & Curran, 2003; Hodgetts et al., 2006).

«П'ятаки» як простори відтворення ресурсів

Ми припускаємо, що можна розвести (просторово і концептуально) легальну, але приховану (сіру) зону численних взаємодій людей, які вживають наркотики, і нелегальну зону продажу та вживання, що підпадає під санкції. І хоча С. Паркін пише саме про середовище вживання, ті висновки, які він робить, є корисними і для наших роздумів. Середовище [вживання] дозволяє споживачам ін'єкційних наркотиків об'єднувати свої ресурси та обмінюватися інформацією про продавців, якість наркотиків та поліцейські рейди, що може сприяти відтворенню економічного та культурного капіталів людьми, які вживають ін'єкційні наркотики (Parkin, 2013). Однак закритість цього середовища сприяє активізації індивідуальної / колективної «агентності» споживачів ін'єкційних наркотиків через ідентифікацію себе з іншими її членами (Parkin, 2016). Подібний опис ми знаходимо і в дослідженні, присвяченому мігрантам на кордоні Мексики та Гватемали: «[Paso] (місця вживання) є майданчиками для відтворення трудових мереж» (Martínez, Casanueva, Miranda, & Brouwer, 2020, p. 14).

Підтримка пропозиції про те, що для кращого розуміння необхідно не змішувати, а рознести «сіру» та нелегальну сферу життєдіяльності людей, які вживають ін'єкційні наркотики, ми також знаходимо у вже згаданій роботі Е. Пребла та Д. Кейсі. Сам процес вживання наркотиків займає незначну частину часу споживачів ін'єкційних наркотиків, причому вони беруть участь в інших значущих заходах і взаємодіях сім днів на тиждень. Тож можна цілком упевнено говорити, «що вони залежні не так від наркотиків, як від самої кар'єри людей, які вживають ін'єкційні наркотики» (Preble & Casey, 1969, p. 21). Наочніше нашу пропозицію можна продемонструвати на аналогії з іншою

маргіналізованою, хоч і не такою мірою, групою гомосексуальних чоловіків. Б. Келлі та М. Муньйоз-Лабой (B. Kelly, M. Muñoz-Laboy) досліджували соціальну взаємодію таких чоловіків у парку Сан-Хосе в Нью-Йорку. Спостерігаючи за їхньою активністю, вони описали схоже на описане нами просторове розмежування практик: чоловіки здійснювали пошук партнера, «круїзинг»⁷⁷, на певних алеях парку, зрідка спускаючись / ідучи до секс-спотів у глибині парку для сексу (Kelly & Muñoz-Laboy, 2005). Таким чином, прогулянки для зустрічей та знайомств здійснюються у певних публічних місцях, а самі сексуальні практики, які підпадають під санкції, перебувають у прихованій зоні. Так і люди, які вживають наркотики, проводять значний час у громадських місцях, здійснюючи різноманітні операції матеріального та інформаційного обміну, що сприяють відтворенню економічного, соціального та вуличного капіталу. Тоді як у нелегальні практики та місця, пов'язані із вживанням та купівлею / продажем наркотиків, вони пірнають / занурюються на порівняно короткий час. Це зумовлено, з одного боку, усвідомленням можливих санкцій, а з іншого – тим, що саме в місцях вживання люди, які вживають наркотики, обмежені у можливості відтворення капіталу – «дії, які виконують ці люди, та стосунки, які складаються у них під час пошуків героїну, набагато важливіші, ніж мінімальні знеболювальні та ейфоричні ефекти невеликої кількості героїну, доступної для них» (Preble & Casey, 1969, p. 21). Щодо наших інформантів важливо відзначити те, що практики відтворення ресурсів чи різноманітного капіталу стійкі, навіть попри те, що вони можуть вживати наркотики або звести вживання до мінімуму.

Вимушені переміщення між «п'ятаками» як ознаки виключення, адаптації та відтворення культури споживання наркотиків

Перефразовуючи К. Даффа, який розглядає повсякденність споживачів наркотиків у традиції А. Лефевра, ми вважаємо, що, створюючи «п'ятаки», маргінальні тіла людей, які вживають наркотики, реалізують своє «право на місто» (Duff, 2018; D. Harvey, 2003; Lefebvre, 1974). При цьому тривала присутність людей, які вживають

⁷⁷ Словник Вебстера (Merriam-Webster, 2008) пропонує одне зі значень слова cruising – пошук і знайомство ЧСЧ із сексуальними партнерами в публічних місцях.

наркотики, в одному місці може спричинятися до того, що ця група громадян не матиме звичної трудової зайнятості або, наприклад, сімейних, зобов'язань. Тому споживачі наркотиків, як і безпритульні, які можуть ідентифікуватися як люди, яким «доводиться співмешкати з будь-ким» (MacKnee & Mervyn, 2002, p. 295), змушені блукати містом, блукати «п'ятаками» для того, щоб зберігати психологічну дистанцію та уникати ситуацій виявлення й маркування з наступними санкціями (Radley et al., 2005). Д. Шонберг і Ф. Бургуа аналізували фотографію, на якій одна людина впорскує в око іншій розчин подрібнених пігулок від живота для того, щоб у першої розширилася зіниця і поліцейські не змогли впізнати за звуженою зіницею, що вона належить до групи людей, які вживають ін'єкційні наркотики. Посилаючись на Беньяміна, Шонберг і Бургуа висновують, що «рутинізація та нормалізація цієї стратегії виживання» відбуваються, коли виникає «надзвичайна ситуація» (Schonberg & Bourgois, 2002, p. 388). Таким чином, вимушене блукання по «п'ятаках», які дозволяють споживачам наркотиків розчинитися у просторі та стати невидимими для контролю й санкцій, але при цьому здійснювати необхідну їм діяльність, також демонструють рутинізацію / нормалізацію надзвичайної ситуації, у якій вони постійно перебувають. Наприклад, описаний у результатах «п'ятак» на зупинці гарантує «невидимість» «злиття із соціальним середовищем» (Parkin, 2013, p. 238), але при цьому явно є вимушеним заходом, оскільки в силу своєї суспільної функції не дозволяє встановлювати комфортну психологічну дистанцію. Крім того, як уже було зазначено, надто тривале перебування в одному місці призводить до деанонімізації, що провокує людей, які вживають наркотики, до пошуку наступної безпечної точки. На окрему увагу в цьому сенсі заслуговують присутні майже на всіх фотографіях образи невлаштованого, занедбаного середовища. Аналізуючи візуальні дані, отримані за допомогою лондонських безхатків, дослідники доходять висновку, що здійснення такого роду практик життєдіяльності взаємопов'язане з глибокою втратою себе, «коли людина – це не просто людина, яка живе на вулиці, а частина вулиці у формі занедбаного об'єкта» (Hodgetts et al., 2007, p. 714). Як ми вже зазначали вище, люди, які вживають наркотики, використовують можливості злитися із довкіллям, стати невидимими в умовах занедбаного простору. Тож можна говорити, що люди, які вживають наркотики,

відтворюють у своїх діях процес маргіналізації / підпорядкування у соціальному просторі, виражений через виключення в небажані, покинуті, занедбані місця (Park, 1928; Sullivan, 2018).

Таким чином, виникає вимушена «різноманітність п'ятаків». Крім ситуативних «п'ятаків» біля місця практик купівлі / продажу наркотиків, ми також хотіли би звернути увагу на більш «інституалізовані» місця купівлі / продажу – на маленькі ринки та «бродвеї», на яких відбувається скуповування краденого на постійній основі. Як зазначали інші дослідники, «скуповувач краденого – невеликий місцевий бізнесмен, який має достатньо грошей, щоб купити вкрадені товари в невеликих масштабах, і місце для їх зберігання». (Preble & Casey, 1969, p. 19). Відповідно, біля такої постійної «скупки» формуються «п'ятаки» як місце для обміну інформацією та ресурсами. В описі результатів ми наводимо приклад «п'ятака», який розташований на віддалі від ринку, щоб не «ганьбитися». Обговорюючи повторюваний рух туди й назад у пошуках партнера алеєю в парку (Kelly & Muñoz-Laboy, 2005), дослідники дають йому назву *gunway* (прохід подіумом). Такі *gunways* аналогічні поняттю «бродвей» у людей, які вживають наркотики, що описує торгіву пішохідну вулицю з кіосками, яка є ресурсом для крадіжки / продажу. Ми описуємо «п'ятак» неподалік «бродвею», зі звичними атрибутами – ґратами та вивіскою мікрофінансової організації – знаками, які пропонують вивчати автори ненав'язливих методів у соціальних науках (Faulkner, Schwartz, & Jacobs, 1980). На їхню думку, дослідження того, для кого такі знаки були створені, як вони діють, як їм підкоряються люди, є своєрідною підказкою до розуміння суспільства.

Наше припущення про те, що прогулянка біля певних місць, значущих для інформанта, може виступати як мотив для розповіді або як мотив для спогадів про те, що часто не згадується, знаходить своє відбиття у праці Д. Еванса; саме «близькість і видимість» об'єктів можуть виступати підказкою до наративу інформантів під час прогулянкового інтерв'ю (Evans & Jones, 2011, p. 854). Бажання інформантів розповісти про «зрив», коли ми проходимо по «п'ятаку», може бути аналогічним до «вигину річки, який нагадує лікарю про його невдачу» (J. Berger & Mohr, 1997, p. 23). Водночас ми можемо говорити про таке: якщо гомосексуальні чоловіки конструюють символічне

значення gunways, «еротизуючи простір» через повторювану практику руху туди й назад у пошуках партнера (Kelly & Muñoz-Laboy, 2005), так і люди, які вживають наркотики, відчують умовно чуттєвий потяг до «полірування» «п'ятака», який може провокувати для них ситуації високого ризику (Dugosh et al., 2016).

Попри те що ми не можемо ставитися до інтервалу між прийомами наркотиків як до «мертвого» часу, циклічність, повторюваність «адміністрування препаратів» (Lenson, 1995) дозволяє припустити, що маршрут, який ми проходили з інформантами, вже неодноразово ними використовувався. Те, що може видаватися вільною прогулянкою, насправді може бути певним видом робочої діяльності (Kusenbach, 2003). Розглядаючи різноманітні визначення «залежності», інші автори наголошують на тому, що в цих визначеннях використовуються поняття «очікування та повторення» (Fraser & Valentine, 2008, p. 114). Це повертає нас до думки про формування «п'ятака» як вимушеного і водночас еротизованого простору, який також можна охарактеризувати через цикли «очікування-повторення». При цьому необхідно зазначити, що кожного разу, коли інформанти «полірують» «п'ятаки», соціальні «контексти збираються та повторно об'єднуються у діяльності різних тіл, просторів, процесів та об'єктів» (Duff, 2012, p. 284). Таким чином, повторюване й очікуване, хоча щоразу з новими відтінками, середовище «п'ятака» не асоціюється з рутиною в розповіді інформантів.

Клейнман запропонував розуміти «культуру» як процес, за допомогою якого звичайні повсякденні дії забарвлюються емоціями і набувають певних «моральних значень» (Kleinman and Benson, 2006, p. 1674). Таким чином, культура виражається через повторювані дії, що виконуються в місцевому соціальному контексті (Kelly and Muñoz-Laboy, 2005). З іншого боку, дискурсивні практики людей, які вживають наркотики, можуть виступати в ролі «клею», що зв'язує це поле через відтворення соціальних практик (Sandberg, Fleetwood, 2017). Таким чином, ми стверджуємо, що в Україні сформувалася певна культура ін'єкційного вживання наркотиків, у якій мова є клеєм, нанесеним на скелет середовища «п'ятака». «Орієнтована на дію» (Singer, 2001), проте обмежена в ресурсах, культура ін'єкційного вживання наркотиків відтворюється через взаємодію споживачів ін'єкційних наркотиків, що кочують з одного «п'ятака» на інший.

У рамках побудови обґрунтованої теорії патерн скупчення пацієнтів біля сайтів ЗПТ кодувався як «стихійна самоорганізація». Згодом, аналізуючи та перевіряючи мікротеорії в полі повторно, ми дійшли до розуміння того, що «п'ятак» у ЗПТ є структурно зумовленим і, як порівняти з іншими, переважно ситуативними «п'ятаками», може вважатися стійким, а тому потребує особливої уваги.

Розглядаючи антивандальні ґрати, що супроводжують людей, які вживають наркотики, протягом їхнього шляху, не можна не звернути уваги на той апофеоз різноманітних обмежувальних конструкцій, якими обладнані сайти ЗПТ. Наказ № 52 МВС, яким регулюється діяльність сайтів ЗПТ, прямо прописує точні характеристики цих конструкцій: товщину стін, діаметр металевих стрижнів ґрат та відстань між ними. Основна частина сайтів ЗПТ розташована на території наркологічних клінік⁷⁸, які мають власні регламенти забезпечення безпеки. До того ж наркологія в Україні є підрозділом психіатрії і багато в чому успадковує репресивний характер цієї галузі медичного знання часів СРСР, зокрема й через характерні архітектурні рішення (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021).. На те, що ґрати у клініках ЗПТ працюють виключно для розмежування та захисту персоналу, а безпека клієнтів на сайтах ЗПТ не береться до уваги, зазначають С. Фрейзер та К. Валентайн (Fraser & Valentine, 2008).

Прихильність суспільства до моральних міркувань про те, що можливе лише утримання від наркотиків, зумовлює те, що кількість сайтів ЗПТ завжди обмежена, а це призводить до їх переповненості (Mazhnaya et al., 2022 under review), і вони навмисно відкриваються у виключених районах, до яких незручно діставатися, якщо ти в них не живеш (D. Courtwright, Joseph, Des Jarlais, & Brown, 2013; Dmitrieva et al., 2019). Отже, «дизайн та розташування клінік спільно виробляють ті самі об'єкти, які прагнуть «вилікувати» (Fraser & Valentine, 2008, p. 33), і, зокрема, сприяють відтворенню «п'ятаків» біля сайтів ЗПТ. Цей процес набуває стійкої, інституалізованої форми, наприклад через перевизначення посадових обов'язків соціальних працівників.

⁷⁸ Оновлювані щомісяця дані про характеристики програм і пацієнтів ЗПТ доступні на сайті Центру громадського здоров'я МОЗ України: www.phc.org.ua.

Теоретично вони мають надавати на сайті зовсім інші послуги, але на практиці на них покладено контроль за тим, щоб люди біля сайту не вживали наркотики, і вони за це отримують зарплату (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021). Таким чином, можна говорити про те, що стійкість таких «п'ятаків» і нові практики споживачів наркотиків, пов'язані з нею, «виникають вже зі структур та втручань, розроблених для лікування споживачів ін'єкційних наркотиків, а не тих, що їм передують» (Fraser, Moore, & Keane, 2014, p. 15).

Певним чином структурується не тільки фізичний простір програм ЗПТ, з їхньою появою змінюється і доповнюється новими позиціями саме соціальний простір споживання наркотиків. Так, активні люди, які вживають ін'єкційні наркотики, піддають ostracism «доходяг» на програмах ЗПТ. Ф. Бургуа у критичній праці «Дисциплінування залежності» (Bourgois, 2000), узагальнюючи великий корпус етнографічних досліджень програм ЗПТ, показує, що люди, які стоять на ЗПТ, перебувають на нижньому щаблі ієрархії людей, які вживають ін'єкційні наркотики. При цьому інформанти, які в момент проведення нашого дослідження перебували на ЗПТ, продовжували виокремлювати / відмежовувати себе від інших на «п'ятаках» біля сайтів ЗПТ. Схоже спостереження наводить і С. Паркін: «[ЛУІН] прагнуть затвердити соціальну дистанцію (і моральний авторитет) від тих, кого вважають менш «відповідальними» споживачами» (Parkin, 2013, p. 241).

Одним із ключових аспектів позитивного позиціонування програм ЗПТ для широкого загалу є декларування того, що учасники програм розривають зв'язки з кримінальною економікою, тобто, простіше кажучи, перестають красти (Burns et al., 2015). При цьому, крім самого препарату, програми ЗПТ мало що можуть їм запропонувати. Фактично умови життя споживачів наркотиків, які стали на програму ЗПТ, не змінюються – вони залишаються «на вулиці», але позбавляються первинної мотивації до будь-якої діяльності. Такий ефект може бути описаний як «капітуляція» (Broadhead, Friedman, & Alicea, 2002). Крім того, самі рамки здійснення програм ЗПТ, які передбачають тотальний контроль над пацієнтом, значною мірою обмежують ймовірність індивідуальних змін (Bourgois, 2000). З іншого боку, інформанти, які є пацієнтами ЗПТ, зокрема й «професійні інформанти», можуть у таких обмежених

умовах використовувати взаємодію з дослідниками та НУО як один із видів «дрібного» заробітку – інструмент, схожий за формою на навички, набуті у процесі накопичення вуличного капіталу (Sandberg & Pedersen, 2009). Однак наявність такого ресурсу або інших некримінальних ресурсів не може покривати витрати, пов'язані з купівлею наркотиків, які багато пацієнтів ЗПТ продовжують вживати паралельно. В описаних результатах пацієнти ЗПТ можуть зустрічати когось на «п'ятаках», і цей хтось може поділитися з ними наркотиками, тобто вони відіграють другорядну роль у пошуках та купівлі наркотиків. Прийняття такої пасивної ролі співзвучне роздумам С. Фрезер про метафору метадону як «замісника» залежності від героїну, «пов'язаного з жіночим началом, через визначення жінки як спокусливої, (просто) декоративної, ненадійної та нераціональної» (Fraser & Valentine, 2008, p. 54). У цьому сенсі сам метадон є вторинним стосовно «жіночої» залежності, відтворюючи подвійно «жіночних» клієнтів програм ЗПТ. Пацієнти-чоловіки в цьому випадку додатково «фемінізуються», тобто відтворюються як такі, що мають стереотипно жіночі атрибути, як-от пасивність (Fraser & Valentine, 2008). Непрямо це знаходить своє підтвердження і в тому, що чоловіків на ЗПТ в рази більше, ніж жінок, хоча чоловіки менш схильні до медикалізації через уявлення про свою перевагу (Crawshaw, 2009). Виходить, щоб чоловікові стати пацієнтом ЗПТ, йому необхідно розпрощатися зі своїми уявленнями про маскулінну гегемонію, про вуличний капітал та власноруч прийняти на себе слабку «жіночу» позицію «жертви» та «залежного» (Copes, Hochstetler, & Williams, 2008; Sandberg & Fleetwood, 2017). Аналізуючи «подвійно жіночних» клієнтів програм ЗПТ та їхню потребу в «поліруванні п'ятаків» як стратегії, розвиненої у зв'язку з обмеженими можливостями, ми звернулися за роз'ясненнями до колишнього учасника програми ЗПТ. Розмірковуючи про свій досвід і досвід своїх знайомих, він резюмував: *«Ми не жінки, ми підори на підсосі⁷⁹, жінка хоча б народити може»*, – що в такій різкій вуличній формі підтверджує наші висновки.

⁷⁹ Підсос – відсутність засобів до існування; проживання на подачках (Kuchinskii, 1997). Підсос – відчувати нестачу чого-небудь (Baldaev, 1992).

Д. Керрол, розглядаючи, як у програми ЗПТ в Україні було інкорпоровано спадщину радянської наркології, доходить висновку, що в такому вигляді програми можуть лише частково сприяти вирішенню повсякденних матеріальних проблем пацієнтів, але зовсім не мають потенціалу зміни «основних психологічних елементів залежності» (Carroll, 2016a, p. 211). Т. Родс та колеги, аналізуючи підготовку та впровадження програми ЗПТ у Кенії і те, з якими культурними, політичними та матеріальними світами взаємодіє імплементація програм ЗПТ, показують, що «різні метадони, у різних контекстах можуть давати різні ефекти» (Rhodes et al., 2016, p. 24). Контекст втілення програм формує уявлення про використання та ефект аналогічного у всіх частинах світу медичного препарату. Розвиваючи свою думку, автори доходять висновку про необхідність зміни парадигми імплементації інтервенцій з evidence-based (що ґрунтуються на доказах) на evidence-making (що створюють докази). Запропонований нами аналіз якраз розширює розуміння контексту, на який накладаються різноманітні інтервенції у сфері громадського здоров'я. Водночас ми хотіли б підкреслити, що, хоча може здаватися, що світ інформантів заснований виключно на вживанні легальних / нелегальних наркотичних / медичних препаратів, це не призводить до «медиалізації» їхнього життя та практик загалом. Б. Латур у доповіді, підготовленій для французької психіатричної асоціації, вибудовує ланцюжок роздумів від зростання кількості захворювань у діагностичному / статистичному посібнику з психічних хвороб (DSM) до аналізу процесу виділення / винаходу ендорфіну в лабораторних умовах шляхом тривалого розвитку схильності до опіатів. Підсумовуючи, він каже, що «цілком легітимно приєднати до нашого світу зв'язки, схвалені лабораторією, але абсолютно зайвим є без бою дарувати лабораторіям владу визначати, з чого зроблено світ» (Latour, 2011, p. 8).

Відтворення простору споживання наркотиків: зв'язок між споживанням наркотиків та тюремною культурою

У цьому параграфі ми звернемося до наміченого взаємозв'язку між наркопоняттями та наполегливим наративом інформантів про безпечні ін'єкційні практики. У своїй праці про вивчення ін'єкційних практик емігрантів з Пуерто-Ріко в Нью-Йорку С. Гелпі-Агоста посилається на схожі «наркопоняття», що виникли у її

інформантів під час перебування в Пуерто-Ріко, де кримінальні закони поширюються за допомогою численних воєнізованих угруповань на більшість взаємодій громадянського суспільства. «1) Ніколи не вводьте наркотики поряд із дітьми або людьми похилого віку (з поваги); 2) ніколи не вводьте наркотики поряд із місцями продажу (виклик поліції); 3) ніколи не викидайте використані голки на вулиці (щоб захистити дітей)» (Gelpí-Acosta et al., 2019, pp. 64–65). З боку лідерів угруповань це позиціонується як захист громад / громадянського населення в обмін на можливість здійснення наркоторгівлі в житлових кварталах. Цей нав'язаний захист нагадує сильно розрослі практики бандитського «захисту» / «кришування» малого бізнесу в 1990-ті роки, від якого страждав і малий бізнес у пострадянських країнах, і громадянське суспільство в Пуерто-Ріко. Крім того, такий ідеологічний нагляд структурує людей, які вживають наркотики: навіть опиняючись у Нью-Йорку, вони й далі дотримуються «традицій», принаймні на словах. Втім, оскільки, окрім зазначених «заповідей», є цілий комплекс кримінальних «понять», то цей «кодекс» найчастіше йде врозріз із біблією зниження шкоди, яку намагаються запропонувати емігрантам – споживачам наркотиків соціальні служби та НУО Нью-Йорка.

Крім бандитських 90-х, у пострадянських країнах є більш глибокий та триваліший зв'язок між тюремним / злочинським устроєм та суспільством. Проникнення «понять», «шансону», «фені» в життя людей, які безпосередньо не пов'язані із в'язницею, але у яких хтось – «кум» або «сват» – відбували покарання, цілком зрозуміле. Можна ставитися по-різному до творчості Р. Рождественського, але у вірші 1973 року «Позаминула пісня» є такі рядки: «Пів країни вже сидить, пів країни готується», які добре описують колективний досвід, отриманий у сталінський / радянський час.

Узагальнюючи широку дискусію про споживання наркотиків, яка виникла у 1920-х роках, Павло Васильєв пише, що проблематизація наркоспоживання в царській Росії / СРСР починається з періоду Першої світової війни та революції внаслідок «демократизації» / кількісного зростання наркоманії, що тривали за часів НЕПу. Аналізуючи публікації лікарів та кримінологів того часу, які розглядають причини виникнення болючої пристрасті в окремих людей, він, зокрема, згадує «привабливість наркотиків як романтичних атрибутів кримінального світу» та наводить цитату одного

з провідних терапевтів-наркологів того періоду Олександра Шоломовича: «Кокаїн і злочинність – кровні брати» (Vasilyev, 2016, p. 189), 1920-ті роки пройшли під знаком боротьби соціальних гігієністів, яких підтримував нарком Микола Семашко, із психіатрами, що спираються на теорію рефлексів Павлова. За підтримки Семашка з'явилися перші наркодиспансери, які розглядали вплив економічних та соціальних умов життя на здоров'я населення й підбирали засоби для покращення цих умов. У першому томі «Проблеми наркології» О. Шоломович писав: «Не можна усунути наслідки [наркотизм], не покінчивши з причинами» (Latypov, 2011, p. 4). До 1930-х років Семашка було зміщено, і наркодиспансери перетворилися на бюрократичні атрибути з обліку та перенаправлення людей до психіатричних лікарень. Надалі відбулося утвердження радянської наркології як спеціальності психіатрії, у якій примусове лікування та ув'язнення використовувалися для узаконення психобіологічних експериментів, трудової експлуатації та політичних репресій (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021). А нарощування репресивного апарату Великого терору в 1930-ті рр. призвело до того, що проблему *наркоманії* «вирізали» із суспільного життя, загнавши людей у підпілля та табори ГУЛАГу (Latypov, 2011).

Після війни до «наркоманів-психопатів», які існують на нелегальному становищі або у в'язниці, додалися і «герої-наркомани», у яких залежність розвинулася внаслідок застосування наркозу при контузіїх. Оскільки наркологія не могла надати будь-якого гуманного лікування, «герої-наркомани» дуже швидко опинялися в тому самому напівлегальному положенні (Latypov, 2011). Для того щоб проілюструвати сказане вище, ми звернемося до пісні 1969 року «Палата наркоманів» В. Висоцького⁸⁰: «Хтось рани лікував бойові, А хтось так, забезпечив тили... Ех ви хлопці мої широві, З голки злазьте з скоріш!» У фільмі «Місце зустрічі змінити не можна» 1979 р., також за участю Висоцького, показано, як герой-фронтвик дискредитується і стає членом банди злодіїв. Один із інформантів пов'язав «героїв-наркоманів» і в'язницю так:

⁸⁰ <https://wysotsky.com/1049.htm?364>

«Маю знайомих... мав, точніше, вже не живуть. Їм і по 50, і по 60 років. Вони кололися у повоєнний [час]. Коли війна скінчилася, інвалідів дуже багато було. І всі, хто сидів, майже всі. І вулична банда була, і марафет був, ну кокаїн тобто. І ефедрин був, у кристалах. Підламували⁸¹ аптеки, мій такий знайомий, він 5 разів сидів, чисто бомбив⁸² аптеки» (Михайло, 46).

Про те, що проблематика наркоспоживання різко ідеологізується та нівелюється в офіційних документах, пише М. Конрой. (Conroy, 1990). Вже в 1940-ві рр. провідні психіатри / наркологи заявляють, що «наркоманія» викорінена, а в 1950–1970-ті рр. видаються матеріали, що переписують результати досліджень 1920–1930-х рр. з чітко пропагандистськими цілями, у яких повністю відсутні дані про кількість та соціальну демографію людей, які вживають наркотики.

Частково інформацію про наркоспоживання у в'язницях у повоєнний час можна отримати з автобіографічної прози В. Шаламова «Колимські оповідання» (Shalamov, 1995). Зокрема, про те, що злодіям у таборах підкуплені лікарі постачали наркотики. 1960-ті роки описані у С. Довлатова – «Зона. Записки наглядача» (Dovlatov, 2012): «Бутирін часто бачив смерть, уникав її десятки разів. Це був спадковий скокар, наркоман, волинник та гомосек. А ще – істерик, який перекидав залпом у кабінеті слідчого банку чорнила. З ніг до голови його вкривали татуювання. Зуби потемніли від чифіру. Сколите морфіном тіло відмовлялося реагувати на біль». Наприкінці 1960-х рр. у СРСР був ухвалений закон «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», у результаті дії якого в 1970–1980-х рр. до ЛТП (лікувально-трудова профілакторія) було запроторено близько двох мільйонів громадян СРСР, здебільшого, з діагнозом «алкоголізм», однак такому самому покаранню / лікуванню піддавалися й люди, які вживають наркотики (IHRD, 2009). Як резюмував Латипов, «комуністична влада «ліквідувала» залежність шляхом адміністративних та репресивних дій. Боротьба з

⁸¹ Ломанути – вкрати (Dubayagin & Bronnikova, 1991).

⁸² Бомбити – красти (Baldaev, 1992).

наркоманією, – боротьба, у якій радянський лікар зазнав невдачі, а офіцер НКВС досяг «успіху», вбиваючи і ув'язнюючи, не лікуючи» (Latypov, 2011, p. 17).

Злодійська спільнота та споживання наркотиків

Дослідники, які вивчають організовану злочинність в СРСР, не сильно відрізняються у виборі того, де шукати джерела виникнення цього явища. Якщо Ф. Варізе бачить їх у артілях жебраків та конокрадів (Varese, 1998), то М. Галеотті (Galeotti, 2018) розширює це бачення, додаючи аналіз так званих «ям», як-от Хитровка у Москві та Молдаванка в Одесі. Проте ці та інші автори визначають встановлення злодійського укладу у 1920–1930-х рр. у зв'язку зі зростанням чисельності тюремного населення, збільшенням кількості таборів і як відповідь на політику перевиховання ув'язнених (Galeotti, 2018; Piacentini & Slade, 2015). Сама поява терміна «злодії в законі» пов'язується з початком 1930-х рр. (Gurov, 1990). Як пишуть дослідники, саме створення системи таборів відіграло основну роль у становленні цього явища – внаслідок того, що вона була добре інтегрована і тим самим «забезпечувала джерело контактів для злочинців, можливість обмінюватися досвідом і розробляти способи просування їхніх спільних інтересів» (Varese, 1998, p. 525).

Д. Лихачов буквально на наступний рік (1928) після закінчення аспірантури потрапив до табору за участь в «антирадянському» гуртку і був звільнений тільки 1931 р. У 1935 р. він видав книжку «Риси первісного примітивізму злодійського мовлення», у якій на основі свого табірної досвіду описував, зокрема, і те, що життя злодіїв регулюється набором суворих правил, які поширюються на найдрібніші деталі повсякденного побуту і діють як система «колективних переконань» (Likhashev, 1935, p. 55). У майбутньому цей набір правил почав формулюватися як «злодійський кодекс» (Varese, 1998). Досліджуючи закриті архіви МВС, О. Гуров пише, що в 1950-ті рр. переважна більшість злодіїв у законі (80 %) були професійними кишеньковими злодіями. При цьому відсоток злодіїв у законі не перевищував 6–7 % від загальної кількості професійних злочинців і рецидивістів (Gurov, 1990). Варізе пише, що «злодії часто страждають на наркоманію» (Varese, 1998, p. 519). Посилаючись на опубліковані матеріали, можна припустити, що в період, коли сформувалася злодійська спільнота, до в'язниць було відправлено і велику кількість людей, які вживали наркотики, і

безпритульних, які також могли мати проблеми з наркотиками (Latypov, 2011). Тому, коли керівництво СРСР заявляло з кінця 1930-х до 1970-х років, що з наркотиками в СРСР покінчено, йшлося, очевидно, про наркотики, які циркулювали на волі, тоді як «культуру споживання наркотиків» могла зберегти тюремна спільнота, додавши відповідні «поняття» у так званий злочинський кодекс.

Нівелювання проблеми наркоспоживання в суспільному дискурсі лише посприяло зростанню цього явища. У 1970-х рр. А. Габіані, керівник грузинського відділення Всесоюзного дослідницького інституту МВС, провів низку досліджень у Грузії та загальносоюзного масштабу. У його праці 1977 р. «Наркотизм. Конкретно-соціологічне дослідження на матеріалах Грузинської РСР» (Gabiani, 1977) ми звернули увагу на картування постійної мережі розповсюдження партій викраденого медичного морфіну з хімічного заводу в Чимкенті (Казахстан) до Тбілісі, Баку, Єревана та Москви зі складною комбінацією посередників, зв'язкових, груп силової підтримки, оптових і роздрібних дилерів. Характер і структура описаних взаємодій вказує на детальну схожість / спорідненість зі складною системою передання кодованої інформації між таборами та узгодження дій, вдосконалених багатьма поколіннями злочинців, зокрема й для того, щоб знайти та маніпулювати «слабкими» тюремними й державними чиновниками для організації постачання до в'язниці алкоголю та наркотиків (Pallot & Piacentini, 2012).

У 1988 р. Б. Левін, керівник сектору соціальних проблем алкоголізму і наркоманії Інституту соціології АН СРСР, провів дослідження в Казахстані на вибірці із 428 ув'язнених за наркотичними статтями. Ті дані, які він наводить, схожі на дані, отримані А. Габіані, і за моделями вживання наркотиків, і за поширеністю споживання, і за уподобаннями серед різних наркотиків (B. Levin & Levin, 1991).

Роблячи проміжні висновки про взаємозв'язок культури споживання наркотиків і тюремної субкультури, пошлемося на дані реєстру Міністерства охорони здоров'я 1990 р., де зазначено, що Українська РСР посідала друге місце за рівнем споживання наркотиків (38,4 на 100 000) у СРСР після Туркменської РСР (Rensselaer Lee, 1992, р. 22). Водночас на брифінгу МВС у Москві в лютому 1990 р. повідомлялося про

кримінальну статистику: «Один засуджений наркоман упродовж життя тричі брав участь у крадіжках і грабежах» (Rensselaer Lee, 1992, p. 21).

У роки незалежності Україна, як і інші пострадянські республіки, зіткнулася з різким зростанням кількості споживачів наркотиків. Дослідники вказують здебільшого на ті самі причини, що сприяли і попереднім масштабним хвилям наркоспоживання – військові дії в Афганістані, антиалкогольна кампанія М. Горбачова, зниження рівня життя населення (S. Friedman, Rossi, & Flom, 2006; Guilinsky, 2004; IHRD, 2009; Paoli, 2002). Починаючи з 1991 р. державні чиновники ухвалили низку законів і підзаконних актів, які додатково криміналізували значну частину споживачів наркотиків (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021). У рамках цього міркування важливо зазначити, що у 2010 р. з посиланням на міжнародну концепцію «визначеної добової дози», як це передбачено Міжнародним комітетом з контролю за наркотиками, у таблицю порогових величин було внесено поправки відповідно до Наказу МОЗ № 634. Порогову величину ацетильованого опію, який є найпоширенішою речовиною в середовищі споживачів ін'єкційних наркотиків в Україні, було знижено з 0,1 г до 0,005 г. Таким чином, імовірність бути покараним за ацетильований опій збільшилась у 20 разів (Pinchuk, Shum, & Rumyantseva, 2015). Це буквально означає, що людину можна покарати і ув'язнити за кількість, яку можна знайти в залишках на поршні використаного шприца (Golichenko & Merkinaite, 2011). Таким чином, можна припустити, що ті процеси, які об'єднали злочинський світ і наркоспоживання в радянські роки у в'язниці та, відповідно, внесли в наркоспоживання елементи «понять» злочинського кодексу, існують уже як певна культура, що продовжує відтворювати себе через повторювані цикли ув'язнення-звільнення-ув'язнення, через які вимушені проходити люди, що вживають ін'єкційні наркотики (Mazhnaya et al., 2016).

У нашій вибірці менше ніж 1/3 осіб (n=8) сказали, що у них не було досвіду ув'язнення. Решта відповідей (n=18) розподілилися порівну між тими, хто позначав себе як «першохід» і як «рецидивіст». Наведемо кілька цитат, які демонструють взаємопроникнення злочинської культури і наркоспоживання. Наприклад, цитата з інтерв'ю з чоловіком, якого посадили за розбій із застосуванням зброї:

І: Якщо тобі не важко, розкажи про вживання у в'язниці (СІЗО). Як це відбувалося?

Р: Ну... з нами там грузини сиділи, які вживали... Ну, і так, з ними спілкувався, там якраз смотрящий був один, за хатою. Ще й у кримінальному світі вагу мав, «бродяга» називався він. Це в ті часи шанована людина, можна сказати, після злодія друга людина. Ну, і він теж торчав, вживав. Ну, вони собі постійно затягували (Віктор, 36)

Та сама людина розповідала, як відбувалося вживання в колонії (УВП, «табір»):

І: На табір. А в таборі?

Р: Ну, там теж проскакувало. Там був час такий, що на яму закривали на два тижні, і два тижні там не вживав. Потім піднявся з ями, мене ще на бараку пацани зустріли, я раз вжив, і після цього потім не вживав місяці 3-4, ось так. Ну, і так, періодично, міг раз на місяць собі дозволити. Було б бажання – міг би і щодня вживати, за бажання. Просто що в мене там відповідальність була, я дивився за бараком ось цим, тобто в мене там були «барачні» гроші, і злодійські гроші, у мене все було. Мені треба було в тверезому, як то кажуть, стані перебувати. Там усякі моменти вирішувати, спілкуватися з людьми. Не тільки по місцю, а ще й по Україні вирішувати питання (Віктор, 36).

Це свідчення, отримане від однієї людини, добре описує ситуацію, в тому числі зазначену Ф. Варізе. Злодій, перебуваючи у в'язниці, може «балуватися» наркотиками, «марафетом», але ніколи не доходить до залежності, оскільки це робить його відкритим для маніпуляцій з боку адміністрації в'язниці. Але при цьому на злодіїв у таборах працюють так звані пацани, які виконують доручення від імені злодіїв, наприклад, зі збирання коштів на «общак» – комунальний фонд для підтримки групової діяльності, підкупу посадовців і догляду за сім'ями ув'язнених (Varese, 1998). І ось їм, як відповідальним за гроші, вживати наркотики заборонено.

Протягом 2018–2020 рр. ми провели два дослідження, зокрема і в українській в'язниці, у яких проінтерв'ювали близько 80 людей, які вживають наркотики та мали нещодавній досвід ув'язнення (вийшли на волю менш як рік тому), та понад 100 людей – працівників пенітенціарної системи (охоронців, оперативників, працівників соціально-виховної служби та тюремних медиків). Значуща частина саме представників системи розповіла нам про вживання наркотиків у в'язниці. Наприклад, лікарі, які справді можуть оцінити стан ув'язнених, наводили такі цифри: від 70 % до 90 % ув'язнених (для рецидивістів цифри зростають) мали досвід вживання наркотиків до ув'язнення, і до 90 % ув'язнених продовжують вживати у в'язниці.

«Треба розуміти, що у Василя Івановича колонія, у нього першоходи, хто перший раз потрапив, перше засудження. У нього 60 на 40. А ось у решти, у Бориса Петровича – там 90 на 10. 90 %, які колються» (Ілля, лікар).

Такого стибу висловлювання можуть характеризувати не лише відкритість інформантів, а й рутинізованість наркоспоживання в українській в'язниці (Dmitrieva, Stepanov, Svyrydova, et al., 2021). Деякі з наших інформантів-ув'язнених мали тривалу історію наркоспоживання та численних відсидок. Наприклад, в Одесі було багато інформантів старшого віку, у яких перші відсидки були в 1970-х рр., а початок вживання – у 1960-х. Наведемо тут великий уривок з інтерв'ю, бо історія інформанта з шістьма відсидками доволі красномовно описує саме взаємопроникнення практик наркоспоживання та злочинської спільноти.

Р: Фактично живу, народився, виріс, садок Кіровський. І той час, 65-й рік. Мені 13 років, 14, пацан, уже дівчата, «дівочки», пацани, друзі, гроші, карти. На вулиці ми ростемо, це час такий, що після війни тільки 20 років минуло. Тоді перші наркотики – морфій, таблетки на кодеїні, чистий кодеїн. Це взагалі, це різне... Морфіністи – це перші кишенькові злочини були, але кишенькові злочини не такі. Бачили фільм «Місце зустрічі змінити не можна»? Коли Жеглов каже Шарапову,

каже, що таке кишеньковий злодій?⁸³. Це так і є. Кишенькові злодії – це раніше були, а зараз це не кишенькові злодії. Я знаю, бачу, бо жив і виріс у цьому колі і сам був теж. Кишенькові злодії – це були перші з фронтовиками, зате з таборів морфій почали. Кишеньковий злодій завжди чистий, акуратний, поголений, начищений, одружений, діти, вони всі. Ось вони – морфій, морфіністи чисті, акуратні... Ми крали, а вони вже, хто постарший, так вони кололися. У років 16–17 я під шкуру колов морфій, сам собі по м'язу колов, довго колов по м'язу. Десь до 70-го року і потім... Морфій продавали, у різних районах міста були хати... Медичний, чистий.

I2: Морфіністи були кишеньковими злодіями. Кишенькові злодії іноді сідають внаслідок своєї професії до в'язниці. Вони ніби з в'язниці й назад. Наскільки у в'язниці було поширене вживання?

P: У ті роки було дуже. Було чимало і в достатку. Хто знав. Хто не знав, то від його спілкування потім сідав. Він не вживав, а виходив наркоманом, таке діло. Було таке, що приїжджали в 14-ту (УВП № 14) – це тут у нас суворий режим був, що зі свободи під'їжджали, просили, кидали гроші, щоб їм викинули наркотики, бинти. Було таке, було у 80-х роках. До 80-х років була № 14.

I2: Крім кишенькових злодіїв, хто «торчав» ще в 60-ті?

P: Гравці, катали були серйозні. Їздили в Москву, де з усього Союзу з'їжджалися. У нас були такі серйозні люди, що на рік він собі зауповував кілограм морфію. Він собі. Катали – це барбутчики⁸⁴. Він собі набарбутив, він там грає, він собі виходив, зметикував, вколовся і далі грає, такі музиканти. Я просто можу сказати, з ким я спілкувався, де я обертався, різні були, і ділові були, і блатні були, які блатні – не поважалося, якщо блатняк, так, щоб не знала братва, бо це не добре вважалося (Денис, 65)

⁸³ «Ти зрозумій, кишеньковий злодій, «щипач» – це найвища кримінальна кваліфікація. Вона шліфується роками» – цитата з к/ф «Місце зустрічі змінити не можна».

⁸⁴ Барбутник – гравець у карти (Язык Одессы. Слова и фразы. 2013).

У цьому уривку згадується, що попереднє стосовно інформанта покоління людей, які вживають наркотики, – це фронтовики (герої-наркомани) (Latypov, 2011) і кишенькові злодії, які були й елітою злочинського світу (Gurov, 1990). Також важливо, що кишенькові злодії «з таборів морфій почали», і це прямо свідчить про наявність певного сплаву між наркоспоживанням і злочинською культурою. І те, що серед «блатних» наркоспоживання «не поважалося», але відбувалося. У наступному уривку ми наведемо цитату молодого чоловіка, що вживає наркотики, який, ще не маючи тюремного досвіду, брав участь у «допомозі» злочинській спільноті.

Р: Ширка на той час коштувала... Ну, коли я починав вживати, вона вже була по 70 гривень. Хоча я застав ще людей, які і по 3 гривні купували, і по 15 купували. Тобто за куб віддавали. Героїн, звісно, дорожчий. Почав я з героїну, так вийшло. Були люди, були виходи. І знову ж таки, мене підтягнули в один двіж. Ну, тобто ще до відбування покарання. Тобто все пов'язано з ув'язненням. Тому що допомагати пацанам, кому реально важко... там передача, там... Ну, і тягнули наркотики в зони. Не в одну, а по пів України. Спочатку я не вживав, а потім уже...

І2: А ось, якщо можеш, кілька слів. Підтягнули у «двіж». Якщо що, поправ мене. Ти вживав на дворах?

Р: Так. Через знайомих, виходить, трохи. Я ще не торчав, навпаки. Намагаються брати таких, хто поки що не вживає, кому можна довірити заборону. Що таке заборона? Ось той самий наркотик – це заборона в МПВ уже. Впевнені, що він не наркоман – не вживає. І ось так раз, два, три. А потім, коли була можливість, передавалася непогана така партія. Мені кажуть: хочеш – візьми собі, побалдієш. Спробували героїн. Приїхали до Києва – ну, думаємо, раз спробували, і все, вистачить. А вже хочеться. І почалася ширка. А ширка – це такий матеріал, який ти можеш... якщо голова є, можеш сам собі варити. А немає голови – іди мути гроші, іди купуй у бариг. Якщо трошки розуміє... припустімо, у кримінальному світі не можна піти просто взяти, стати продавати ширку. За це з тебе спитають, тому що це барижництво, це заборонено. Якщо називаєшся порядною людиною, ти не маєш права брати і реалізовувати. Це в кого якісь збої є в житті, ті продають.

Їх спеціально ставлять, щоб вони продавали. Вони куди треба виділяють грошима, тобто там багато своїх нюансів. ... (у в'язниці) не виключені ті, які люблять просто добре провести час, відпочити. Не вся ж злочинська каста... Взагалі, по поняттях заборонено. Люди, які чимось займаються, за щось відповідають – заборонено вживати наркотики. Ти не маєш права. Припустимо, коли збираються збори, людям щось розповідати, якщо ти напідпитку, наколотий або ще якийсь. Ти не маєш права щось десь говорити. Тобі не мають права щось говорити. Які у вас ще є запитання? (Максим, 28)

На відміну від автора попереднього висловлювання, цей молодий чоловік був у в'язниці тільки раз. Під час дослідження ми не раз стикалися із судженнями, що на «зонах» для першоходів життя набагато жорсткіше, що молоді люди активно вибудовують своє життя, озираючись на «поняття». Наприклад, коли психолог намагався переконати ув'язнених, що самогубство за картковий борг у 3000 гривень надто велика ціна, то вони говорили, що це нормально – це борг честі. В уривку, наведеному вище, в категоричній формі звучить, що «барити» не можна, вживання наркотиків по «поняттях» заборонене, а своє «надмірне» бажання поділитися інформацією про влаштування спільноти інформант перериває наприкінці зустрічним запитанням. З іншого боку, він описує і початок стабільного вживання внаслідок участі у «двіжжі», і те, що люди (злочинці) «просто можуть відпочити», вживаючи наркотики.

Для аналізу роботи наркопоняття у житті людей, які вживають наркотики, ми повернемося до випадку, описаного в результатах. Один наш інформант за допомогою «наркопоняття» під час активного вживання «кришував» точки продажу наркотиків, а потім з їхньою допомогою «стежив» за п'ятаком у ЗПТ, контролюючи й одержуючи дивіденди за винесення учасниками програм ЗПТ наркотичних препаратів за межі сайту. При цьому інформант жодного разу не був у в'язниці. Тобто він використовує «кримінальну стилістику» виключно як ресурс для матеріального збагачення. Схоже спостереження зроблено в праці (Copes et al., 2008), у якій наводять приклади того, як вуличні торговці наркотиками вдаються до словесних «захистів», щоб дистанціюватися

від наркоспоживачів, для підтримки свого статусу «крутих», що гарантує їм фінансові вигоди.

Для концептуалізації мови як ресурсу ми звернемося ще раз до праці Д. Лихачова, який розглядав злочинське мовлення як таке, що слугує винятково для одностороннього зв'язку, без потреби в спілкуванні. «Злочин цікавиться не передачею своїх думок і поглядів (це, очевидно, мається на увазі під терміном «спілкування»), а самим лише тим ефектом, який справляє слово на оточення» (Likhachev, 1935, p. 57). Це узгоджується з аналогічними спостереженнями, які зробив найавторитетніший соціальний психолог Філіп Зімбардо під час Стенфордського тюремного експерименту: у в'язниці набагато важливіше те, що людина демонструє, ніж те, що вона відчуває (Haney & Zimbardo, 1977).

Аналізуючи далі мовні форми злочинського мовлення, Д. Лихачов вважає, що в цій мові не уявлення злочинців про світ, а скоріше те, «яким його бажає, прагне бачити злочин»; завершуючи свої міркування, він доходить висновку, що злочинська мова має характерну експансію за межі злочинського кола, сприяючи поширенню злочинської ідеології (Likhachev, 1935, p. 81). Через 30 років після праці Д. Лихачова, наприкінці 1960-х, С. Довлатов, розширюючи ці спостереження, напише в автобіографічній повісті «Зона» про ув'язнених, які вийшли з тюрми.

«Вони селилися між таборами в полі зору вартових... Вони одружувалися бозна з ким. Калічили дітей, втовкмачуючи їм тюремні премудрості: «Тільки дрібна риба потрапляє в сітку...» У результаті селище жило табірним кодексом. Населення його хизувалося блатними звичками. І навіть третє покоління будь-якої сім'ї кололося морфіном» (Dovlatov, 2012).

Ми починали наші роздуми про «наркопоняття» в теперішній час із констатації проникнення елементів злочинської культури в «позатюремне» суспільство у вигляді «фені», «шансону» тощо. Провівши аналіз, ми можемо говорити, що через 90 років після написання праці Д. Лихачова і 60 років – після «Зони» С. Довлатова, внаслідок експансії мовленнєвих форм і моделей поведінки «злочинців», зокрема символічно й

територіально, ми всі зараз у пострадянських країнах живемо нібито «в полі зору вартових», неподалік в'язниці. Коли в пострадянських країнах молодий чоловік або дівчина починає вживати наркотики, бажаючи розширити свідомість або наслідуючи рок-кумирів, начитавшись контркультурних творів або «бітників», протестуючи проти батьківського контролю або сподіваючись соціалізуватися серед однолітків, він / вона разом із самим препаратом неусвідомлено приймає цілі блоки когнітивних конструкцій / соціальних уявлень і символічно опиняється на запнутій «шконці» в кутку напівтемного бараку колонії з одним шприцом на п'ятьох ув'язнених та усіма супутніми цьому положенню зобов'язаннями.

Ми хотіли б звернути увагу на ще один причиново-наслідковий зв'язок, що виникає внаслідок особливого місця тюремної культури саме в пострадянських країнах, який також доволі часто трапляється в наративі наших інформантів щодо участі в будь-якій криміналізованій дії (наприклад, у вживанні наркотиків чи крадіжці): «всі пішли, і я пішов». Ф. Зімбардо, описуючи Стенфордський тюремний експеримент і концептуалізуючи його результати в рамках тюремної системи США, вказує на руйнівний аспект дегуманізації тюремного ув'язнення, через заперечення здійснення індивідуальних вольових дій і свободи вибору, що призводить до того, що люди «втрачають здатність до самокерування, а також когнітивну здатність протистояти впливу зовнішніх сил» і стають найвищою мірою пасивними оброблювачами цього впливу (Haney & Zimbardo, 1977, p. 277). Концептуалізуючи, зокрема, і свій досвід перебування в радянській в'язниці, Д. Лихачов робить аналогічні висновки, але вже стосовно іншої сили – злочинського середовища, що керується догмою традиції та вимагає від людини не індивідуалізації, а асиміляції, яка передбачає прийняття суб'єктом чужих настанов, несамотійності та нездатності до здійснення «спонтанного психічного акту» (Likhachev, 1935, p. 55). Дійсно, в СРСР і в пострадянських країнах у в'язниці людина підпадає під вплив двох систем, що відтворюють одна одну. З одного боку, традиційна – адміністрація в'язниць із Правилами внутрішнього розпорядку, з відділами оперативно-розшукових і соціально-виховних заходів, яка підтримує мережу інформаторів і «активістів» серед ув'язнених. З іншого боку – злочинська спільнота, зі своїм «кодексом» та ієрархією, яка теж має своїх «смотрящих» серед тих самих

ув'язнених. Сучасні дослідники пенітенціарної системи пострадянських країн вказують на це як на відмінність від основної концепції західної пенології, що ґрунтується на принципах паноптикуму – небагато осіб стежать за багатьма (Foucault, 1977b). Кримінологи Л. Піачентіні та Г. Слейд пропонують розглядати радянську та пострадянську пенологію через модель «поліоптикуму» – коли багато осіб спостерігають за багатьма (Piacentini & Slade, 2015). Вводячи поняття карцерального колективізму, науковці спираються на роботу О. Хархордіна (Kharkhordin, 1999), який простежив, що всі соціальні інститути радянського суспільства були засновані на взаємному, колективному нагляді / спостереженні. Висновки, до яких доходять Л. Піачентіні та Г. Слейд, демонструють, що таке «цілковите розосередження влади та встановлення порядку на самих ув'язнених», «подвійний нагляд» стає можливим та ще більш керованим лише в певній формі радянських / пострадянських в'язничних просторів, для яких характерним є масове / колективне проживання в бараках / загонах колоній і багатомісних камерах СІЗО (Piacentini & Slade, 2015, p. 183).

У попередньому розділі про масове житло ми продемонстрували, що перенаселеність, скупченість, обмеженість, відсутність приватного простору є деструктивними силами в житті людини. Ці чинники посилюються в рамках просторів пенітенціарних систем пострадянських країн, призводячи до чергового масового відтворення патернів наркоспоживання.

Ми б хотіли приділити увагу двом новітнім публікаціям з громадського здоров'я, де розглядаються «поняття» як «the understandings» і вплив тюремної спільноти на біомедичні інтервенції. Родс, досліджуючи проблеми, з якими зіткнулася імплементація програм замісної підтримувальної терапії (ЗПТ) метадоном у в'язницях Киргизстану, описує легітимність героїну в злочинській спільноті і неприйняття програм ЗПТ, оскільки вони виходять від адміністрації в'язниці (Rhodes et al., 2019). В іншій статті цих самих авторів подано аналіз становлення тюремної / злочинської спільноти аналогічний нашому, але до нього лише частково включено наркоспоживання (Azbel, Morse, & Rhodes, 2020).

Західні етнографи наголошують на тому, що люди, які вживають наркотики, переймають на себе мовленнєві форми і мораль тих, хто їх вивчає, і повторюють за

дослідниками мантри громадського здоров'я: «Я ніколи ні з ким не ділюся шприцом» (Campbell & Shaw, 2008; Carroll, 2013). Ми провели наш аналіз, зокрема, і для того, щоб продемонструвати, що наркопоняття беруть участь у саморепрезентації ЛУІН як етичних споживачів, котрі користуються «тільки своїми шприцами», але вже з оглядом на «мораль» тюремної / злочинської спільноти.

«Бо за це можуть рота розірвати, якщо баян ВІЛ-інфікований комусь даси, постраждаєш за це. Серед таких пацанів у нас ніхто не приховує. Попав – так попав, братан. Я ВІЛ-інфікований. Мої шприци не беріть, не промивайте, не лізьте ніхто нікуди. За це можна й порізати, я ж кажу» (Михайло, 46).

На наш погляд, інтервенції, спрямовані на конкретні зміни в поведінці людей або в просторі, часто призводять до відтворення тих практик, які інтервенції намагалися змінити, але вже в іншому контексті або просторі. Практики людей, які вживають наркотики, є втіленням більш широкої та всеосяжної культури, що визначає їхнє життя, у якій цінність здоров'я перебуває далеко не на першому місці. До того ж відтворені практики внаслідок особистої дії, що докладається до них, стають більш стійкими. Тобто зусилля, що витрачаються на інтервенцію, можуть призвести лише до збільшення зусиль і зростання проблеми. Браян Келлі, описуючи наслідки рішень міської влади Нью-Йорка, яка зібралася зробити привабливішим для туристів парк Сан-Хосе, перетворивши його на безпечніший та відкритіший, демонструє, що такого роду інновації несуттєво змінили сексуальні практики ЧСЧ: «Сексуальні культури перебувають у постійному режимі виробництва й реконфігурації, тож втручання держави з метою придушення або усунення небажаної сексуальної культури може бути невдалим» (Kelly & Muñoz-Laboy, 2005, p. 366).

Водночас інтервенції працюють на зміну стосунків, витіснення вкорінених практик і перетворення ресурсів, що призводить до порушення функціонування складних систем (Hawe, Shiell, & Riley, 2009). Своєю чергою, складні системи мають здатність до самоорганізації та збереження стійкості (Whyte, 1993), у результаті їхня реакція на певне втручання буде непередбачуваною, що призведе до ефектів, які не планувалися і не рефлексувалися від самого початку (Chandler, Rycroft-Malone, Hawkes,

& Noyes, 2016). До того ж надія на системні, структурні інтервенції, які могли б охопити широкий контекст, але створені в рамках однієї галузі знання, може бути не виправдана. Проблематизація будь-чого передбачає операціоналізацію поняття в рамках наявної структури через системи знання про неї, які своєю чергою підтримують стійке існування початкової структури (Bacchi, 2012; Fleck, 1979; Giddens, 1986; Mowles, 2014).

Д. Керролл у статті, присвяченій аналізу уявлень різноманітних спеціалістів, включених у поле профілактики та лікування залежності в Україні, акцентує увагу на конструкті «бажання», що має бути в пацієнта для початку лікування. Аналізуючи відносини між наративами, стратегіями людей, які вживають ін'єкційні наркотики, і картиною залежності, яку визначають фахівці, авторка доходить висновку, що «клінічна парадигма залежності... має розумітися як дискурс» (Carroll, 2016a, p. 212), при тому, що моральні складові дискурсу професіоналів залишають мало простору для ідентичностей і практик споживачів наркотиків, які не задовольняють домінантні уявлення, що перешкоджає програмам ЗПТ позитивно впливати на життя людей, які вживають наркотики.

Починаючи з пілотування наших дослідницьких практик, ми намагалися відійти від панівних уявлень, які негативно позначаються на житті людей, що вживають наркотики. Зокрема, через визначення простору життєтворчості споживачів наркотиків як «сусіднього світу» і вигадування новомови для неймінгу пілотного проєкту Pathogonia. Герберт Ган пропонує дослідникам концептуалізувати нові поняття для опису відносин між простором, практиками, різноманітними інститутами та відтворенням нерівності для того, щоб не підтримувати застарілі режими оптики (Gans, 1997). С. Фрейзер і К. Валлентайн пропонують на рівні політик, що визначають способи управління громадським здоров'ям, переглянути розуміння лікування метадоном як «заміни» героїну. Тим самим уявлення про героїн також мають бути переглянуті, оскільки «малоймовірно, що його (метадону) статус покращиться, якщо не покращиться і метафора героїну» (Fraser & Valentine, 2008, p. 56). Інші автори, розглядаючи через призму теорії П. Бурдьє каральні санкції та подальші реабілітаційні заходи кримінального правосуддя щодо злочинців, доводять висновок, що реабілітація є

малоймовірною, тому що природа «габітусу» людини стійка до раптових змін (Shammas & Sandberg, 2016). Своєю чергою, Г. Мур із колегами закликає розпочинати інтервенції з «розуміння природи проблеми» та «великого синтезу даних про функціонування складних соціальних систем із залученням міждисциплінарних знань» для того, щоб спостерігати реакцію системи та проводити коригування втручання, що сприяє позитивним результатам (G. F. Moore et al., 2019, p. 39).

Висновки

У презентованій дисертації було розглянуто можливості та обмеження методологій (авто)біографічного інтерв'ю, прогулянкових інтерв'ю та візуальних методів. На практиці було продемонстровано конвергенцію та синергію виявлених можливостей зазначених методологій та роботу асамбляжу методів. На теоретичному, методологічному та етичному рівнях було проведено аналіз використання візуальної методології в соціології та суміжних дисциплінах. Представлений культурологічний аналіз фотографічного об'єкта з погляду відповідності етичному підходу привів до розроблення екологічного дослідницького інструменту. Таким чином, у рамках представленого дисертаційного проєкту було теоретично й етично обґрунтовано та емпірично апробовано комплексний підхід для вивчення маргіналізованих груп, включно з людьми, які вживають наркотики. **Новизна розробленого підходу** порівняно з наявними полягає в такому:

1. У дисертаційній роботі на основі розгляду етичних питань на всіх етапах підготовки, проведення та роботи з методологічними результатами **вперше в науковій літературі обґрунтовано першорядну роль етики як основної методологічної передумови розробки методів дослідження маргіналізованих груп.**

2. Автором створено оригінальну дослідницьку методику, в якій людина, з одного боку, не вичерпується фотографією, а з іншого – залишається представленою на ній. Тоді як сама фотографія виступає самостійною інформаційною одиницею, що використовується нарівні з іншими зібраними даними.

3. Автор дав нову інтерпретацію фотографічної практики, яка отримана на основі критичного осмислення процесу виробництва / відтворення маргінальності. Ця

інтерпретація полягає в тому, що **готові фотографії виступають як аргумент критики організації соціально-фізичного простору.**

4. Автор здійснив етично коректну адаптацію відомих методів шляхом їх «переробки» та переосмислення відповідно до виокремлених етичних передумов і критичного погляду на процес виробництва / відтворення маргіналізації та маргінальності самими дослідниками / учасниками досліджень. Розроблений підхід унікальний тим, що поєднує в собі рідко використовувані інструменти та низку відомих методів, адаптованих саме для вивчення маргіналізованих груп, тобто є таким, що враховує особливості їхнього способу життя, середовища проживання та повсякденної культури.

5. Розроблена автором дослідницька методика дає змогу суттєво знизити зміщення в інформації, пов'язані із вторгненням дослідника в життя респондента. Вона дала змогу втілити переваги ненав'язливого дослідницького втручання, підвищити «етичну чутливість» як частину дослідницької стратегії та змістити фокус із самого інформанта на просторове втілення його повсякденності.

На основі апробації дослідницького підходу було представлено методологічні рекомендації щодо застосування комплексної методології для вивчення маргіналізованих груп. На основі змістовних висновків було представлено рекомендації для їх можливого застосування в роботі організацій громадського здоров'я. Продемонстрований автором зв'язок емпіричних результатів, отриманих за допомогою застосування комплексної методології, і тюремної культури є підставою для створення більш збалансованих підходів громадського здоров'я.

Апробування комплексної методології на прикладі вивчення доступу людей, які вживають наркотики, до лікування ВІЛ, дало змогу продемонструвати обґрунтованість теоретичної та методологічної аргументації для створення комплексного підходу, а також скоригувати дослідницький інструментарій у польових умовах для створення передумов дослідницької взаємодії, більш зорієнтованої на інформанта.

Обговорення результатів використання представленої комплексної методології дає змогу говорити про те, що, з одного боку, отримані висновки є консистентними з результатами, отриманими іншими вченими, а з іншого – частина висновків

заповнюють лакуни і є змістовно новим знанням про людей, які вживають наркотики, в Україні.

На основі змістовних висновків після апробації методу були надані рекомендації для їх можливого використання в роботі організацій громадського здоров'я. Зокрема, описана нами маргіналізованість і виключеність місць проживання інформантів є одним із найважливіших чинників, які впливають на формування практик щодо здоров'я. Проблеми із житлом, описані інформантами, зіставні із характеристиками життя безхатченка, тобто їм завжди «доводиться співмешкати з ким-небудь» (MacKnee & Mervyn, 2002). Хоча в буквальному сенсі безпритульною можна вважати лише одну інформантку, яка користується «кутком» кімнати в аварійному стані за те, що ділиться з господарями наркотиками.

У Нью-Йорку в середині 1990-х рр. була апробована програма «Насамперед проживання» (Housing First), що виступала альтернативою поширеній програмі «Насамперед лікування» (Treatment First). Принципова відмінність між двома програмами полягала в тому, що «Насамперед проживання» пропонувала незаможним і безпритульним людям із супутнім вживанням алкоголю та наркотиків почати проживати в умебльованих кімнатах, але при цьому не робила акценту на утриманні від наркотиків, як у програмі «Насамперед лікування». При цьому, окрім житла, надавалося консультування щодо зниження шкоди від психоактивних речовин (Watson et al., 2017) і можливість щоденного звернення по допомогу з інших питань до групи підтримки проєкту, яка складалася з фахівців різного профілю (Nicholls & Atherton, 2011). Надалі досвід було широко інституалізовано у США та Канаді, а також у європейських країнах, таких як Франція та Фінляндія. Хоча в програмі немає суворої заборони на вживання наркотиків, результати проведених порівняльних досліджень показали, що клієнти програми «Насамперед проживання» значно рідше вживали наркотики, відновлювали життєві навички, зокрема й щодо здоров'я, ніж ті, хто брав участь у програмі «Насамперед лікування» (Padgett et al., 2011). Крім того, автори робили висновок про те, що «наявність безпечного місця проживання, мабуть, дає більше можливостей і мотивації для контролю над вживанням психоактивних речовин порівняно з доступними альтернативами колективного лікування в стаціонарі» (Padgett

et al., 2011, p. 6). Інші автори вказували, що саме «житло і філософія зниження шкоди» надали своєрідний перепочинок і можливості людям, яких зазвичай лишають поза увагою і допоміжні служби, і система охорони здоров'я (Stergiopoulos et al., 2014, p. 11).

Критичне осмислення програми полягало в тому, що в такий спосіб, хоча й без повного позбавлення громадянських прав, здійснювалося видалення маргіналізованих груп із соціального середовища, яке можна позначити як «механізм тимчасової бездіяльності / стримування» (Norreger, 2012, p. 462). Крім того, внаслідок бюджетних обмежень саме житло могло перебувати в несприятливих районах, у яких «продаж і вживання наркотиків відбуваються відкрито» (Jamie Suki Chang, 2017, p. 2). Тобто самі умови місця проживання могли сприяти скупченню людей, що вживають наркотики, що, звісно ж, може негативно впливати на психічне здоров'я тих, хто там проживає (Neale, 2001). До того ж в інших працях було описано, що робота міждисциплінарних команд підтримки може бути формалізованою, а самі члени команд не мають достатнього рівня навчання та підготовки (Kertesz et al., 2015). Наявність такого роду складнощів може призводити до того, що частина клієнтів програм опиняються в ситуації, коли вони втрачають соціальні зв'язки, які у них були на вулиці (Hodgetts et al., 2006), але не отримують необхідної підтримки в новому місці, що призводить до процесів самоізоляції, яка обмежує їхні можливості для реінтеграції в суспільство (McNaughton, 2008).

Імплементація подібних програм в Україні могла б надати тимчасовий притулок людям, принаймні на той час, доки здійснюватимуться більш системні зміни. Водночас те, що програми «Насамперед проживання» пропонують своїм підопічним доволі великий комплекс послуг, що ґрунтується на філософії зменшення шкоди просто в будинку / під'їзді у клієнтів, також може мати певну цінність у контексті України, де кількість місць із послугами для людей, які вживають наркотики, є обмеженою, і найчастіше вони розташовані доволі далеко від місць їхнього проживання. Якщо в невеликих містах нам було потрібно близько пів години прогулянки з людьми, які вживають наркотики, щоб дійти до пункт обміну шприців, то у великих містах ми могли йти до таких місць близько однієї години. До того ж на таких пунктах надають

допомогу лише в обміні шприців та коротку – «рівний – рівному» консультацію персоналу, на відміну від описаної програми, де з клієнтом працюють дві команди: одна, що допомагає саме з житлом, друга складається з медсестер, психологів, спеціалістів із працевлаштування, роботи із залежністю, сімейних терапевтів та «рівний – рівному» консультантів, які вже ре-соціалізувалися в суспільстві (Nicholls & Atherton, 2011). Ці інтервенції особливо актуальні для України, у якій проблеми безпритульності / бездомності мають тривалу історію, масштаб і сформовану суспільством моральну оцінку, що сприяє подальшій маргіналізації (Owczarzak et al., 2018; Ryabchuk, 2014).

Розглянуті вище практичні рекомендації можна віднести до рекомендацій для найбільш соціально вразливої частини наших інформантів. Далі ми представимо рекомендації, релевантні для більшості інформантів і для маргіналізованої групи людей, що вживають ін'єкційні наркотики, у ширшому сенсі. Розглянута в результатах взаємодія на «п'ятаках», окрім описаних вище потреб у підтримці соціального статусу та соціального капіталу, несе водночас і певне навантаження на інформантів, пов'язане з непрямым тиском оточення, що сприяє рецидиву вживання вуличних наркотиків (McKay, 1999). Розглядаючи «п'ятаки», ми описали, як відбувалися «зриви» в інформантів. Ситуації можуть бути різними, але суть не змінюється: на якомусь певному місці інформант зустрічається зі своїми друзями, які вживають, і потім відбувається вживання наркотиків. З іншого боку, ми описали кілька випадків, коли інформанти інтуїтивно практикували різні способи профілактики рецидиву – в одному випадку описувався супровід чоловіком у ризиковій ситуації, в іншому інформант завчасно перейшов на інший бік дороги, щоб уникнути зустрічі на «п'ятаку», а ще один інформант після того, як став на ЗПТ, віддав сім-картку від телефону матері. Такого роду інтуїтивне знаходження практик, що сприяють власній безпеці, розглянуто авторами статті, у якій інформанти, прагнучи скоротити або припинити вживання, змінювали номери телефонів і переїжджали в інші райони (Daniulaityte et al., 2007).

Такі практики цілеспрямовано формуються за участю психолога в результаті консультацій з когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) і профілактики рецидивів, у яких спільно з клієнтом / пацієнтом ЗПТ складається план мінімізації наслідків від

надзвичайних ситуацій високого ризику, а також формуються стратегії, щоб у такі ситуації не потрапляти (Renner et al., 2018). Інші автори, порівнюючи стандартні медикаментозні програми ЗПТ і ЗПТ разом із консультуванням, доходять висновку, що когнітивно-поведінкова терапія сприяє подоланню ситуацій високого ризику і «збільшує впевненість в опорі прийому наркотиків» (Kouimtsidis et al., 2012, p. 257). Нині існує певний консенсус у тому, що по-різному здійснювані заходи КПТ і профілактики зривів дають позитивний ефект для пацієнтів ЗПТ (L. M. Harvey et al., 2020; Zerden et al., 2020). До того ж такого роду консультації можуть бути організовані в зручній для клієнта формі, зокрема й телефоном, що дає можливість надавати підтримку 24 години на добу (B. A. Moore et al., 2019).

З іншого боку, як ми вже говорили, те, як організовані програми ЗПТ у різних контекстах, може формувати виразно різні уявлення про ЗПТ (Rhodes et al., 2016). Імплементация програм ЗПТ в Україні на базі пострадянської наркології, у якій основними є положення контролю, призвела до ситуації, коли пацієнтам призначають відвідування психолога як санкцію за недотримання правил програми (Dmitrieva, Stepanov, & Mazhnaya, 2021). Тобто клієнти просто бояться потрапляти психологу на очі або ж підходити з проханнями чи запитаннями. Місце, де вони могли б отримати допомогу, насправді виявляється порівнянним із поліцією, в'язницею та лікарнею, тобто «невід'ємною частиною боротьби з наркотиками» (Syvertsen et al., 2017, p. 7). До того ж увесь досвід життя людей, які вживають наркотики, через низку дрібних кримінальних правопорушень під всюдисущим громадським наглядом «ще більше відмовляє їх від звернення по соціальну підтримку чи послуги» (Showalter, 2020).

Ми припускаємо, що те, що програми ЗПТ в Україні з'явилися як відповідь на епідемію ВІЛ, привнесло в організаційні та інформаційні процеси, які забезпечують їхню роботу, консервативні страхи суспільства стосовно того, що люди, які вживають ін'єкційні наркотики, стануть «мостом» для передавання ВІЛ «добропорядному» населенню (Showalter, 2018; Singer & Page, 2014). Конфігурація цих програм майже не змінилася з моменту свого становлення. Те, як керують цими «непокірними тілами», не дає їм можливості для відновлення. При цьому вже понад 10 років тому програми ЗПТ у світі почали розглядатися через призму відновлювального капіталу і відновного

середовища, у якому в людини з'являється сприятливе місце для життя (Parkin, 2016; Rhodes et al., 2019) Відповідно, те, як програми ЗПТ функціонують і на що спрямовані їхні ефекти, набуло більш гуманного клієнтоорієнтованого вигляду (Renner et al., 2018). Водночас Стівен Паркін звертає увагу на те, що клієнти ЗПТ можуть зосереджувати свою увагу на капіталі вуличного рівня, що утруднює для них доступ і набуття відновлювального капіталу (Parkin, 2016).

Практичне застосування отриманих результатів не обмежується розглянутими вище прикладами. Можливо, існують ще й інші напрацьовані поведінкові інтервенції, що могли б сприяти мотивації людей, які вживають наркотики, до прийняття певних поведінкових практик у царині власного здоров'я. Водночас існує можливість для реалізації суто адміністративних репресивних дій у формі заборон із санкціями або відгородження ґратами певних просторів, наприклад біля сайту ЗПТ.

Список використаної літератури

1. Abel, E. L., & Buckley, B. E. (1977). *The handwriting on the wall : toward a sociology and psychology of graffiti*. Greenwood Press.
2. Adams, T. E., & Ellis, C. (2012). Trekking Through Autoethnography. In S. D. Lapan, M. T. Quartaroli, & F. J. Riemer (Eds.), *Qualitative Research: An Introduction to Methods and Designs* (pp. 189–212). Jossey-Bass.
3. Adorno, T. W. (2005). *Minima moralia : reflections on a damaged life*. Verso.
4. Agamben, G. (1998). *Homo sacer : sovereign power and bare life*. (W. Hamacher & D. E. Wellbery, Eds.). Stanford University Press.
5. Agamben, G. (2000). *Il tempo che resta : un commento alla Lettera ai Romani*. Bollati Boringhieri.
6. Agamben, G. (2003). *Stato di eccezione : Homo sacer, II, 1*. Bollati Boringhieri.
7. Allen, M. (2017). *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods*. (M. Allen, Ed.), *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods*. SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781483381411>
8. Alonso, A. (1998). Urban graffiti on the city landscape. *San Diego State University*.
9. Altman, I. (1975). *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space*,

- Territory, and Crowding*. Monterey, California: Brooks/Cole Publishing Company.
10. Altman, I., & Chemers, M. M. (1980). *Culture and environment*. Brooks/Cole Pub. Co.
 11. Anderson, J. (2004). Talking whilst walking: a geographical archaeology of knowledge. *Area*, 36(3), 254–261. <https://doi.org/10.1111/j.0004-0894.2004.00222.x>
 12. Atkinson, P. (1999). Voiced and unvoiced. *Sociology*, 33, 191–196.
 13. Atkinson, P., Delamont, S., Coffey, A., Lofland, J., & Lofland, L. (2007). *Handbook of ethnography*. SAGE.
 14. Atkinson, R. (2002). Life Story Interview. In J. F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds.), *Handbook of interview research: context and method* (p. 981). Sage Publications.
 15. Augoyard, J.-F. (1979). *Pas a pas : essai sur le cheminement quotidien en milieu urbain*. Grenoble: Éditions du Seuil.
 16. Azbel, L., Morse, E. W., & Rhodes, T. (2020). The collective body: Legacies of monastic discipline in the post-Soviet prison. *Theoretical Criminology*, 00(0), 1–18. <https://doi.org/10.1177/1362480620930677>
 17. Babbie, E. R. (2010). *The practice of social research*. Wadsworth Cengage.
 18. Bacchi, C. (2012). Why Study Problematizations? Making Politics Visible. *Open Journal of Political Science*. <https://doi.org/10.4236/ojps.2012.21001>
 19. Baldaev, D. (1992). *Slovar tyuremno-lagerno-blatnogo zhargona [Dictionary of prison-camp-thieves' slang]*. Kraya Moskvyy.
 20. Ball, M., & Smith, G. (1992). *Analyzing visual data*. SAGE.
 21. Banks, M. (2007). *Using visual data in qualitative research*. SAGE.
 22. Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway : quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Duke University Press.
 23. Barad, K. (2012). On Touching--The Inhuman That Therefore I Am. *Differences*, 23(3), 206–223. <https://doi.org/10.1215/10407391-1892943>
 24. Barker, J. D. (2013). Negative cultural capital and homeless young people. *Journal of Youth Studies*. <https://doi.org/10.1080/13676261.2012.718434>
 25. Barratt, M. J., Lenton, S., Maddox, A., & Allen, M. (2016). 'What if you live on top of a bakery and you like cakes?'-Drug use and harm trajectories before, during and after the emergence of Silk Road. *The International Journal on Drug Policy*, 35, 50–57.

<https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2016.04.006>

26. Barthes, R. (1964). Éléments de sémiologie. *Communications*, 4(1), 91–135.
<https://doi.org/10.3406/comm.1964.1029>
27. Barthes, R. (1988). *The semiotic challenge*. Basil Blackwell.
28. Bassett, K. (2004). Walking as an aesthetic practice and a critical tool: Some psychogeographic experiments. *Journal of Geography in Higher Education*.
<https://doi.org/10.1080/0309826042000286965>
29. Bateman, M. (2010). *Why doesn't microfinance work? : the destructive rise of local neoliberalism*. Zed Books.
30. Bateman, M. (2014). The Rise and Fall of Muhammad Yunus and the Microcredit Model. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2385190>
31. Bates, C., & Rhys-Taylor, A. (2018). *Walking through social research*. Routledge.
32. Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind; collected essays in anthropology, psychiatry, evolution, and epistemology*. Chandler Pub. Co.
33. Bateson, G., & Mead, M. (1942). *Balinese character, a photographic analysis*. [New York : New York Academy of Sciences.
34. Baudrillard, J., & Mayer, J. P. (1986). *La société de consommation ses mythes, ses structures*. Gallimard.
35. Bauman, Z. (2014). Desert spectacular. In K. Tester (Ed.), *The Flaneur (RLE Social Theory)*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315765389>
36. Becker, H. (1953). *Becoming a Marihuana User*. Source: *The American Journal of Sociology* (Vol. 59).
37. Becker, H. (1955). Marihuana Use and Social Control. *Social Problems*, 3(1), 35–44.
<https://doi.org/10.2307/798741>
38. Becker, H. (1967). History, Culture and Subjective Experience: An Exploration of the Social Bases of Drug-Induced Experiences. *Journal of Health and Social Behavior*, 8(3), 163. <https://doi.org/10.2307/2948371>
39. Becker, H. (1968). Ending campus drug incidents. *Society*, 5(5), 4–5.
<https://doi.org/10.1007/BF03180440>
40. Becker, H. (1973). *Outsiders : studies in the sociology of deviance*. Free Press.

41. Becker, H. (1974a). Consciousness, Power and Drug Effects. *Journal of Psychedelic Drugs*, 6(1), 67–76. <https://doi.org/10.1080/02791072.1974.10471507>
42. Becker, H. (1974b). Photography and Sociology. *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, 1(1). Retrieved from <https://repository.upenn.edu/svc/vol1/iss1/3>
43. Becker, H. (1981). *Exploring society photographically*. [Chicago, Ill.]: Univ. of Chicago Pr.
44. Becker, H. (1995). Visual sociology, documentary photography, and photojournalism: It's (almost) all a matter of context. *Visual Sociology*, 10(1–2), 5–14. <https://doi.org/10.1080/14725869508583745>
45. Becker, H. (1999). The Chicago School, So-Called. *Qualitative Sociology*, 22(1), 3–12. <https://doi.org/10.1023/A:1022107414846>
46. Becker, H. (2002). Visual evidence: A Seventh Man, the specified generalization, and the work of the reader. *Visual Studies*, 17(1), 3–11. <https://doi.org/10.1080/14725860220137327>
47. Becker, H., & Keller, R. (2016). Ways of Telling About Society. Howard S. Becker in Conversation With Reiner Keller. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 17(2). <https://doi.org/10.17169/FQS-17.2.2607>
48. Benjamin, W. (1991). *Gesammelte Schriften*. (T. W. Adorno, G. Scholem, R. Tiedemann, H. Schweppenhäuser, & H. Tiedemann-Bartels, Eds.). Suhrkamp.
49. Benjamin, W. (1996a). Selected Writings, Volume 1: 1913–1926. In M. P. Bullock, M. W. Jennings, H. Eiland, & G. Smith (Eds.), *Selected Writings*. Belknap Press.
50. Benjamin, W. (1996b). Selected Writings, Volume 2: Part 1, 1927–1930. In M. P. Bullock & M. W. Jennings (Eds.), *Selected Writings*. Belknap Press of Harvard University Press.
51. Benjamin, W. (1996c). Selected Writings, Volume 2: Part 2, 1931–1934. In M. P. Bullock, M. W. Jennings, H. Eiland, & G. Smith (Eds.), *Selected Writings*. Belknap Press.
52. Benjamin, W. (1996d). Selected Writings, Volume 3, 1935–1938. In M. P. Bullock, M. W. Jennings, H. Eiland, & G. Smith (Eds.), *Selected Writings*. Belknap Press.
53. Benjamin, W. (1998). *The origin of German tragic drama*. Verso.

54. Benjamin, W. (1999). *The arcades project*. (R. Tiedemann, Ed.). Belknap Press.
55. Benjamin, W. (2006). *The writer of modern life : essays on Charles Baudelaire*. (M. W. Jennings, Ed.). Harvard University Press.
56. Benjamin, W. (2007). *Illuminations*. (H. Arendt, Ed.). Schocken Books.
57. Berger, J., & Mohr, J. (1997). *A fortunate man : the story of a country doctor*. Vintage Books.
58. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The social construction of reality : a treatise in the sociology of knowledge*.
59. Bertolino, N., Delsante, I., & Haddadian, S. (2017). Consciously uncontrolled: a psychogeographic approach to urban mapping. In A. Plosnić Škarić (Ed.), *Mapping urban changes*. Zagreb: Institute of Art History.
60. Beville, M. (2019). Introduction: Otherness and the Urban. *Otherness: Essays & Studies* 7.1 *Otherness and the Urban*, 7(1), 1–8.
61. Blackstone, A. (2014). *Principles of sociological inquiry : qualitative and quantitative methods*. Washington, D. C: Saylor Foundation.
62. Blumer, H. (1979). *Critiques of research in the social sciences : an appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish peasant in Europe and America*. Transaction Books.
63. Bogdan, R., & Fry, J. (1974). *Being different : the autobiography of Jane Fry*. New York: Wiley.
64. Borisenkova, A. (2017). Le flâneur comme lecteur de la ville contemporaine. *The Russian Sociological Review*, 16(2), 75–88.
65. Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
66. Bourdieu, P., & Ferguson, P. P. (1998). *On television*. New Press.
67. Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. (1992). *The purpose of reflexive sociology (The Chicago Workshop. An invitation to reflexive sociology)*.
68. Bourgois, P. (2000). Disciplining addictions: the bio-politics of methadone and heroin in the United States. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 24(165–195).
69. Bourgois, P. (2003). *In search of respect : selling crack in El Barrio*. Cambridge University Press.
70. Broadhead, R., Friedman, J., & Alicea, M. (2002). *Surviving Heroin: Interviews with*

Women in Methadone Clinics. *Contemporary Sociology*.
<https://doi.org/10.2307/3089997>

71. Bruce, R. D., & Schleifer, R. A. (2008). Ethical and Human Rights Imperatives to Ensure Medication-Assisted Treatment for Opioid Dependence in Prisons and Pre-trial Detention. *The International Journal on Drug Policy*, 19(1), 17.
<https://doi.org/10.1016/J.DRUGPO.2007.11.019>
72. Bryant, A. (2009). Grounded Theory and Pragmatism: The Curious Case of Anselm Strauss. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 10(3). <https://doi.org/10.17169/FQS-10.3.1358>
73. Bryant, A., & Charmaz, K. (2007). *The SAGE handbook of grounded theory*.
74. Bryant, A., & Charmaz, K. (2019). *The SAGE Handbook of Current Developments in Grounded Theory*. London : SAGE Publications Ltd.
<https://doi.org/10.4135/9781526485656>
75. Burawoy, M. (2000). *Global ethnography : forces, connections, and imaginations in a postmodern world*. University of California Press.
76. Burlaka, O., Kopulova, A., & Denysenko, A. (2019). *Balcony chic*. Kyiv: Osnovy Publishing Llc.
77. Burns, L., Gisev, N., Larney, S., Dobbins, T., Gibson, A., Kimber, J., ... Degenhardt, L. (2015). A longitudinal comparison of retention in buprenorphine and methadone treatment for opioid dependence in New South Wales, Australia. *Addiction*, 110(4), 646–655. <https://doi.org/10.1111/add.12834>
78. Butler, J. (2004). *Precarious life : the powers of mourning and violence*. Verso.
79. Butler, J. (2005). *Giving an account of oneself*. Fordham University Press.
80. Butler, J. (2007). Torture and the Ethics of Photography. *Environment and Planning D: Society and Space*, 25(6), 951–966. <https://doi.org/10.1068/d2506jb>
81. Butler, J. (2020). *The force of nonviolence : an ethico-political bind*. Verso Books .
82. Cadava, E. (1992). Words of Light: Theses on the Photography of History. *Diacritics*, 22(3/4), 84. <https://doi.org/10.2307/465268>
83. Campbell, N. D., & Shaw, S. J. (2008). Incitements to discourse: Illicit drugs, harm reduction, and the production of ethnographic subjects. *Cultural Anthropology*.

<https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2008.00023.x>

84. Carpiano, R. M. (2009). Come take a walk with me: The “Go-Along” interview as a novel method for studying the implications of place for health and well-being. *Health and Place*. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2008.05.003>
85. Carroll, J. J. (2013). Key Theories from Critical Medical Anthropology for Public Health Research. Part I: Starting with Foucault: Cultures of Medicine and Meanings of Illness. *Tobacco Control and Public Health in Eastern Europe*. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.729258>
86. Carroll, J. J. (2016a). For lack of wanting: Discourses of desire in Ukrainian opiate substitution therapy programs. *Transcultural Psychiatry*, 53(2), 198–216. <https://doi.org/10.1177/1363461515581543>
87. Carroll, J. J. (2016b). The Social Value of Drug Addicts: Uses of the Useless by Merrill Singer and J. Bryan Page. *American Anthropologist*, 118(2), 452–453. <https://doi.org/10.1111/aman.12545>
88. Castellani, J.-P. (2007). La bataille entre l’écrit et le visuel : fonction de la photographie dans le discours de la presse quotidienne espagnole. In *Texte et Image dans les Mondes hispaniques et hispano-américains* (pp. 77–90). Presses universitaires François-Rabelais. <https://doi.org/10.4000/books.pufr.6297>
89. Castells, M. (1983). *The city and the grassroots : a cross-cultural theory of urban social movements*. University of California Press.
90. Chandler, J., Rycroft-Malone, J., Hawkes, C., & Noyes, J. (2016). Application of simplified Complexity Theory concepts for healthcare social systems to explain the implementation of evidence into practice. *Journal of Advanced Nursing*. <https://doi.org/10.1111/jan.12815>
91. Chang, J S. (2016). The Docent Method: A Grounded Theory Approach for Researching Place and Health. *Qualitative Health Research*, 1–11. <https://doi.org/10.1177/1049732316667055>
92. Chang, Jamie Suki. (2017). Health in the Tenderloin: A resident-guided study of substance use, treatment, and housing. *Social Science and Medicine*. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.01.014>

93. Chaplin, E. (1994). *Sociology and visual representation*. Routledge.
94. Chaplin, E. (2002). *Sociology and Visual Representation*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203416723>
95. Charmaz, K. (1990). 'Discovering' chronic illness: Using grounded theory. *Social Science & Medicine*, 30(11), 1161–1172. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(90\)90256-R](https://doi.org/10.1016/0277-9536(90)90256-R)
96. Charmaz, K. (2000). Teachings of Anselm Strauss: Remembrances and reflections. *Sociological Perspectives*. <https://doi.org/10.2307/41888823>
97. Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. Sage Publications.
98. Charmaz, K. (2014). *Constructing Grounded Theory. Reconstructing Theory in Grounded Theory Studies*. <https://doi.org/10.4135/9781446212165>
99. Charmaz, K. (2017). The Power of Constructivist Grounded Theory for Critical Inquiry. *Qualitative Inquiry*, 23(1), 34–45. <https://doi.org/10.1177/1077800416657105>
100. Charmaz, K. (2019). Foreword. *Sociological Focus*, 52(2), 87–90.
<https://doi.org/10.1080/00380237.2019.1550591>
101. Charmaz, K., & Belgrave, L. L. (2019a). Thinking About Data With Grounded Theory. *Qualitative Inquiry*, 25(8), 743–753.
<https://doi.org/10.1177/1077800418809455>
102. Charmaz, K., & Belgrave, L. L. (2019b). Thinking About Data With Grounded Theory. *Qualitative Inquiry*, 25(8), 743–753.
<https://doi.org/10.1177/1077800418809455>
103. Clark, Andrew, & Emmel, N. (2010). *Using walking interviews*. ESRC National Centre for Research Methods. Retrieved from <http://www.manchester.ac.uk/realities/resources/toolkits>
104. Clark, Andy. (1997). *Being there : putting brain, body, and world together again*. MIT Press.
105. Clarke, A. E. (2003). Situational Analyses: Grounded Theory Mapping After the Postmodern Turn. *Symbolic Interaction*, 26(4), 553–576.
<https://doi.org/10.1525/si.2003.26.4.553>

106. Clarke, A. E. (2005). *Situational analysis : grounded theory after the postmodern turn*. Sage Publications.
107. Clarke, A. E., Friese, C., & Washburn, R. (2015). *Situational analysis in practice : mapping research with grounded theory*. Routledge.
108. Clifford, J., & Marcus, G. E. (1986). *Writing culture : the poetics and politics of ethnography : a School of American Research advanced seminar*. Univ of California.
109. Collier, J., & Collier, M. (1986). *Visual anthropology : photography as a research method*. University of New Mexico Press.
110. Conroy, M. S. (1990). Abuse of drugs other than alcohol and tobacco in the Soviet union. *Soviet Studies*, 42(3), 447–480. <https://doi.org/10.1080/09668139008411881>
111. Copes, H., Hochstetler, A., & Williams, J. P. (2008). “We weren’t like no regular dope fiends”: Negotiating hustler and crackhead identities. *Social Problems*. <https://doi.org/10.1525/sp.2008.55.2.254>
112. Cortese, A. J. (1995). The rise, hegemony, and decline of the Chicago School of Sociology, 1892–1945. *The Social Science Journal*, 32(3), 235–254. [https://doi.org/10.1016/0362-3319\(95\)90009-8](https://doi.org/10.1016/0362-3319(95)90009-8)
113. Coser, L. A. (1965). *Georg Simmel. Makers of Modern Social Science*. (L. A. Coser, Ed.). N.J.: Englewood Cliffs.
114. Couldry, N., & Curran, J. (2003). *Contesting media power: Alternative media in a networked world*. *Critical media studies*.
115. Courtwright, D., Joseph, H., Des Jarlais, D., & Brown, C. (2013). *Addicts who survived: An oral history of narcotic use in America before 1965*. *Addicts Who Survived: An Oral History of Narcotic Use in America before 1965*.
116. Courtwright, D. T., Joseph, H., Des Jarlais, D., & Brown, C. (1989). *Addicts who survived : an oral history of narcotic use in America, 1923-1965*. University of Tennessee Press.
117. Coverley, M. (2006). *Psychogeography*. Pocket Essentials.
118. Cramer, P. (1987). The Development of Defense Mechanisms. *Journal of Personality*. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1987.tb00454.x>
119. Crawshaw, P. (2009). Critical perspectives on the health of men: Lessons from

<https://doi.org/10.1080/09581590902941507>

120. Crawshaw, P., & Bunton, R. (2009). Logics of practice in the “risk environment.” *Health, Risk and Society*. <https://doi.org/10.1080/13698570902906447>
121. Cressman, G., & Gwen. (2019). Documentary Photography and the Representation of Life on the Streets in Two Works by Martha Rosler and Jeff Wall: Ethical and Aesthetic Considerations. *IdeAs*, (13). <https://doi.org/10.4000/ideas.5233>
122. Daniulaityte, R., Carlson, R. G., & Siegal, H. A. (2007). “Heavy users,” “controlled users,” and “quitters”: Understanding patterns of crack use among women in a midwestern city. *Substance Use and Misuse*. <https://doi.org/10.1080/10826080601174678>
123. de Certeau, M., & Rendall, S. (1984). *The practice of everyday life*. University of California Press.
124. De Leon, J. P., & Cohen, J. H. (2005). Object and Walking Probes in Ethnographic Interviewing. *Field Methods*, 17(2), 200–204. <https://doi.org/10.1177/1525822X05274733>
125. Debord, G. (1983). *Society of the spectacle*. Black & Red.
126. Debord, G., Jorn, A., & Ivain, G. (1996). *Theory of the Dérive and other situationist writings on the city*. Barcelona: MACBA Museum of Contemporary Art of Barcelona.
127. Deleuze, G. (1994). *Difference and repetition*. (P. Patton, Ed.). Columbia University Press.
128. Detienne, M., & Vernant, J.-P. (1974). *Les ruses de l'intelligence : la mètis des Grecs*. Flammarion.
129. Dilthey, W. (1958). *Der Aufbau der Geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. B.G. Teubner.
130. Dmitrieva, A., & Stepanov, V. (2022). To break the system or to sow the seeds of doubt: imagining prison needle and syringe programs in the post-Soviet Limbo. *International Journal of Drug Policy*.
131. Dmitrieva, A., Stepanov, V., Lukash, I.-G., & Martynyuk, A. (2019).

- Performance indicator as the main and the only goal: a “dark side” of the intervention aims to accelerate HIV treatment entry among people who inject drugs in Kyiv, Ukraine. *Harm Reduction Journal*, 16(1), 8. <https://doi.org/10.1186/s12954-019-0279-5>
132. Dmitrieva, A., Stepanov, V., & Mazhnaya, A. (2021). Managing Opioid Agonist Therapy in the Post-Soviet Limbo. *Contemporary Drug Problems*. <https://doi.org/10.1177/00914509211063587>
 133. Dmitrieva, A., Stepanov, V., Svyrydova, K., Lukash, I.-G., Doltu, S., Golichenko, M., ... Zagrebelnyi, O. (2021). More evidence or stronger political will: exploring the feasibility of needle and syringe programs in Ukrainian prisons. *Harm Reduction Journal*, 18(1), 10. <https://doi.org/10.1186/s12954-020-00459-z>
 134. Donald, J. (2017). The City, The Cinema: Modern Spaces. In C. Jenks (Ed.), *Visual Culture* (pp. 77–95). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315084244-5>
 135. Dovlatov, S. (2012). *The Zone : a Prison Camp Guard’s Story*. Counterpoint.
 136. Dubyagin, U., & Bronnikova, A. (1991). *Tolkovyi slovar’ ugovnykh zhargonov [Explanatory dictionary of criminal slang]*. SP “Inter–OMNIS”: SP “ROMOS.”
 137. Duff, C. (2012). Book review essay: After methods, after subjects, after drugs. *Contemporary Drug Problems*. <https://doi.org/10.1177/009145091203900205>
 138. Duff, C. (2014). The place and time of drugs. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2013.10.014>
 139. Duff, C. (2018). A new empiricism for harm reduction. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2018.03.001>
 140. Dugosh, K., Abraham, A., Seymour, B., McLoyd, K., Chalk, M., & Festinger, D. (2016). A Systematic Review on the Use of Psychosocial Interventions in Conjunction with Medications for the Treatment of Opioid Addiction. *Journal of Addiction Medicine*. <https://doi.org/10.1097/ADM.0000000000000193>
 141. Eiland, H., & Jennings, M. W. (2014). *Walter Benjamin : a critical life*. Belknap Press:
 142. Ellison, R. (1995). *Invisible man*. Vintage International.
 143. Ellul, J. (1991). *Anarchy and Christianity*. W.B. Eerdmans.
 144. Elsen, E. van der. (1956). *Love on the Left Bank*. Dewi Lewis.

145. Emmison, M., & Smith, P. (Philip D. (2000). *Researching the visual : images, objects, contexts and interactions in social and cultural inquiry*. SAGE.
146. Erickson, F., & Shultz, J. J. (1982). *The counselor as gatekeeper : social interaction in interviews*. Academic Press.
147. Etkind, A. (2001). Fuko i tezis vnutrenney kolonizatsii: postkolonial'nyy vzglyad na sovetskoye proshloye. *NLO*, (3).
148. Ètkind, A. (2011). *Internal colonization : Russia's imperial experience*. Polity Press. Retrieved from <https://www.wiley.com/en-ua/Internal+Colonization%3A+Russia%27s+Imperial+Experience-p-9780745651293>
149. Evans, J., & Jones, P. (2011). The walking interview: Methodology, mobility and place. *Applied Geography*. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2010.09.005>
150. Faulkner, R. R., Schwartz, H., & Jacobs, J. (1980). Qualitative Sociology: A Method to the Madness. *Contemporary Sociology*. <https://doi.org/10.2307/2065537>
151. Fleck, L. (1979). *Genesis and development of a scientific fact*. University of Chicago Press.
152. Flick, U. (2009). *An introduction to qualitative research*. Sage Publications.
153. Flick, U. (2018). *The Sage handbook of qualitative data collection*. Los Angeles: Sage.
154. Forsyth, A. J. M., & Davidson, N. (2010). The nature and extent of illegal drug and alcohol-related litter in Scottish social housing community: A photographic investigation. *Addiction Research and Theory*. <https://doi.org/10.3109/16066350802559464>
155. Foucault, M. (1977a). *Discipline and punish : the birth of the prison*. Allen Lane.
156. Foucault, M. (1977b). Discipline and Punish, Panopticism. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. <https://doi.org/10.2307/2065008>
157. Fraser, S., Moore, D., & Keane, H. (2014). *Habits: Remaking Addiction*. *Habits: Remaking Addiction*. <https://doi.org/10.1057/9781137316776>
158. Fraser, S., & Valentine, K. (2008). *Substance and Substitution: Methadone Subjects in Liberal Societies*. Palgrave Macmillan.
159. Friedman, S., Mateu-Gelabert, P., Curtis, R., Maslow, C., Bolyard, M., Sandoval,

- M., & Flom, P. L. (2007). Social Capital or Networks, Negotiations, and Norms? A Neighborhood Case Study. *American Journal of Preventive Medicine*. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2007.02.005>
160. Friedman, S. R. (1998). The Political Economy of Drug-user Scapegoating—and the philosophy and politics of resistance. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 5(1), 15–32. <https://doi.org/10.3109/09687639809035768>
 161. Friedman, S., Rossi, D., & Flom, P. L. (2006). “Big Events” and Networks. *Connections (Toronto, Ont.)*.
 162. Frisby, D. (1984). Georg Simmel and social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 20(2), 107–127. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(198404\)20:2<107::AID-JHBS2300200202>3.0.CO;2-R](https://doi.org/10.1002/1520-6696(198404)20:2<107::AID-JHBS2300200202>3.0.CO;2-R)
 163. Frisby, D. (2013). *Sociological impressionism: a reassessment of Georg Simmel's social theory*.
 164. Frisby, D. (2014). The flaneur in social theory. In K. Tester (Ed.), *The Flâneur*. Routledge.
 165. Fyfe, G., & Law, J. (1988). *Picturing power: visual depiction and social relations*. Routledge.
 166. Gabiani, A. (1977). *Narkotizm. Konkretno-sotsiologicheskoye issledovaniye po materialam Gruzinskoy SSR [Narcotism: Concrete Sociological Research Based on Materials of the Georgian SSR]*. Tblisi.
 167. Galeotti, M. (2018). *The vory: Russia's super mafia. The Vory: Russia's Super Mafia*. <https://doi.org/10.1093/ia/iyy187>
 168. Gans, H. J. (1997). Uses and Misuses of Concepts in American Social Science Research: Variations on Loic Wacquant's Theme of “Three Pernicious Premises in the Study of the American Ghetto.” *International Journal of Urban and Regional Research*. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00093>
 169. Garfinkel, H. (1964). Studies of the Routine Grounds of Everyday Activities. *Social Problems*. <https://doi.org/10.2307/798722>
 170. Gelpí-Acosta, C., Guarino, H., Benoit, E., Deren, S., Pouget, E. R., & Rodríguez, A. (2019). Injection risk norms and practices among migrant Puerto Rican people who

- inject drugs in New York City: The limits of acculturation theory. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2019.03.016>
171. Gerbner, G., & Gross, L. (1976). Living with Television: The Violence Profile. *Journal of Communication*, 26(2), 172–199. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1976.tb01397.x>
 172. Gerstner, J. (2013). *Das andere Gedächtnis : Fotografie in der Literatur des 20. Jahrhunderts*. transcript-Verlag .
 173. Giddens, A. (1986). *The constitution of society : outline of the theory of structuration*. University of California Press.
 174. Gilloch, G. (2002). *Walter Benjamin, critical constellations*. Polity.
 175. Glaser, B. G. (2001). *The grounded theory perspective*. Sociology Press.
 176. Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1965). *Awareness of dying*. Chicago: Aldine Transaction.
 177. Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1999). *The discovery of grounded theory : strategies for qualitative research*. New York (N.Y.) : Aldine de Gruyter.
 178. Gleber, A. (1999). *The art of taking a walk : flanerier, literature, and film in Weimar culture*. Princeton University Press.
 179. Goffman, E. (1956). *THE PRESENTATION OF SELF IN EVERYDAY LIFE* (Monograph). University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
 180. Goffman, E. (1961). *Asylums : essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books.
 181. Goffman, E. (1981). *Forms of Talk*. University of Pennsylvania publications in conduct and communication.
 182. Golichenko, M., & Merkinaite, S. (2011). *In breach of international law: Ukrainian drug legislation and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*.
 183. Gove, W. R., & Altman, I. (1978). The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory, Crowding. *Contemporary Sociology*. <https://doi.org/10.2307/2065073>
 184. Gove, W. R., & Baldassare, M. (1980). Residential Crowding in Urban America.

Social Forces, 58(4), 1374. <https://doi.org/10.2307/2577350>

185. Graeber, D. (2009). *Direct action : an ethnography*. AK Press.
186. Greenspan, H. (2003). Listening to holocaust survivors: interpreting a repeated story. In R. Josselson, A. Lieblich, & D. P. McAdams (Eds.), *Up close and personal: the teaching and learning of narrative research* (p. 288). American Psychological Association.
187. Gross, L. P., Katz, J. S., & Ruby, J. (1988). *Image ethics : the moral rights of subjects in photographs, film, and television*. Oxford University Press.
188. Guilinsky, Y. (2004). *Deviantology: Sociology of Crime, Narcotism, Prostitution, Suicide, and Other Deviations*. St. Petersburg: Yuridichesky Center Press.
189. Gunko, M., Bogacheva, P., Medvedev, A., & Kashnitsky, I. (2018). Path-dependent development of mass housing in Moscow, Russia. In *Urban Book Series*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92813-5_13
190. Gurov, A. (1990). *Professional'naia prestupnost': proshloe i sovremennost' [Professional crime: past and present]*. Iuridicheskaiia lit-ra.
191. Hagaman, D. D. (1994). Connecting Cultures: Balinese Character and the Computer. *The Sociological Review*, 42(1_suppl), 85–102. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1994.tb03411.x>
192. Hallas-Murula, K. (2016). Sociological and Environmental- Psychology Research in Estonia during the 1960s and 1970s: A Critique of Soviet Mass-Housing. In *Re-Humanizing Architecture*. <https://doi.org/10.1515/9783035608113-012>
193. Hammersley, M., & Atkinson, P. (2007). *Ethnography. Principles in Practice*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203944769>
194. Haney, C., & Zimbardo, P. G. (1977). Socialization Into Criminality On Becoming a Prisoner and a Guard. In *Law, justice, and the individual in society. Psychological and legal issues* (pp. 196–223). Holt, Rinehart and Winston.
195. Haraway, D. J. (1991). *Simians, cyborgs, and women : the reinvention of nature*. Routledge.
196. Hardt, M., & Negri, A. (2011). *Commonwealth*. Belknap Press of Harvard University Press.

197. Harley, J. B. (1989). Deconstructing the map. *Cartographica*.
<https://doi.org/10.3138/E635-7827-1757-9T53>
198. Harman, G. (2007). Aesthetics as first philosophy: Levinas and the non-human.
199. Harper, D. (1978). At home on the rails: Ethics in a photographic research project. *Qualitative Sociology*, 1(2), 62–77. <https://doi.org/10.1007/BF02390164>
200. Harper, D. (1987). *Working knowledge : skill and community in a small shop*. University of Chicago Press.
201. Harper, D. (2012). *Visual sociology*. Routledge.
202. Harper, D. (2016). *Good company : a tramp life*.
203. Harris, M., & Rhodes, T. (2018). “It’s Not Much of a Life”: The Benefits and Ethics of Using Life History Methods With People Who Inject Drugs in Qualitative Harm Reduction Research. *Qualitative Health Research*, 28(7), 1123–1134.
<https://doi.org/10.1177/1049732318764393>
204. Harvey, D. (2003). The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*. <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2003.00492.x>
205. Harvey, D. (2006). The Right to the City. In R. Scholar (Ed.), *Divided cities : the Oxford Amnesty lectures 2003* (p. 228). Oxford: Oxford University Press.
206. Harvey, D. (2013). *Rebel cities: from the right to the city to the urban revolution*. New York: Verso.
207. Harvey, L. M., Fan, W., Cano, M. Á., Vaughan, E. L., Arbona, C., Essa, S., ... de Dios, M. A. (2020). Psychosocial intervention utilization and substance abuse treatment outcomes in a multisite sample of individuals who use opioids. *Journal of Substance Abuse Treatment*. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2020.01.016>
208. Hawe, P., Shiell, A., & Riley, T. (2009). Theorising interventions as events in systems. In *American Journal of Community Psychology*.
<https://doi.org/10.1007/s10464-009-9229-9>
209. Heathcott, J. (2012). Planning note: Pruitt-igoe and the critique of public housing. *Journal of the American Planning Association*.
<https://doi.org/10.1080/01944363.2012.737972>
210. Heidmets, M. (1994). The Phenomenon of Personalization of the Environment:

- A Theoretical. *Journal of Russian & East European Psychology*.
<https://doi.org/10.2753/rpo1061-0405320341>
211. Henny, L. M. (1986). A Short History of Visual Sociology. *Current Sociology*, 34(3), 1–4. <https://doi.org/10.1177/001139286034003003>
 212. Hermanns, H. (1995). Narratives Interview. In U. Flick (Ed.), *Handbuch qualitative Sozialforschung Grundlagen, Konzepte, Methoden und Anwendungen*.
 213. Hess, D. B., Tammaru, T., & Ham, M. van. (2018). *Housing estates in Europe : poverty, ethnic segregation and policy challenges*. Springer Nature.
 214. Hift, H. (2013). High Residential Density and Perceptual-Cognitive Development: An Examination of the Effects of Crowding and Noise in the Home, 55–92. <https://doi.org/10.4324/9780203781616-8>
 215. Hill Collins, P. (1999). *Black feminist thought : knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. Routledge.
 216. Hodgetts, D., Hodgetts, A., & Radley, A. (2006). Life in the shadow of the media: Imaging street homelessness in London. *European Journal of Cultural Studies*. <https://doi.org/10.1177/1367549406063166>
 217. Hodgetts, D., Radley, A., Chamberlain, K., & Hodgetts, A. (2007). Health inequalities and homelessness: Considering material, spatial and relational dimensions. *Journal of Health Psychology*. <https://doi.org/10.1177/1359105307080593>
 218. Hopper, K. (2012). The counter-reformation that failed? A commentary on the mixed legacy of supported housing. *Psychiatric Services*. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.201100379>
 219. Hoskins, J. (1998). *Biographical objects : how things tell the stories of people's lives*. Routledge.
 220. Humphrey, C. (2005). Ideology in infrastructure: Architecture and Soviet imagination. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 11(1), 39–58. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2005.00225.x>
 221. IHRD. (2009). *The Effects of Drug User Registration Laws on People's Rights and Health: Key Findings from Russia, Georgia, and Ukraine International Harm Reduction Development Program*.

222. Ilan, J. (2013). Street social capital in the liquid city. *Ethnography*.
<https://doi.org/10.1177/1466138112440983>
223. Ingold, T. (2000). *The perception of the environment : essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge.
224. Irrera, M., & Lorenzini, D. (2017). *Prises de paroles : les discours subalternes*. Paris: Les Presses de Sciences Po.
225. Irving, A. (2005). Life Made Strange:Essay on the Reinhabitation of Bodies and Landscapes. In W. James & D. Mills (Eds.), *The qualities of time : anthropological approaches* (p. 373). Berg.
226. Irving, A. (2007). Ethnography, art, and death. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 13(1), 185–208. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2007.00420.x>
227. Irving, A. (2010). Dangerous substances and visible evidence: tears, blood, alcohol, pills. *Visual Studies*, 25(1), 24–35.
<https://doi.org/10.1080/14725861003606753>
228. Irving, A. (2017). *The art of life and death : radical aesthetics and ethnographic practice*.
229. Jansen, S. C. (1980). The stranger as seer or voyeur: A dilemma of the peep-show theory of knowledge. *Qualitative Sociology*, 2(3), 22–55.
<https://doi.org/10.1007/BF02390157>
230. Jenks, C. (2017). Watching Your Step. In C. Jenks (Ed.), *Visual Culture* (pp. 142–160). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315084244-8>
231. Jenks, C., & Neves, T. (2000). A walk on the wild side: Urban ethnography meets the Flâneur. *Cultural Values*, 4(1), 1–17. <https://doi.org/10.1080/14797580009367183>
232. Jodelet, D. (1984). Représentation sociale: phénomènes, concept et théorie. In S. Moscovici & J.-C. (Jean-C. Abric (Eds.), *Psychologie sociale* (p. 596). Presses universitaires de France.
233. Jung, Y. (2018). Mindful Walking: Transforming Distant Web of Social Connections into Active Qualitative Empirical Materials from a Postmodern Flâneuse's Perspective. In *The Flâneur and Education Research* (pp. 109–125). Cham: Springer

234. Kazdin, A. E. (1979). Unobtrusive measures in behavioral assessment. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 12(4), 713–724. <https://doi.org/10.1901/jaba.1979.12-713>
235. Kellehear, A. (1993). *The unobtrusive researcher : a guide to methods*. Allen & Unwin.
236. Kelly, B. C., & Muñoz-Laboy, M. A. (2005). Sexual place, spatial change, and the social reorganization of sexual culture. *Journal of Sex Research*. <https://doi.org/10.1080/00224490509552292>
237. Kertesz, S. G., Austin, E. L., Holmes, S. K., Pollio, D. E., & Lukas, C. V. D. (2015). Housing first and the risk of failure: A comment on Westermeyer and Lee (2013). *Journal of Nervous and Mental Disease*. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000328>
238. Kharkhordin, O. (1999). *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. *The American Historical Review*. University of California Press. <https://doi.org/10.2307/1571616>
239. Kinney, P. (2019). Walking Interview Ethics. In *The SAGE Handbook of Qualitative Research Ethics*. sage. <https://doi.org/10.4135/9781526435446.n12>
240. Kiyanenko, K. (2019). Environmental design research in Russian architecture: Western roots and national forms of existence. *Archnet-IJAR*. <https://doi.org/10.1108/ARCH-03-2019-0048>
241. Kleinman, A. (1988). *The illness narratives : suffering, healing, and the human condition*. Basic Books.
242. Kleinman, A., & Benson, P. (2006). Anthropology in the clinic: the problem of cultural competency and how to fix it. *PLoS Medicine*, 3(10), e294. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0030294>
243. Kleinman, A., Das, V., & Lock, M. M. (1997). *Social suffering*. University of California Press.
244. Knabb, K. (2006). *Situationist International anthology*. Bureau of Public Secrets.
245. Konecki, K. (2005). Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej. *Przegląd Socjologii*

http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_25670

246. Konecki, K. (2008). Touching and Gesture Exchange as an Element of Emotional Bond Construction. Application of Visual Sociology in the Research on Interaction between Humans and Animals. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 9(3). <https://doi.org/10.17169/FQS-9.3.1154>
247. Konecki, K. (2009). Teaching Visual Grounded Theory. *Qualitative Sociology Review*, 5(3), 64–69.
248. Konecki, K. (2011). Visual Grounded Theory: A Methodological Outline and Examples from Empirical Work. *Revija Za Sociologiju*, 41(2), 131–160. <https://doi.org/10.5613/rzs.41.2.1>
249. Kouimtsidis, C., Reynolds, M., Coulton, S., & Drummond, C. (2012). How does cognitive behaviour therapy work with opioid-dependent clients? Results of the UKCBTMM study. *Drugs: Education, Prevention and Policy*. <https://doi.org/10.3109/09687637.2011.579194>
250. Kracauer, S. (1995). *The mass ornament : Weimar essays*. (T. Y. Levin, Ed.). Harvard University Press.
251. Kracauer, S. (1998). *The salaried masses : duty and distraction in Weimar Germany*. Verso.
252. Krauss, R. (1979). Grids. *October*, 9, 50–64.
253. Kuchinskiĭ, A. V. (Aleksandr V. (1997). *Prestupniki i prestupleniia : zakony prestupnogo mira [Criminals and crimes: laws of the criminal world]*. Stalker.
254. Kusenbach, M. (2003). Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool. *Ethnography*. <https://doi.org/10.1177/146613810343007>
255. Lachmann, R. (1988). Graffiti as Career and Ideology. *American Journal of Sociology*, 94(2), 229–250. <https://doi.org/10.1086/228990>
256. Lamont, M. (1987). The Practice of Everyday Life. Michel de Certeau , Steven F. Rendall. *American Journal of Sociology*, 93(3), 720–721. <https://doi.org/10.1086/228800>
257. Lansing, B. J., Marans, Zehner, R. W. &, & B, R. (1970). Planned Residential

258. Larrazet, C. (2017). A Trip into a Life of Visual Sociology. An interview with Douglas Harper. *Revue Française Des Méthodes Visuelles*, (1), [en ligne].
259. Latour, B. (2005). *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory* Author(s). *Reassembling the social-an introduction to actor-network-theory*. [https://doi.org/10.1016/S0969-4765\(04\)00066-9](https://doi.org/10.1016/S0969-4765(04)00066-9)
260. Latour, B. (2011). Désincarcérer les corps?, 10.
261. Latour, B., & Woolgar, S. (1986). *LABORATORY LIFE: The Construction of Scientific Facts*. Princeton University Press. Retrieved from <https://sites.tufts.edu/histmath/files/2015/11/LatourLabLif.pdf>
262. Latypov, A. (2011). The Soviet doctor and the treatment of drug addiction:"A difficult and most ungracious". *Harm Reduction Journal*, 8(1), 32. <https://doi.org/10.1186/1477-7517-8-32>
263. Laws, M. B. (2016). Explanatory Models and Illness Experience of People Living with HIV. *AIDS and Behavior*, 20(9), 2119–2129. <https://doi.org/10.1007/s10461-016-1358-1>
264. Laxton, S. (2020). *Surrealism at Play*. *Surrealism at Play*. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1220n90>
265. Lee, J., & Ingold, T. (2006). Fieldwork on Foot: Perceiving, Routing, Socializing Jo Lee and Tim Ingold. *Locating the Field : Space, Place and Context in Anthropology*.
266. Lee, Raymond. (2000). *Unobtrusive methods in social research*. Open University Press.
267. Lee, Rensselaer. (1992). Dynamics of the Soviet illicit drug market. *Crime, Law and Social Change*. <https://doi.org/10.1007/BF00179749>
268. Lefebvre, H. (1974). *La Production de L'Espace*. Paris: Editions Anthropos.
269. Lefebvre, H. (1991). *Critique of Everyday Life*. London and New York: Verso.
270. Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. (E. Kofman & E. Lebas, Eds.) (1st editio). Blackwell.
271. Legewie, H., & Schervier-Legewie, B. (2004). Anselm Strauss: Research is Hard Work, it's Always a bit Suffering. Therefore, on the Other Side Research Should be

- Fun. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 5(3).
<https://doi.org/10.17169/FQS-5.3.562>
272. Legvold, R., & Kharkhordin, O. (1999). The Collective and the Individual in Russia. *Foreign Affairs*. <https://doi.org/10.2307/20049500>
 273. Lenson, D. (1995). *On drugs*. University of Minnesota Press.
 274. Levin, B., & Levin, M. (1991). *Narkomaniya i Narkomany [Drug addiction and drug addicts]*. Moscow.
 275. Lévinas, E. (1990). *Difficult freedom : essays on Judaism*. Johns Hopkins University Press.
 276. Lévinas, E. (1991). *Otherwise than Being or Beyond Essence*. Dordrecht: Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-7906-3>
 277. Lévinas, E. (1996). *Emmanuel Levinas : basic philosophical writings*. (A. T. Peperzak, S. Critchley, & R. Bernasconi, Eds.). Indiana University Press.
 278. Lévinas, E. (1997). *Proper names*. Stanford University Press.
 279. Likhachev, D. (1935). Cherty pervobytnogo primitivizma vorovskoy rechi [Features of primeval primitivism of the thieves' speech]. *Язык и Мышление*, 3–4, 47–100.
 280. Lofland, L. H. (1985). *A world of strangers : order and action in urban public space*. Waveland Press.
 281. Lorenz, K., Wilson, M. K., & Huxley, J. (2005). *On aggression. On Aggression*. <https://doi.org/10.4324/9780203994269>
 282. Ludwig, J., Sanbonmatsu, L., Gennetian, L., Adam, E., Duncan, G. J., Katz, L. F., ... McDade, T. W. (2011). Neighborhoods, obesity, and diabetes - A randomized social experiment. *New England Journal of Medicine*. <https://doi.org/10.1056/NEJMs1103216>
 283. Macfarlane, R. (n.d.). *The old ways : a journey on foot*. London: Hamish Hamilton.
 284. MacKnee, C. M., & Mervyn, J. (2002). Critical incidents that facilitate homeless people's transition off the streets. *Journal of Social Distress and the Homeless*. <https://doi.org/10.1023/A:1016837231886>

285. Maloff, D., Becker, H., Fonaroff, A., & Rodin, J. (1979). Informal Social Controls and Their Influence on Substance Use. *Journal of Drug Issues*, 9(2), 161–184. <https://doi.org/10.1177/002204267900900203>
286. Mandela, N. (1994). *LONG WALK TO FREEDOM: The Autobiography of NELSON MANDELA*. New York, Boston London: Little, Brown and Company.
287. Manning, E. (2008). Propositions for the Verge William Forsythe's Choreographic Objects. *Inflexions: A Journal for Research-Creation*, 2.
288. Manning, E. (2014). Wondering the World Directly – or, How Movement Outruns the Subject. *Body & Society*, 20(3–4), 162–188. <https://doi.org/10.1177/1357034X14546357>
289. Martínez, R. M., Casanueva, C. F., Miranda, S. M., & Brouwer, K. C. (2020). Border spaces: Stigma and social vulnerability to HIV/AIDS among Central American male migrants at the Mexico–Guatemala border. In Jennie Gamlin, Sahra Gibbon, Paola M. Sesia, & Lina Berrio (Eds.), *Critical Medical Anthropology: Perspectives in and from Latin America* (pp. 145–169). UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xprxf.13>
290. Maruna, S., & Copes, H. (2005). What have we learned from five decades of neutralization research? *Crime and Justice*. <https://doi.org/10.1086/655355>
291. Matthijsse, S. M., de Leeuw, E. D., & Hox, J. J. (2015). Internet Panels, Professional Respondents, and Data Quality. *Methodology*, 11(3), 81–88. <https://doi.org/10.1027/1614-2241/a000094>
292. Mazhnaya, A., Bojko, M. J., Marcus, R., Filippovych, S., Islam, Z., Dvoriak, S., & Altice, F. L. (2016). In Their Own Voices: Breaking the Vicious Cycle of Addiction, Treatment and Criminal Justice Among People who Inject Drugs in Ukraine. *Drugs (Abingdon, England)*, 23(2), 163–175. <https://doi.org/10.3109/09687637.2015.1127327>
293. Mazhnaya, A., Dmitrieva, A., Stepanov, V., Heyko, L., Dvoriak, S., & Altice, F. (2022). Satisfaction with Receiving Opioid Agonist Treatments among People Who Inject Drugs at Privatized and Governmental Treatment Sites in Kyiv, Ukraine: A Cross-Sectional Survey. *Journal of Substance Abuse Treatment*.
294. Mbembe, A., & Corcoran, S. (2019). *Necropolitics*. Duke University Press Books

295. McKay, J. R. (1999). Studies of factors in relapse to alcohol, drug and nicotine use: A critical review of methodologies and findings. *Journal of Studies on Alcohol*. <https://doi.org/10.15288/jsa.1999.60.566>
296. McNaughton, C. (2008). *Transitions Through Homelessness: Lives on the Edge*. *Transitions Through Homelessness: Lives on the Edge*. <https://doi.org/10.1057/9780230227347>
297. Mead, M., & Bateson, G. (1977). Margaret Mead and Gregory Bateson on the Use of the Camera in Anthropology. *Studies in Visual Communication*, 4(2), 78–80.
298. Merriam-Webster, I. (2008). Merriam-webster online dictionary. *Springfield, MA: Author*. Retrieved July.
299. Meylakhs, P. (2009). Drugs and symbolic pollution: The work of cultural logic in the Russian press. *Cultural Sociology*, 3(3), 377–395. <https://doi.org/10.1177/1749975509105538>
300. Milgram, S. (1970). The experience of living in cities. *Science*. <https://doi.org/10.1126/science.167.3924.1461>
301. Mitchell, T. (2005). The work of economics: how a discipline makes its world. *European Journal of Sociology*, 46(2), 297–320. <https://doi.org/10.1017/S000397560500010X>
302. Molderings, H. (2006). L’esprit du constructivisme: Remarques sur la “petite histoire de la photographie” de Walter Benjamin. *Etudes Photographiques*.
303. Moore, B. A., Buono, F. D., Lloyd, D. P., Printz, D. M. B., Fiellin, D. A., & Barry, D. T. (2019). A randomized clinical trial of the Recovery Line among methadone treatment patients with ongoing illicit drug use. *Journal of Substance Abuse Treatment*. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2018.11.011>
304. Moore, G. F., Evans, R. E., Hawkins, J., Littlecott, H., Melendez-Torres, G. J., Bonell, C., & Murphy, S. (2019). From complex social interventions to interventions in complex social systems: Future directions and unresolved questions for intervention development and evaluation. *Evaluation (London, England: 1995)*, 25(1), 23–45. <https://doi.org/10.1177/1356389018803219>

305. Morse, J. M., Noerager, P., Corbin, J., Bowers, B., Charmaz, K., & Clarke, A. E. (2007). *Developing Grounded Theory*. Routledge.
306. Moscovici, S. (1985). Comment on Potter and Litton. *British Journal of Social Psychology*, 24(2), 91–92. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1985.tb00665.x>
307. Moscovici, S. (1988). *La machine a faire des dieux : sociologie et psychologie*. A. Fayard.
308. Moscovici, S. (1998). The history and actuality of social representations. In U. Flick (Ed.), *The psychology of the social* (p. 285). Cambridge University Press.
309. Moscovici, S. (2001). Why a theory of social representation? In K. Deaux & G. Philogène (Eds.), *Representations of the social : bridging theoretical traditions* (pp. 8–35). Blackwell Publishers.
310. Mowles, C. (2014). Complex, but not quite complex enough: The turn to the complexity sciences in evaluation scholarship. *Evaluation*. <https://doi.org/10.1177/1356389014527885>
311. Nasir, S., & Rosenthal, D. (2009). The social context of initiation into injecting drugs in the slums of Makassar, Indonesia. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2008.02.001>
312. Neale, J. (2001). Homelessness amongst drug users: A double jeopardy explored. *International Journal of Drug Policy*. [https://doi.org/10.1016/S0955-3959\(01\)00097-4](https://doi.org/10.1016/S0955-3959(01)00097-4)
313. Newman, S. (2018). *Political theology : a critical introduction*. Polity.
314. Nicholls, C. M., & Atherton, I. (2011). Housing First: Considering components for successful resettlement of homeless people with multiple needs. *Housing Studies*. <https://doi.org/10.1080/02673037.2011.581907>
315. Nietzsche, F. W. (1998). *Twilight of the idols, or, How to philosophize with a hammer*. (D. Large, Ed.). Oxford University Press.
316. Niit, T., Heidmets, M., & Kruusvall, J. (1994). Environmental Psychology in Estonia. *Journal of Russian & East European Psychology*. <https://doi.org/10.2753/rpo1061-040532035>
317. Niit, T., Kruusvall, J., & Heidmets, M. (1981a). *Chelovek i sreda: psichologicheskie problemy [A human and enviroment: psychological problems]*.

Tallinn: Tallinn Pedagogical Institute.

318. Niit, T., Kruusvall, J., & Heidmets, M. (1981b). Environmental psychology in the Soviet Union. *Journal of Environmental Psychology*. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(81\)80005-9](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(81)80005-9)
319. Niit, T., Kruusvall, J., & Heidmets, M. (1985). *Socialno-psychologicheskoye osnovy sredooobrazovaniya [The socio-psychological basics of environmental formation]*. Tallinn: Tallinn Pedagogical Institute.
320. Nuvolati, G. (2009). Le flâneur dans l'espace urbain. *Géographie et Cultures*.
321. O'Brien, M. (2010). *Practising Media Research Unobtrusive Research Methods- An Interpretative Essay*.
322. Ort, C., Nuijs, A. L. N., Berset, J., Bijlsma, L., Castiglioni, S., Covaci, A., ... Thomas, K. V. (2014). Spatial differences and temporal changes in illicit drug use in Europe quantified by wastewater analysis. *Addiction*, 109(8), 1338–1352. <https://doi.org/10.1111/add.12570>
323. Osborne, P., & Matthew, C. (2021). Walter Benjamin. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=benjamin&archive=fall2021>
324. Owczarzak, J., Phillips, S. D., & Cho, W. (2018). 'Pure' drug users, commercial sex workers and 'ordinary girls': gendered narratives of HIV risk and prevention in post-Soviet Ukraine. *Culture, Health and Sexuality*. <https://doi.org/10.1080/13691058.2017.1421708>
325. Padgett, D. K., Stanhope, V., Henwood, B. F., & Stefancic, A. (2011). Substance use outcomes among homeless clients with serious mental illness: Comparing housing first with treatment first programs. *Community Mental Health Journal*. <https://doi.org/10.1007/s10597-009-9283-7>
326. Pallot, J., & Piacentini, L. (2012). *Gender, geography, and punishment: the experience of women in carceral Russia*. Oxford University Press.
327. Paoli, L. (2002). The Development of an Illegal Market: Drug Consumption and Trade in Post-Soviet Russia. *British Journal of Criminology*.

<https://doi.org/10.1093/bjc/42.1.21>

328. Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. <https://doi.org/10.1086/214592>
329. Parkin, S. (2013). *Habitus and Drug Using Environments : Health, Place and Lived-Experience*. Ashgate Pub. Ltd.
330. Parkin, S. (2016). Salutogenesis: Contextualising place and space in the policies and politics of recovery from drug dependence. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2015.10.002>
331. Parkin, S. (2017). Observant participation with people who inject drugs in street-based settings: reflections on a method used during applied ethnographic research. *Addiction Research and Theory*. <https://doi.org/10.1080/16066359.2016.1196675>
332. Parkin, S., & Coomber, R. (2011). Injecting drug user views (and experiences) of drug-related litter bins in public places: A comparative study of qualitative research findings obtained from UK settings. *Health and Place*. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2011.08.002>
333. Pénichon, S., Lough, K., & Messier, P. (2017). An objective revaluation of photograms by László Moholy-Nagy. *Leonardo*. https://doi.org/10.1162/LEON_a_01427
334. Philipp, R. (1993). Community needlestick accident data and trends in environmental quality. *Public Health*. [https://doi.org/10.1016/S0033-3506\(05\)80129-5](https://doi.org/10.1016/S0033-3506(05)80129-5)
335. Piacentini, L., & Slade, G. (2015). Architecture and attachment: Carceral collectivism and the problem of prison reform in Russia and Georgia. *Theoretical Criminology*. <https://doi.org/10.1177/1362480615571791>
336. Pinchuk, I., Shum, S., & Rumyantseva, S. (2015). *Ukraine country overview*. Retrieved from http://www.emcdda.europa.eu/countries/ukraine_en#laws
337. Pinçon, M. (1981). Habitat et modes de vie La cohabitation des groupes sociaux dans un ensemble H.L.M. *Revue Française de Sociologie*, 22(4), 523–547. <https://doi.org/10.2307/3320812>
338. Pinder, D. (1996). Subverting Cartography: The Situationists and Maps of the City. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 28(3), 405–427.

<https://doi.org/10.1068/a280405>

339. Pink, S. (2012). *Doing Sensory Ethnography. Doing Sensory Ethnography*.
<https://doi.org/10.4135/9781446249383>
340. Plummer, K. (2001). *Documents of life 2 : an invitation to a critical humanism*. Sage Publications.
341. Pole, C. J. (Christopher J. (2004). *Seeing is believing? : approaches to visual research*. Elsevier JAI.
342. Potter, J., & Hepburn, A. (2005). Qualitative interviews in psychology: Problems and possibilities. *Qualitative Research in Psychology*.
<https://doi.org/10.1191/1478088705qp045oa>
343. Potter, J., & Hepburn, A. (2012). Eight challenges for interview researchers. In *Handbook of Interview Research (2nd Ed.)* (pp. 555–570). London: Sage.
<https://doi.org/https://dx.doi.org/10.4135/9781452218403.n39>
344. Preble, E., & Casey, J. J. (1969). Taking care of business - the heroin user's life on the Street. *International Journal of the Addictions*, 4(1), 1–24.
<https://doi.org/10.3109/10826086909061998>
345. Prosser, J. (1998). *Image-based Research*. (J. Prosser, Ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203980330>
346. Quinn, N., & Mathews, H. F. (2016). Emotional arousal in the making of cultural selves. *Anthropological Theory*, 16(4), 359–389.
<https://doi.org/10.1177/1463499616684051>
347. Radley, A., Hodgetts, D., & Cullen, A. (2005). Visualizing homelessness: A study in photography and estrangement. *Journal of Community and Applied Social Psychology*. <https://doi.org/10.1002/casp.825>
348. Radley, A., Hodgetts, D., & Cullen, A. (2006). Fear, romance and transience in the lives of homeless women. *Social and Cultural Geography*.
<https://doi.org/10.1080/14649360600715193>
349. Radzimski, A. (2020). Housing estates in Europe: poverty, ethnic segregation and policy challenges. *Eurasian Geography and Economics*.
<https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1737166>

350. Raudsepp, M. (1988). Zhilaya sreda i vzaimootnosheniya sredi sosedey [Residential environment and relationships among neighbors]. In H. (Toim. . Mikkin (Ed.), *Environmental conditions for group activities*. (pp. 93–118). Tallin: Tallinn Pedagogical Institute.
351. Reichle, I., Siegel, S., & Spelten, A. (2008). *Visuelle Modelle*. Verlag Wilhelm Fink.
352. Renner, J., Levounis, P., & LaRose, A. (2018). *Office-Based Buprenorphine Treatment of Opioid Use Disorder*. *Office-Based Buprenorphine Treatment of Opioid Use Disorder*. American Psychiatric Association.
353. Resweber, J.-P. (2004). L'écriture de l'histoire. *Le Portique*, (13–14). <https://doi.org/10.4000/leportique.637>
354. Rhodes, T. (2009). Risk environments and drug harms: A social science for harm reduction approach. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2008.10.003>
355. Rhodes, T., Azbel, L., Lancaster, K., & Meyer, J. (2019). The becoming-methadone-body: on the onto-politics of health intervention translations. *Sociology of Health and Illness*, 41(8), 1618–1636. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12978>
356. Rhodes, T., Closson, E. F., Paparini, S., Guise, A., & Strathdee, S. (2016). Towards “evidence-making intervention” approaches in the social science of implementation science: The making of methadone in East Africa. *International Journal of Drug Policy*, 30, 17–26. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2016.01.002>
357. Rhodes, T., & Fitzgerald, J. (2006). Visual data in addictions research: Seeing comes before words? *Addiction Research and Theory*. <https://doi.org/10.1080/16066350600826180>
358. Rhodes, T., Wagner, K., Strathdee, S. A., Shannon, K., Davidson, P., & Bourgois, P. (2012). Structural violence and structural vulnerability within the risk environment: Theoretical and methodological perspectives for a social epidemiology of HIV risk among injection drug users and sex workers. In *Rethinking Social Epidemiology: Towards a Science of Change*. https://doi.org/10.1007/978-94-007-2138-8_10
359. Robben, A. C. G. M., & Sluka, J. A. (2012). *Ethnographic fieldwork: an*

anthropological reader. Wiley-Blackwell.

360. Rosler, M. (2004). *Decoys and disruptions : selected writings, 1975-2001*. MIT Press in association with International Center of Photography, New York.
361. Ross, K. (1997). French Quotidien. In L. Gumpert & T. Bishop (Eds.), *The art of the everyday : the quotidian in postwar French culture* (p. 145). New York : New York University Press.
362. Roy, A. (2010). *Poverty capital : microfinance and the making of development*. Routledge.
363. Ryabchuk, A. (2014). Homelessness in Ukraine: Structural Causes and Moral Evaluation. *Debatte*. <https://doi.org/10.1080/0965156X.2014.988964>
364. Sadler, S. (2017). The Naked City: Guy Debord and Asger Jorn. In *Companion to the History of Architecture* (pp. 1–12). Hoboken, NJ, USA: John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781118887226.wbcha142>
365. Sandberg, S. (2008). Street capital: Ethnicity and violence on the streets of Oslo. *Theoretical Criminology*. <https://doi.org/10.1177/1362480608089238>
366. Sandberg, S., & Fleetwood, J. (2017). Street talk and Bourdieusian criminology: Bringing narrative to field theory. *Criminology and Criminal Justice*. <https://doi.org/10.1177/1748895816672909>
367. Sandberg, S., & Pedersen, W. (2009). *Street capital: Black cannabis dealers in a white welfare state*. *Street Capital: Black Cannabis Dealers in a White Welfare State*. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847421203.001.0001>
368. Scanlon, K., Whitehead, C., & Arrigoitia, M. F. (2014). *Social Housing in Europe*. *Social Housing in Europe*. <https://doi.org/10.1002/9781118412367>
369. Schonberg, J., & Bourgois, P. (2002). The politics of photographic aesthetics: Critically documenting the HIV epidemic among heroin injectors in Russia and the United States. *International Journal of Drug Policy*. [https://doi.org/10.1016/S0955-3959\(02\)00121-4](https://doi.org/10.1016/S0955-3959(02)00121-4)
370. Schutz, A. (1960). The Stranger. In M. R. Stein, A. J. Vidich, & D. M. White (Eds.), *Identity And Anxiety*. (p. 658). Glencoe: The Free Press.
371. Scott, J. C. (1987). *Weapons of the weak : everyday forms of peasant resistance*.

New Heaven: Yale University Press.

372. Sekula, A. (1978). *Dismantling Modernism, Reinventing Documentary (Notes on the Politics of Representation)*. *The Massachusetts Review* (Vol. 19). The Massachusetts Review, Inc.
373. Seliverstova, O. (2017). “Consuming” national identity in Western Ukraine. *Nationalities Papers*. <https://doi.org/10.1080/00905992.2016.1220363>
374. Shalamov, V. (1995). *Kolyma tales*. Penguin Classics.
375. Shammass, V. L., & Sandberg, S. (2016). Habitus, capital, and conflict: Bringing Bourdieusian field theory to criminology. *Criminology and Criminal Justice*. <https://doi.org/10.1177/1748895815603774>
376. Shaw, C. R. (Clifford R. (1966). *The jack-roller; a delinquent boy's own story*,. University of Chicago Press.
377. Sherman, S., & Latkin, C. (1999). A Qualitative Exploratory Study of Injection Drug Users' Participation in a Long-Term Epidemiological Study of HIV. *AIDS and Behavior*, 3(4), 289–299. <https://doi.org/10.1023/A:1025433317367>
378. Shields, R. (2013). *Places on the Margin : Alternative Geographies of Modernity*. Routledge.
379. Shin, J.-E. (2014). *Le flâneur postmoderne entre solitude et être-ensemble*. Paris: CNRS.
380. Shiner, M., & Winstock, A. (2015). Drug use and social control: The negotiation of moral ambivalence. *Social Science and Medicine*. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.06.017>
381. Showalter, D. (2018). Federal funding for syringe exchange in the US: Explaining a long-term policy failure. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2018.02.006>
382. Showalter, D. (2020). Steps toward a theory of place effects on drug use: Risk, marginality, and opportunity in small and remote California towns. *International Journal of Drug Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2019.102629>
383. Simmel, A. (2017). Privacy is not an Isolated Freedom. In *Privacy & Personality* (pp. 71–87). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315127439-4>

384. Simmel, G. (2009). *Sociology: Inquiries into the construction of social forms*. *Sociology: Inquiries into the Construction of Social Forms*. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004173217.i-698>
385. Simmel, G., & Levine, D. N. (1971). *On individuality and social forms : selected writings*.
386. Singer, M. (2001). Toward a bio-cultural and political economic integration of alcohol, tobacco and drug studies in the coming century. *Social Science and Medicine*. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(00\)00331-2](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(00)00331-2)
387. Singer, M., & Page, J. B. (2014). *The social value of drug addicts : the uses of the useless*. Routledge.
388. Sontag, S. (2003). *Regarding the pain of others*. Farrar, Straus and Giroux.
389. Sontag, S. (2005). *On photography*. New York: Rosetta.
390. Stasz, C. (1979). The early history of visual sociology. In J. C. Wagner & H. S. Becker (Eds.), *Images of information : still photography in the social sciences* (p. 311). Sage Publications.
391. Stavrov, K., Kuznetsov, O., & Strit-arta, I. issledovaniia. (2020). *Buffantgarde*. Saint-Petersburg: Invalid Books publishing house, Street art research institute, InLoco foundation and Notfoundgallery.
392. Stepanov, V., & Dmitrieva, A. (2023). Pyatak Drifters. The Making of Social and Cultural Places in Ukrainian Cities. In M. Germes, S. Höhne, & L. Klaus (Eds.), *Narcotic Cities. Counter Cartographies of Drugs and Space*. (p. 320). Jovis Verlag GmbH.
393. Stergiopoulos, V., Gozdzik, A., O'Campo, P., Holtby, A. R., Jeyaratnam, J., & Tsemberis, S. (2014). Housing First: Exploring participants' early support needs. *BMC Health Services Research*. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-14-167>
394. Stewart, A. J. (1994). The Women's Movement and Women's Lives: Linking Individual Development and Social Events. In A. Lieblich & R. Josselson (Eds.), *Exploring identity and gender : the narrative study of lives* (pp. 230–250). Sage.
395. Stokols, D. (1972). On the distinction between density and crowding: Some implications for future research. *Psychological Review*.

<https://doi.org/10.1037/h0032706>

396. Stokols, D. (1976). The experience of crowding in primary and secondary environments. *Environment and Behavior*.
<https://doi.org/10.1177/001391657600800104>
397. Stone, L. (2015). Suffering Bodies and Scenes of Confrontation: The Art and Politics of Representing Structural Violence. *Visual Anthropology Review*, 31(2), 177–189. <https://doi.org/10.1111/var.12080>
398. Stonequist, E. V. (1961). *The marginal man : a study in personality and culture conflict. undefined*.
399. Suchar, C. S. (1997). Grounding Visual Sociology Research in Shooting Scripts. *Qualitative Sociology*, 20(1), 33–55. <https://doi.org/10.1023/A:1024712230783>
400. Sullivan, E. (2018). *Manufactured insecurity: Mobile home parks and Americans' tenuous right to place. Manufactured Insecurity: Mobile Home Parks and Americans' Tenuous Right to Place*. <https://doi.org/10.1177/009430612091591200>
401. Sutton, J. (2015). Scaffolding memory: themes, taxonomies, puzzles. In C. Stone & L. Bietti (Eds.), *Contextualizing Human Memory: An interdisciplinary approach to understanding how individuals and groups remember the past (Explorations in Cognitive Psychology)* (p. 234). Psychology Press.
402. Syvertsen, J. L., Bazzi, A. R., & Mittal, M. L. (2017). Hope Amidst Horror: Documenting the Effects of the “War On Drugs” Among Female Sex Workers and Their Intimate Partners in Tijuana, Mexico. *Medical Anthropology: Cross Cultural Studies in Health and Illness*. <https://doi.org/10.1080/01459740.2017.1317770>
403. Tagg, J. (1988). *The burden of representation : essays on photographs and histories*. Macmillan Education.
404. Tari, M. (2021). *There is No Unhappy Revolution : The Communism of Destitution*. (R. Braude, Ed.). Common Notions.
405. Tester, K. (2001). *Compassion, morality, and the media*. Open University.
406. Thomas, W. I., Znaniecki, F., & Zaretsky, E. (1996). *The Polish peasant in Europe and America : a classic work in immigration history*. University of Illinois Press

407. Truman, S. E., & Springgay, S. (2016). Propositions for walking research. In P. Burnard, E. Mackinlay, & K. A. Powell (Eds.), *The Routledge international handbook of intercultural arts research* (p. 481). Routledge.
408. Tsenkova, S., & Turner, B. (2004). The future of social housing in Eastern Europe: Reforms in Latvia and Ukraine. *European Journal of Housing Policy*. <https://doi.org/10.1080/1461671042000269001>
409. Turcu, C. (2017). Mind the poorest: Social housing provision in post-crisis Romania. *Critical Housing Analysis*. <https://doi.org/10.13060/23362839.2017.4.2.386>
410. Tyner, J., & Inwood, J. (2014). Violence as fetish: Geography, Marxism, and dialectics. *Progress in Human Geography*. <https://doi.org/10.1177/0309132513516177>
411. UNAIDS. (2020). *UNAIDS Ukraine*. Retrieved from <https://www.unaids.org/ru/regionscountries/countries/ukraine>
412. UNHCR Ukraine. (2019). *IDP PARTICIPATION IN THE «AFFORDABLE HOUSING» (50/50) PROGRAMME EVALUATION REPORT*.
413. Utekhin, I. (2004). *Ocherki kommunal'nogo byta [Essays on communal everyday life]*. O.G.I.
414. Valdma, E. (1983). Deviantnoe povedenie i sociofiseskaya domashnaya sreda podroskov [Deviant behavior and the socio-physical home environment of adolescents]. In *Psychologia i arhitektura. 2ch* (pp. 194–197). Tallinn.
415. Valins, S., & Baum, A. (1973). Residential group size, social interaction, and crowding. *Environment and Behavior*. <https://doi.org/10.1177/001391657300500404>
416. Van Den Berg, H., Wetherell, M., & Houtkoop-Steenstra, H. (2004). *Analyzing race talk: Multidisciplinary perspectives on the research interview*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489792>
417. Vaneigem, R., & Nicholson-Smith, D. (2012). *The revolution of everyday life*. Pm.
418. Varese, F. (1998). The society of the vory-v-zakone, 1930s-1950s. *Cahiers Du Monde Russe : Russie, Empire Russe, Union Soviétique, États Indépendants*, 39(4), 515–538.
419. Vasilyev, P. (2016). Medical and criminological constructions of drug addiction

- in late Imperial and early Soviet Russia. In J. R. Pliley, R. Kramm-Masaoka, & H. Fischer-Tine (Eds.), *Global Anti-Vice Activism, 1890-1950* (pp. 179–202). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316212592.008>
420. Veblen, T., & Mills, C. W. (Charles W. (1992). *The theory of the leisure class*. Transaction Publishers.
421. Vitellone, N. (2010). Just another night in the shooting gallery?: The syringe, space, and affect. *Environment and Planning D: Society and Space*. <https://doi.org/10.1068/d12609>
422. Vitellone, N. (2017). *Social science of the syringe : a sociology of injecting drug use*. Routledge.
423. Voelklein, C., & Howarth, C. (2005). A Review of Controversies about Social Representations Theory: A British Debate. *Culture & Psychology*, 11(4), 431–454. <https://doi.org/10.1177/1354067X05058586>
424. Volkov, V., & Kharkhordin, O. (2008). *Teoriia praktik*. European University.
425. Wacquant, L. (2002). Scrutinizing the street: Poverty, morality, and the pitfalls of Urban ethnography. In *American Journal of Sociology*. <https://doi.org/10.1086/340461>
426. Wagner, J., & Becker, H. (1979). *Images of information : still photography in the social sciences*. Sage.
427. Warren, S. (2017). Pluralising the walking interview: researching (im)mobilities with Muslim women. *Social & Cultural Geography*. <https://doi.org/10.1080/14649365.2016.1228113>
428. Watson, D. P., Shuman, V., Kowalsky, J., Golembiewski, E., & Brown, M. (2017). Housing First and harm reduction: A rapid review and document analysis of the US and Canadian open-access literature. *Harm Reduction Journal*. <https://doi.org/10.1186/s12954-017-0158-x>
429. Webb, E. J., Campbell, D. T., Schwartz, R. D., & Sechrest, L. (1966). *Unobtrusive Measures: Nonreactive Research in the Social Sciences*. Chicago: Rand McNally sociology series.
430. Weichert, K. (2020). Photomontage: Between Fragmentation and Reconstruction of Experience. *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*, 4(1), 7–22.

431. Wetherell, M., & Potter, J. (1992). *Mapping the language of racism : discourse and the legitimization of exploitation*. Columbia University Press.
432. WHO. (2004). *Substitution Maintenance Therapy In The Management Of Opioid Dependence And HIV/AIDS Prevention*. World Health Organization.
433. Whyte, W. F. (1993). *Street corner society : the social structure of an Italian slum*. University of Chicago Press.
434. Willett, L. (1983). Traverses: une interview avec Michel de Certeau. *Paroles Gelées*, 1(1), 1–13.
435. Wilson, E. (1991). *The sphinx in the city : urban life, the control of disorder, and women*. London: Virago Press.
436. Wohlfarth, I. (1986). Et Cetera? The Historian as Chiffonnier. *New German Critique*, (39), 142. <https://doi.org/10.2307/488123>
437. Wolin, R. (1994). *Walter Benjamin, an aesthetic of redemption*. University of California Press.
438. Yankovskyy, S. (2016). Political and economic transformations in Ukraine : The view from psychiatry, 53(5), 612–629. <https://doi.org/10.1177/1363461516660900>
439. Zerden, L. de S., Guan, T., Lombardi, B. M., Sharma, A., & Garcia-Rico, Y. (2020). Psychosocial Interventions in Office-Based Opioid Treatment: A Systematic Review. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 11(1), 103–131. <https://doi.org/10.1086/708369>
440. Zukin, S. (1995). *The cultures of cities*. Blackwell.

Додаток 1. Список публікацій здобувача та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. **Stepanov, V.**, & Dmitrieva, A. (2023). Pyatak Drifters . The Making of Social and Cultural Places in Ukrainian Cities In M. Germes, S. Höhne, & L. Klaus (Eds.), *Narcotic Cities: Counter Cartographies of Drugs and Space*. JOVIS Verlag GmbH.

Contributor Roles Taxonomy (CRediT) author statement: **Vladimir Stepanov**: Conceptualization, Methodology, Writing - Original draft, Writing - Review & Editing. Alexandra Dmitrieva: Conceptualization, Writing - Original Draft.

2. Dmitrieva A., **Stepanov V.**, Mazhanaya A. Managing opioid agonist therapy programs in the post-Soviet limbo. *Contemporary Drug Problems*, 2021, 1-22.

<https://doi.org/10.1177/00914509211063587> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Scopus, 1-ий квартиль).

CRediT author statement: Alexandra Dmitrieva: Conceptualization, Writing - Original Draft; **Vladimir Stepanov**: Conceptualization, Writing- Original draft, Writing - Review & Editing; Alyona Mazhnaya: Writing – Review & Editing

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

3. Dmitrieva, A., **Stepanov, V.**, Svyrydova, K., Lukash, I. G., Doltu, S., Golichenko, M., Kalivoshko, V., Khanyukov, E., Kosmukhamedova, Z., Torkunov, O., & Zagrebelnyi, O. (2021). More evidence or stronger political will: exploring the feasibility of needle and syringe programs in Ukrainian prisons. *Harm Reduction Journal*, 18(1). <https://doi.org/10.1186/s12954-020-00459-z> (журнал належить до міжнародної наукометричної бази Web of Science, Scopus; 1-ий квартиль).

CRediT author statement: AD, VS, KS, IL, MG, SD, JK, VK, OT, EK, OZ participated in the study's design development and field work coordination. AD, VS, KS, and IL were responsible for data gathering and post-field reflections. All study results were presented and

discussed with the study's working group (MG, SD, JK, VK, OT, EK, OZ). AD and VS analyzed and interpreted all the narrative data. MG, SD, JK, VK, OT, EK, OZ participated in the discussion of key ideas and focuses of the manuscript. AD, VS, and MG were major contributors in writing and revising the manuscript. All authors read and approved the final manuscript.

4. Dmitrieva, A., **Stepanov, V.**, Lukash, I. G., & Martynyuk, A. (2019). Performance indicator as the main and the only goal: A “dark side” of the intervention aims to accelerate HIV treatment entry among people who inject drugs in Kyiv, Ukraine. *Harm Reduction Journal*, 16(1). <https://doi.org/10.1186/s12954-019-0279-5> (**журнал належить до міжнародної наукометричної бази Web of Science, Scopus, 1-ий квартиль**).

CRedit author statement: AD and IGL were responsible for data collection in Kyiv. AM participated in the study design and coordination. AD and VS analyzed and interpreted all the narrative data. AD and VS were the major contributors in writing and revising the manuscript. All authors read and approved the final manuscript.

Апробацію результатів дисертаційного дослідження було здійснено в рамках таких презентацій на наукових конференціях та науково-практичних заходах:

1. Solidarity in Healthcare Study Group Workshop, 28-29 Dec, 2022, The Van Leer Jerusalem Institute, Jerusalem, Israel

Oral presentation: “The transition plan in HIV prevention in Ukraine”

2. 50th Annual Conference of the Israeli Anthropological Association, 1-2 June, Yezreel Valley College, Israel

Oral presentation: “Thinking anthropologically/ethically about violence, health and landscapes in Ukraine”.

3. Conference of the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) “Updated Comprehensive Package of HIV Interventions in Prison Settings of the EECA region”, 22-24 September 2021, Odessa, Ukraine.

Oral presentation: “Conducting research and educational activities in prisons as a way to increase openness and interaction between civil society and prison system in Ukraine”

4. 15th SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) congress "Breaking the rules? Power, participation, transgression", 19-24 June 2021, Helsinki, Finland.

Oral presentation: "Wandering from one "pyatak" to another: the opioid drug users' strategies to appropriate urban space and resist/reproduce public pressure".

5. 2-nd National Conference on Drug Policy "To support implementation of the Ukrainian Drug Strategy". November 27-29, 2019, Kyiv, Ukraine.

Oral presentation: "Satisfaction with OST services in the context of patient's quality of life".

6. National Conference on Drug Policy "To support implementation of the Ukrainian Drug Strategy". November 28-30, 2018, Kyiv, Ukraine.

Oral presentation: "Planning a qualitative study on possible challenges and opportunities of needle and syringe exchange in prisons".

7. 7th National Scientific and Practical Conference on Monitoring and Evaluation «Development of a Functional Public Health System in Ukraine: The Role of Strategic Information in the Formation and Management of Public Health Programs», 23-25 October 2018. Odessa, Ukraine.

Oral presentation: "Application of qualitative methodology in research to improve the understanding of programmatic reality of the HIV prevention and treatment field in Ukraine".

8. 22nd International AIDS Conference, Amsterdam, the Netherlands, 23-27 July 2018

Presentation: "Pathogonia. Challenges and opportunities of visual methods use in the context of studying trajectories of entry to healthcare and treatment among people who inject drugs and living with HIV".